

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

ERKEN DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE İKTİSADİ
OLAYLAR VE MEVÂLİNİN MEZHEPLERİN
OLUŞUMUNA ETKİSİ

Ali HANÇER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Sıddık KORKMAZ

Konya–2013

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Adı Soyadı	ALİ HANÇER
Numarası	094244041004
Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Tezin Adı	ERKEN DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE İKTİSADİ OLAYLAR VE MEVÂLİNİN MEZHEPLERİN OLUŞUMUNA ETKİSİ

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası

(İmza)

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	ALİ HANÇER	
	Numarası	094244041006	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEZKİ İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐
	Tez Danışmanı	DOÇ.DR. SİDİK KORKMAZ	
Tezin Adı	ERKEN DÖNEM İSLAM TARİHİNDE İKTİSADİ CLAYLAR VE MEVÂLİNİN MEZHEPLERİN OLUŞUMUNA ETKİSİ		

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan başlıklı bu çalışma ..02.../..04.../2013. tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Danışman ve Üyeler	İmza
Doç. Dr. Sıddık KORKMAZ (Danışman)		
Yrd. Doç. Dr. Aytelir Semeçel (Üye)		
Prof. Dr. Seyit BANCIVAN (Üye)		

ÖNSÖZ

Tarihsel seyir içerisinde hiçbir olay veya fikri cereyan bir anda ortaya çıkmış değildir. Her olayın arkasında, bir hadiseler zinciri, tarihsel bir siyak sibak ilişkisi vardır. Tarihi olayları sadece siyasî yönden ele alıp, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarını görmezlikten gelmek, konuların yorumlanmasında, değerlendirilmesinde büyük eksiklikler ortaya çıkaracaktır. Sosyal hadise ve olgular, mutlaka tarihi bir arka plana sahiptir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) sağlığında, herhangi bir mezhep, tarikat, cemaat ya da din anlayışını merkeze alan bir zümreleşmeden söz edilmemektedir. Bunun yanında, mezheplerin oluşumuna etki edebilecek bir takım siyasî ve ekonomik olaylar yaşanmıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v) vefatına müteakip, siyasî görüş ayrılıkları, kabilecilik, ekonomik çıkarlar, İslâm'ın yayılma sürecinde karşılaşılan yeni kültürler, sosyal değişme gibi unsurlar fikir ayrılıklarına, fırkalara yol açmıştır. Daha sonraları “mezhep” adını alan bu oluşumlara etki eden faktörler incelendiğinde, Mevâlinin ve iktisâdi olayların da etkisinin olduğu görülmektedir. Bireyin dini algılayış biçiminin, tarihsel ve geleneksel birikiminin, yaşadığı ortam ve siyasî anlayışının, kalıplaşmış olgularının, ekonomik ve sosyal ilişkilerinin farklılıklar taşıdığı bilinmektedir. İnsanlar tarih boyunca farklı düşüncelerin bir arada yaşayabileceği bir ortam oluşturmuşlar ve bu farklılıklar içinde birbirleriyle ilişkiler geliştirmişlerdir. Toplum içindeki farklılaşmalar fikir ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. İslâm dünyası da, yaşadığı yerde ekonomik ve sosyal şartların beraberinde getirdiği bu durumlardan etkilenerek tarihsel süreçte bir sosyal gereklilik olarak bu bölünme ve ayrılıkları dış etkenlerle birlikte yaşamak durumunda kalmıştır. Bu bağlamda tezimizde, iktisâdi olayların mezheplerin oluşumundaki katkılarını, farklılaşma ve ayrılmalar sürecinde Arap dışı unsurların, diğer manada mevâlinin konumunu, değişimdeki rolünü ve değişime sağladığı katkıyı, bunların iktisâdi boyutunu ve en önemlisi mezheplerin doğuş süresince etkilerini değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamız bu konuda yapılan ilmî faaliyetlere katkı sağlaması, İslâm sonrası yaşanan siyasî olayların arkasındaki ekonomik gerçeklerin ve Arap dışı unsurların özellikle Mevâlî'nin etkisini vurgulamak ve göstermek amacıyla hazırlanmıştır. Tezimizin giriş bölümünde mezhebin tanımını, ortaya çıkış sebeplerini, İslâm öncesi

Arap Yarımadasını, yaşayan toplumun siyasî, ekonomik hayatını genel olarak ele aldık. Ardından Arabistan'ın önemli şehirleri, Mekke merkeze alınarak, şehrin kısaca siyasî tarihi, Tâif ve Medine şehirlerinin önemi, ekonomik durumları, diğer şehirlerin konumları anlatıldı. Birinci bölümde; İslâm'dan önce Araplarda sosyal sınıflar, iktisâdi olayların yaşama olan etkileri, İslâm'ın doğuşu ve müşriklerin İslâm'ı reddetmesindeki ekonomik sebepleri, hicretten önceki dönemde Mekke'nin ekonomik yapısı, hicretten önceki durumu, hicretten sonra Medine dönemi, Medinelilerin İslâm'ı kabulündeki ekonomik nedenler incelendi. Medine'nin İslâm'dan sonraki ekonomik yapısını, ekonomik faaliyetlerinin sonuç ve etkilerini anlattık. İkinci bölümde; Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin döneminde Mevâli, Emevîler döneminde iktisâdi olaylarla birlikte Mevâli, Emevî yöneticilerinin iktisâdi uygulamaları ve Mevâliye davranışları, Mevâli isyanları ve Emevîlerin yıkılış nedenleri anlatıldı. Ve son olarak Mevâli'nin Hâricîler, Şia, Mürcie, Mutezile mezheplerinin oluşumundaki ekonomik ve siyasî açıdan etkilerini açıkladık. Tezimizi oluştururken zaman zaman tahlil ve tenkitler yaparak, bazı durumlarda da yeri geldikçe karşılaştırma metodunu kullanarak değerlendirmeler yapmaya gayret ettik. Tezimizde olayların siyasî ve kültürel yansımalarını objektif bir şekilde ortaya koymaya çalışarak, Mezhepler Tarihinde fırkaların oluşumunun arka planında yatan sebeplere, özellikle ekonomik olaylarla, Mevâli'nin etkisini araştırdık.

Tez konusu seçmemde bana destek veren, kaynak kitap seçiminde ve yönlendirmelerde bulunan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Sıddık KORKMAZ'a, kaynakların kullanımında yardımcı olan Sayın Prof. Dr. Seyyid Bahçivan Hocama, dil bilgisi ve metinlerin düzenlemesinde yardım eden Sayın Yrd. Doç. Dr. Aytekin ŞENZEYBEK ve asistan Mesut KAYA'ya, ayrıca çalışmalarımda anlayış ve sabır gösteren değerli eşim ve çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Ali HANÇER

Konya 2013

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	ALİ HANÇER
	Numarası	094244041004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	DOÇ. DR. SİDDİK KORKMAZ
Tezin Adı	ERKEN DÖNEM İSLÂM TARİHİNDE İKTİSADİ OLAYLAR VE MEVÂLİNİN MEZHEPLERİN OLUŞUMUNA ETKİSİ	

ÖZET

Hançer, Ali, *Erken Dönem İslâm Tarihinde İktisadi Olaylar Ve Mevâlinin Mezheplerin Oluşumuna Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2013.

Sosyo-politik alanda cereyan eden olayların, siyasî nitelikli haksızlıkların ve adaletsiz ekonomi paylaşımının ve yanlış uygulamaların, müslüman toplumun bölünüp parçalanmasına sebep olduğu, hayatın her alanında belirleyici bir konumda olan dinin kişi, grup ya da kitleler tarafından istismar aracı yapıldığı ve böylece birçok fırkanın doğmasına zemin oluşturduğu görülmektedir. Her insan, içinde yetiştiği ve yaşamını sürdürdüğü toplumun ürünüdür. Mevâlî de, Emevîler döneminde elde ettiği siyasî malzemeyi iyi bir şekilde kullanmış ve olaya dinî bir içerik kazandırarak mezheplerin ve görüşlerinin şekillenmesinde siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel olaylar açısından etkili olmuştur. Mevâlî bazı fikirlerin ortaya çıkarak kabul edilmesi ve geliştirilmesinde mezheplerin ve görüşlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevâli, İktisat, İsyân, Emevi.

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	ALİ HANÇER
	Numarası	094244041004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	DOÇ. DR. SİDDİK KORKMAZ
	Tezin İngilizce Adı	ECONOMICAL AFFAIRS IN EARLY PERIOD OF İSLAMIC HISTORY AND THEIR EFFECT ON FOUNDATION OF THE MEVAL PARTIES

SUMMARY

Hancer, Ali, Economical Affairs In Early Period Of Islamic History And Their Effect On Foundation Of The Meval Parties, Master's Thesis, Konya 2013.

The continuing affairs in the field of socio-politics, concerning political unfairness, unjust economic distributing and failure in applying justice, has partially been affecting in shiver and fragmentation in the Islamic population. Religion, which is a guiding and determining factor in every field of the life, has appeared to have been, by individuals, groups and collectives made a tool for exploitation, and have therefore made ground for birth of some parties.

Every individual is a product of the society, in which he has lived and has been raised. The Mevals have made good use of the political materials, gained in the period of the Umayyad's, and have added religious content into affairs, and this has affected the parties, and their views on political, social, economic and cultural affairs.

The appearance, acceptance and development of some of the Meval ideas, have been affecting the foundation of the parties and directing their views.

Key Words: Mevâl, Economi, Rebellion, Umayyad.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
TEZ KABUL FORMU.....	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
1.GİRİŞ	1
1. 1. Mezhebin Tanımı.....	2
1. 2. İtikadî Mezheplerin Ortaya Çıkış Sebepleri.....	3
2. İSLÂM ÖNCESİ ARABİSTANDA GENEL YAPI.....	15
2.1. Coğrafi Durum	15
2.2. Siyasî Durum	16
2.3. Ekonomik Durum	17
3. İSLÂM ÖNCESİ ARABİSTAN'DAKİ ÖNEMLİ ŞEHİRLERDE EKONOMİK DURUM.....	18
3.1. Mekke.....	18
3.2. Taif.....	19
3.3. Medine.....	20
3.4. Hayber	23
3.5. Fedek	24
BİRİNCİ BÖLÜM	26
CÂHİLİYYE VE HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE SOSYAL SINIFLAR VE İKTİSADÎ HAYAT.....	26
1. İSLÂM ÖNCESİ CÂHİLİYYE TOPLUMUNDA SOSYAL SINIFLAR.....	26
1.1. Hürler / Asabiyet.....	26
1.2. Mevâli.....	29
1.3. Köleler (Esirler)	33
2. MEKKE DÖNEMİNDE İKTİSADÎ YAPI.....	35
2.1. Mekke Döneminde Genel Durum.....	35
2.2. Müşriklerin İktisadi Açından İslâm'ı Reddediş Sebepleri	42
2.3. Müslümanlara Yapılan Ekonomik Boykot.....	45
2.4. Arap Kabilelerine İslâm'ın Tebliğ Edilmesi ve Akabe Biatları	45
3. MEDİNE DÖNEMİNDE İKTİSADÎ YAPI	47
3.1. Medine'de Ekonomik Hayat	47

3.2. Medinelilerin İslâm'ı Kabul Etmesindeki İktisadi Sebepler	49
3.3. Hicretten Sonra Mekke İle Ekonomik Hayat	50
3.4. Mescid-i Nebî'nin Ekonomik Açıdan Önemi	52
3.5. Kardeşlik Tesisinin Ekonomik Açıdan Önemi.....	53
3.6. Medine Antlaşmasının Ekonomik Açıdan Önemi	55
İKİNCİ BÖLÜM.....	57
HZ PEYGAMBER DÖNEMİ SONRASINDA MEVÂLİNİN İKTİSADÎ	
HAYAT VE MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜNDEKİ YERİ	57
1. HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ	57
2. EMEVÎLER DÖNEMİ.....	59
3. MEVÂLÎ İSYANLARI.....	66
3.1. Ebû Leyla İsyanı	73
3.2. Ebû Ali İsyanı.....	73
3.3. Zencilerin Ayaklanması	74
3.4. Abdullah b. Zübeyr İsyanı	75
3.5. Muhtar Es-Sakafi İsyanı	80
3.6. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı.....	84
3.7. Yezîd b. Mühelleb Ayaklanması	87
3.8. Hâris b. Süreyc İsyanı	89
3.9. Berberî İsyanları.....	91
3.10. Haccac'a Karşı Basralıların İsyanları	94
4. EMEVÎLER DÖNEMİNDE MEZHEPLER VE MEVÂLÎ.....	96
4.1. Hâricîler.....	96
4.2. Mürcie	100
4.3. Şîa	103
4.4. Mutezile.....	108
SONUÇ	114
KAYNAKÇA.....	116
ÖZGEÇMİŞ	126

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: cilt
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ÇİFD	: Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİF	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDVY.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	: Tahkik eden
trs.	: Tarihsiz
Ün.	: Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
yay.	: Yayınları

1.GİRİŞ

Mezheplerin oluşumuna etki eden faktörler incelenirken ya da tarihî hâdiseler değerlendirilirken, mutlaka İslâm öncesi siyasî ve ekonomik hâdiselerin tasvir ve tetkik edilmesi de gerekmektedir.

Fikir hareketlerini sosyal yaşamdan ve olaylardan soyutlamamız mümkün değildir. Çünkü oluşumunda çevrenin, ırkın, eski inanışların ve sosyal olayların tesiri bulunmaktadır. Gücünü toplumdan alan ve onunla var olan mezhepler dinin toplumdaki görünümüdür.¹ Bu açıdan bakıldığında tarihteki dinî ve siyasî hareketleri ve günümüzdeki dinî grupları hatta siyasal partileri ve düşünce akımlarını, içinde buldukları toplumun şartlarına göre ele almak ve değerlendirmek gerekmektedir. Meseleye değişim sosyolojisi açısından bakarak toplumun devamlı kendini yenileyen ve değişmekte olan bir organik yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal değişim olgusu, insanlığın tarihî akışında her zaman etkindir. Yadsınamaz bir gerçeklik olan değişim aniden ortaya çıkmaz, bir süreç halinde devamlılık arz eder. Bu değişim sürecinde en etkili iki unsur, ilmî ve fikrî aktivitelerdir. Çünkü ilmî faaliyetler neticesinde ortaya çıkan değişimler, fertlerin yaşantı tarzlarını etkiler ve değiştirir. Düşünsel faaliyetler de fertlerin dünya görüşünü² belirler; Allah, insan, ruh, madde, din, toplum, âlem, ahlâk ve benzeri kavramların anlamlarına yeni yorumlar katarak önemli değişikliklere sebep olur. Yani, değişim öncesi kullanılan kavramlarla, değişim sonrası kullanılan kavramların anlamı farklılık arz eder. Böyle bir değişim süreci geçirmiş olan toplum içindeki ferdin, kendinden önceki dünya görüşüne ve yaşam tarzına tepki göstermesi gayet normaldir. Önerceği çözüm de farklıdır.³ Mevâlî de eski dinlerine karşı mücadele vermiş ve yeni paradigmalara gereğince yeni çözümler önerileri geliştirmişlerdir. Fikirlerin ve sosyal hâdiselerin esas unsurunun insan olduğunu gözönüne alırsak, mevâlînin de tarihi konumunun ve sosyal pozisyonunun tesbiti ve tanımlanması, herhangi bir mezhebin veya görüşün teşekkülündeki rollerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Esasen mevâlînin

¹Hizmetli, Sabri “İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, Ankara 1983, c. 16, s. 656.

²Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Muhammed Fehmi Muhammed, 1-3, Beyrut 1990, c. 1, s.73.

³Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık: İslâm Eğitim Tarihinde Fikri Bir Geleneğin Değişimi*, Çev. A. Açıkgenç-M. H. Kırbaçoğlu, Ankara 1990, s. 22-23.

geliştirdiği tavır, şiddetli ve yaygın sosyal ve ekonomik krize karşı bir tepki olarak ortaya çıkan dönüşümlü bir olay olarak düşünülebilir. Bu dönüşümün çapı ve yoğunluğu, kimlik, meşruiyet, hatalı ve baskıcı yönetim, sınıf çatışması ve kültürel kaos, haksız ve adaletsiz yönetim ve ekonomi uygulamaları ortamının derinliği ve yaygınlığı ile ilişkilidir

1. 1. Mezhebin Tanımı

Sözlükte gidilen yol, gitme zamanı anlamına gelen ” mezhep” kelimesi Arapçada “bir yerden bir yere gitmek” anlamına gelen z-h-b kökünden gelmektedir.⁴ Dini terminolojide ise, insanların yaşadığı sosyal çevrenin içinde, dinin ana kaynaklarını anlama ve uygulamada ortaya çıkan farklılıkların kurumlaştığı dini grup⁵ imam ve müçtehit kabul edilen bir zatın anlayış ve görüşlerinden teşekkül eden itikâdî veya fikhî yol (dinî ve şer’î tarîk)⁶ diye tarif edilir. Bununla birlikte itikâdî ve siyasî konularda cemaatten ayrılan grup ve zümre anlamından daha ziyade “fırka”, bazen de “Nihle “terimleri kullanılır.⁷ Bunun yanı sıra lügatte, «bir grup insan» demek olan fırka, mezhepler tarihi ilminde, daha çok itikâdî mezhepler için kullanılmaktadır.⁸

Mezhep kurucusu olarak kabul edilen imam, kesinlikle ortaya yeni bir din veya şeriat koyan kişi değil, dinin mutlak veya müteşâbih nasslarından yola çıkarak bazı meseleler hakkında yorum yapan kişidir. Burada belirtilmesi gerekli olan husus şudur ki; hiçbir mezhep kurucusu bir mezhep kurmak amacıyla yola çıkmamış; ona tabi olanların çoğalması ile oluşan zümreler, ya tabi oldukları imama ya da sahip oldukları ana görüşe nispetle isimlendirilmişlerdir.

Bununla beraber mezhepler, kurucularının fikirlerinden ibaret olmayıp çok ciddi esaslar, hâdiseler ve amiller neticesinde teşekkül etmişlerdir; zira mezhep kurucularının fikirlerinin toplumlarca kabulü ve yayılması, siyasî ve itikâdî yapılara

⁴İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem el- Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1990, c. 1, s. 393–394.

⁵Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2003, s. 1.

⁶Topaloğlu, *Kelam ilmi: Giriş*, İstanbul, 1996, s. 97.

⁷Öz, Mustafa, “Mezhep Kavramı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Ankara 2002, sayı 1–2, s. 304.

⁸Bkz. İsferyî'nin, “*et-Tefsir fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye 'Ani'l-Fırak'ıl Halikin*; Bağdadî'nin *el-Fark Beyne'l Fırak gibi eserlerinin adında fırak kelimesinin geçmesi ve bu eserlerin sadece itikâdî mezhepleri ele alması da bunu gösterir.*

bağlılığın yanı sıra büyük ölçüde mevcut içtimâî şartlara ve zaruretlere de bağlı bulunmaktadır.⁹

Dinin bazı bölümlerinin kişi ve gruplar tarafından farklı anlaşılmasından ortaya çıkan sisteme mezhep denildiği gibi bu farklı anlayış ve yorumu benimseyen insan toplulukları ve cemaatler için de mezhep ismi kullanılır. Buna göre mezhebin sadece teolojik değil sosyolojik anlamda da bir varlığı söz konusudur.¹⁰

Mezhep kavramıyla ilgili verdiğimiz bu bilgiler ışığında İslâm literatüründe mezhepler fikhî, itikâdî ve siyasî olmak üzere üçe ayrılır.¹¹

Siyasî ve ekonomik olayların mezheplerin doğuşunda etkilerini göstermek ve daha iyi anlaşılabilmesi açısından, İslâm toplumu içinde firkalaşmaya sebep olan faktörlerden bahsetmek yerinde olacaktır.

1. 2. İtikadî Mezheplerin Ortaya Çıkış Sebepleri

Tarihsel seyir içerisinde hiçbir olay veya fikrî cereyanın bir anda ortaya çıkmadığını belirtmiştik. Her olayın arkasında veya fikrî cereyanın ortaya çıkmasında bir hâdiseler zinciri, tarihsel bir sıyak sıbak ilişkisi söz konusudur. Sosyal hâdiseler ve olgular tarihsel bir birikimin sonucu olup arkasında mutlaka tarihi bir arka planı vardır. Tarihsel süreç içerisinde farklı fikir ve inançların oluşmasında, farklı sosyo-kültürel yapılarda yetişen insanların düşünceleri ve iktisâdî ortam büyük önem arz eder. Bu farklı sosyo-kültürel yapılar bireylerin düşünceleri üzerine etki ederek, yeni düşünce ve fikirlerin oluşmasına neden olur.

Bütün dinlerde olduğu gibi İslâm dininde de farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bu anlayış farklılaşmasına sebebiyet veren etkenlerin hepsini ele almak konumuzun sınırlarını aşacağından biz burada özellikle İslâm dinindeki firkalaşmaya etki eden temel faktörler üzerinde durmak istiyoruz.

İslâm dini insanı düşünmeye, hakkı ve hakikati aramaya sevk eder. Kuran-ı Kerim'in birçok yerinde insanlar düşünmeye davet edilerek, onlara tefekkür¹² ve

⁹Hizmetli, İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", c. 16, s. 657.

¹⁰Bkz. Kahraman, Yusuf, *Abdülkâhir el-Bağdadî, Şehristânî ve İbn Hazm'ın İslâm Mezheplerini Tasnif Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul 2003, s. 1

¹¹Haberli, Mehmet, *Eş'ari'nin Makâlat'ında Hâricilerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul 2006, s. 2.

teakkül¹³ etmeleri tavsiye edilir. İslâmiyet, temel prensiplerine aykırı olmamak şartı ile tefekkürü teşvik etmiştir. Bu da farklı anlayışların doğmasında etkili olmuştur.

Mezheplerin ortaya çıkışlarındaki sebeplerin doğru tespit edilmesi ve anlaşılabilmesi için İslâmiyet öncesi Arap toplumunun iyi tanınması gerektiği konusunda bütün bilim adamları hemfikirdir. Çünkü her medeniyetin sahip olduğu bir zihin yapısı vardır. Bireylerin olaylara bakış açısını bu zihin yapısı, yani kayıtsız şartsız bağlandığı hükümleri, kavramları ve inançları belirler.¹⁴ Bu nedenle mezheplerin doğuş sebeplerini anlamak, Arap insanının doğup-büyüdüğü toplumu yakından tanımakla mümkündür.

Arabistan Yarımadası'ndaki İslâmiyet öncesi dönem "Cahiliye dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Bu ismi neden aldığı konusunda farklı görüşler vardır. Genel olarak bilgisizlik, inançsızlık, itaâtsizlik, hamiyetsizlik ve gururluluk anlamlarına gelen "cahiliye", Kuran ıstılahı olarak "ilahı bilmemek veya Allah'ın indirdiğinden başkasına uymak" demektir.¹⁵

Araplarda ticaret çok gelişmiş olup çevre ülkelerle ilişki içinde olmuşlardır. Bu nedenle de içlerine kapalı, medeniyetten uzak bir yaşantı içine hiçbir zaman girmemişlerdir. Çoğunluğu göçebe olarak yaşayan bu halkın, dini ve siyasî birlikten yoksun oluşu uzun ömürlü devletlerin bu topraklarda kurulmasına engel olmuştur. Devamlı sosyal ve siyasî kaosun hüküm sürdüğü Arap Yarımadası'ndaki topluluklar halinde yaşıyor ve bu kabileler arasındaki üstünlük yarışı sık sık savaşların çıkmasına neden oluyordu. Mekke'nin iki büyük ailesi Ümeyyeoğulları ve Haşimoğulları arasında devamlı yaşanan kanlı kavgalar bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.¹⁶ Arap toplumundaki kabilecilik doğru anlaşılmazsa, sonraki devirlerde çıkacak olan siyasî çatışmaları doğru yorumlayabilmek mümkün olmayacaktır. Cahiliye döneminde Araplar arasında insanlara, mensup olduğu aile veya kabileye göre değer verilirdi. Hz. Muhammed liderliği döneminde insanları şahsi kabiliyetlerine göre değerlendirip, görevlendirmiştir. Ancak İslâm'ın bu konudaki tutumu, Araplar

¹²Altuntaş Halil-Şahin Muzaffer, *Kur'an- Kerim Meâli*, TDV. Yay., Ankara 2006, Bakara, 2/219, 266; En'am, 7/50 v.d.

¹³Bakara, 2/44, 73, 76, 242; Âl-i İmran, 3/65, 118; En'am, 7/32, 151.

¹⁴Gaston, Bouthoul, *Zihniyetler*, Çev: Semlin Evrim, İÜEF Yay., İstanbul 1975, s. 20-21.

¹⁵Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999, s. 136-138.

¹⁶Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 112,125.

arasındaki “nesepe ve kabile tutkunluğunu” tamamen ortadan kaldıramamıştır. Daha sonraları yaşanacak olan çatışmaların altında yatan sebeplere bakıldığında bu daha iyi görülecektir.”¹⁷

Farklı anlayış ve düşüncelerin ortaya çıkmasına sebebiyet veren etkenlerden bir diğeri, Kuran-ı Kerim’de bulunan muhkem ve müteşâbih ayetlerdir. Kuran-ı Kerim bizzat kendisi Âl-i İmran Suresinde âyetleri muhkem ve müteşâbih olarak ikiye ayırmaktadır: “Sana Kitab’ı indiren O’dur. O’nun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab’ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki O’nun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: O’na inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. (Bu inceliği) ancak akl-ı selim sahipleri düşünüp anlar.”¹⁸

Kur’an’daki muhkem ayetler anlamları açık olan ayetlerdir. Müteşâbihler ise anlamları kapalı te’vile açık ayetler olup değişik şekilde yorumlanmaları, farklı dini anlayışların doğmasında etkili olmuştur. Nitekim İslâm mezhepleri tarihinde karşılaşıcağımız fırkaların tamamına yakını Kuran-ı Kerim’in düşünce hürriyetine tanıdığı geniş imkânları kullanarak, Kuran-ı Kerim’de bulunan vahiylerin üslubu, muhkem ve müteşâbih ayetlerden istifade ile vücut bulmuşlardır.¹⁹

İçtihat dediğimiz nasslardan yani Kuran-ı Kerim ve Sünnet’ten hüküm çıkarma da mezheplerin doğuşuna etki etmiştir. Şöyle ki: Kur’an ve Sünnet’te, hakkında bir bilgi olmayan mevzularda İslâm âlimleri (müctehidler) bu iki nasstan hüküm istinbat etmek suretiyle meseleleri çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır. Çıkardıkları bu hükümlere Kur’an veya sünnetten delil göstermişler. Daha sonra ortaya çıkan birtakım kişiler, kendi görüşlerini bir kısım zorlama ve batini te’villerle Kur’an ve Sünnete dayandırmaya çalışmışlar, böylelikle kendilerini meşru bir zemine oturtmak istemişlerdir.²⁰

¹⁷Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968, s.29.

¹⁸Âl-i İmran, 3/7.

¹⁹Bkz. E. Ruhi Fırlalı, “Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler”, *İslâmi İlimler Dergisi*, Ankara, 1980, sy. 4, s. 125.

²⁰Haberli, *Eş’ari’nin Makâlat’ında Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 5.

Bilindiği üzere insanların olaylar karşısındaki tavırları ve tepkileri, içinde yetiştikleri toplumun örf, adet, gelenek, görenek ve o toplumun dünyaya ve olaylara bakış açısından bağımsız değildir. Bunun yanında insanların fitraten sahip oldukları mizaç, huy, zekâ vb. faktörler onların düşüncelerinin şekillenmesine ve birbirlerinden farklı anlayışlara sahip olmalarına etki eder. Bu durum insanların sosyal ve pratik hayatta karşılaştıkları dini problemlere bu farklılıklara göre çözümler ürettiklerini ve kendi mizaç ve tabiatlarına uygun dini hareketlere yöneldiklerini açıkça ortaya koymaktadır.²¹

Başka bir husus da Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin sonradan farklı şekilde yorumlanması, birtakım ihtilâflara dayanak noktası oluşturmuştur. Bunun yanında, İslâm dininin temel kaynakları olan Kuran-ı Kerim ve hadislerde, ulûhiyet, cennet, cehennem kısacası çoğunluğu sem'iyat diye tabir edilen ahiret âlemine ait bilgiler içeren metinler bulunmaktadır. Kur'ân'da ve hadislerde yer alan bu hususlar, gayba ait bilgilerdir. Meselâ yüce Allah'ın zatından, isim ve sıfatlarından, fiillerinden, ahiret gününden ve bununla ilgili durumlardan, cennet ve cehennemden söz eden çok sayıda ayet ve hadis bulunmaktadır. Ahiret âlemine taalluk eden bu hususlar Hz. Peygamber tarafından insanlara tebliğ edilip açıklanmıştır. Sahabe de bunları can kulağıyla dinleyip, kavrayarak bunlara iman etmiştir. Ayrıca karşılaştıkları problemleri Hz. Peygamber'e getirerek sorunlarına çözüm bulmuşlardır; ancak Hz. Peygamber'in vefat etmesinden sonra, bu gibi meseleleri Kur'an ve hadislere dayanarak kendi anlayışları çerçevesinde çözmeye çalışmışlardır. Durum böyle olunca bir meselede birçok farklı anlayışın ve buna bağlı hükümlerin ve te'villerin ortaya çıkması normaldir. Bu anlayış farklılıkları sonraki dönemlerde Müslümanlar arasında bir kısım ihtilâflara sebep olmuş ve bu nevi ihtilâflar neticesinde Müşebbihe ve Mücessime gibi birtakım ğulat (aşırı) fırkalar ortaya çıkmıştır.²²

Bir diğer husus da, farklı dinlerdeki insanların İslâm'a girmesiyle, bu kişilerin eski dinlerindeki bazı unsurları İslâm kisvesine büründürerek yaşamaya devam etmiş

²¹Bkz. Sönmez Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, Ankara, 2001, sayı: 4, s. 16.

²²Haberli, *Eş'ari'nin Makâlat'ında Hâricilerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 4.

olmasıdır.²³ Fetihlere baktığımız zaman ilk büyük ihtida hareketi Kâdisiye Savaşı'nın (15/636) ardından gerçekleşmiş ve 4000 İran askeri İslâm'ı benimsemiştir. İstedikleri yerde yerleşmeleri, istedikleri kabile ile velâ akdi yapmaları ve kendilerine ganimetten pay ayrılması şartıyla Müslüman olan bu askerler Medâin ve Celûlâ'nın fethine katıldıktan sonra Kûfe'ye iskân edilmiştir.²⁴ Bölgedeki İran asıllı savaş esirlerinin ve mahallî halkın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte mevâlî Irak'ta ve özellikle Kûfe'de yoğunlaşmış ve giderek toplumun önemli bir kesimi haline gelmiştir. Yeni toprakların kazanılması, Araplar dışındaki etnik unsurların İslâm toplumuna katılması demektir. Böylece yerleşik hayata geçilerek kentleşme sürecine girilmiş ve İslâm coğrafyasının gelişmesine bağlı olarak mevâlî açısından nüfusta önemli ölçüde artışlar gözlenmiştir. Çok farklı din ve kültür çevresine mensup insanların İslâmın egemenliği altına girmesi ya da yeni toprakların ve dinsel unsurların İslâm coğrafyasının birer parçası olması, inanç alanında ve sosyal boyutta karşılıklı etkileşimi doğurmuştur.²⁵ Böylece diğer dini fırkalar, İslâm fırkalarıyla iç içe yaşar bir hale gelmiş; dinî konularla ilgili tartışma oturumları düzenlenmiş ve görüş alış verişinde bulunmaları ya da mücadele içinde olmaları kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda mevâlîden Cehm b. Safvan (ö. 128/745) ile Sümeniyye (Budizm) arasındaki Allah ve sıfatları²⁶ konusundaki tartışmalar,²⁷ Vâsıl b. Atâ (ö. 131/148) ve Amr b. Ubeyd'in, bazı zındık ve mecusilerle yaptıkları grup münazaraları²⁸ zikredilebilir. Farklı kültürlerden ve dinsel geleneklerden gelen insanlardan oluşan ve ağırlıklı olarak Arami ve İran kökenli olan mevâlî, İslâmı kabul ederek diğer din mensuplarına karşı yeni dinlerini savunmuş olsalar da, eski inanç ve kültürlerinden bir anda sıyrılmamışlardır. Aynı zamanda yaşam tarzlarını belirleyen ve şahsiyetlerini oluşturan esaslardan uzaklaşmaları pek de mümkün olmamıştır.²⁹ Bundan dolayı eski kültür çevrelerinden gelen ve İslâm dininin temel

²³Kutluay, *Tarihte Ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 26.

²⁴Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (ö.279/892), *Futûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bak. Yay., Ankara 2002, s. 279.

²⁵Aydınlı, Osman, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", Gazi Ün., *ÇİFD*, c. 2, sayı: 3, s. 3.

²⁶Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. 1, s. 14.

²⁷Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. 1, s. 73.

²⁸Ebû'l-Ferec İsfehânî (ö.356/967), *Kitabu'l-Egânî*, Bulak, trs. c. 3, s. 24.

²⁹Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 4.

ilkelerine ters düşmeyen unsurları, Müslümanlaştırma yoluna gitmişlerdir.³⁰ Diğer din ve kültürlerle mensup insanların Müslüman olmasıyla, eski bazı düşünce ve anlayışlar, buna ek olarak eski inançları, İslâm düşüncesine girmiş ve hem itikâdî alanda hem de toplumun pratik yaşamında yansımaları olmuştur. İslâmiyet'in özellikle hicri birinci asrın sonlarına doğru eski din ve düşüncelerin yaygın olarak bulunduğu Irak, Suriye, İran ve Mısır gibi geniş bir coğrafyada yayılması ve milletler arasında gerçekleşen kültür kaynaşması, Arap dışı olan Mevâlî'nin de etkisi ile birtakım yeni mezhepleri ortaya çıkarmıştır. Aslında dinlerin yayılması ve sürekliliği mevcut medeniyetlerle yüzleşmesi, yeni bir medeniyet kurması ve sosyal değişimler karşısındaki tepkisi bu mezhepler kanalıyla olmuştur.³¹

Diğer taraftan dünya tarihinde etkili olmuş güçlü kültür ve medeniyetler, devletlerin yıkıldığı gibi yıkılmazlar ve tamamen kaybolmazlar. Hiçbir kültür bütünüyle ölmez, başka kültür ve medeniyetlerde başka biçimlerde tekrar ortaya çıkar.³² Bu sebeple İslâmiyet'i yeni kabul eden milletler de eski dinlerine ve kültürlerine ait birtakım fikirleri, inanışları da beraberinde İslâmiyet'e taşımışlardır. Bununla beraber İslâmiyet'le tanışan yeni milletler zihinlerindeki sorunlara çözüm bulmaya çalışmışlardır. Yeni dine adaptasyon sürecindeki bu insanların eski dininde cevabını bulamadığı soruların, çözemediği problemlerin cevabını yeni dinde araması³³ ve gerektiğinde iki dinin hükümlerini birleştirebileceğini söyleyebiliriz.³⁴ Çünkü toplumların eski kültür veya dininden bağımsız bir fikri hayata sahip olması ve tam anlamıyla kendi kültürlerini bırakıp başka bir kültürün etkisinde kalması sosyolojik açıdan mümkün değildir. Örneğin üzerinde en çok tartışılan kader konusunda Kur'an-ı Kerim'in çok net bir hüküm ihtiva etmemesi Müslümanların kutuplaşmalarına yol açmış, birbirlerine çok zıt görüşleri savunanlar bile kendi görüşlerini teyid edebilecek ayetleri Kur'an'da bulabilmişlerdir."³⁵ Muhtedî milletlerin eski dinlerinden, gelenek ve göreneklerinden birçok şeyi yeni hayatlarında

³⁰Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1986, s. 27.

³¹Haberli, *Eş'ari'nin Makâlat'ında Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 6.

³²Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", s. 17.

³³Kutluay, *Tarihte Ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 19.

³⁴Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s. 67.

³⁵Kutluay, *Tarihte Ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 23-35.

da devam ettirmiş olmaları kaçınılmaz olduğuna göre, mezheplerin doğuşuna sebep olacak tartışmalara katkıda bulduklarını söyleyebiliriz.³⁶

Mezhepleri doğru anlamada insan unsurunun önemini kavramak önemlidir. Çünkü mezhepler, insanların dini anlama ve yaşama çabasının ürünüdür.³⁷ Allah her insanı farklı yaratmıştır. Bütün insanların duyguları, düşünceleri, olaylara ve durumlara bakış açıları farklıdır. Bu farklılıklar insanların “yeteneklerinden, bilgi birikimlerinden, kapasitelerinden ve içinde yetişmiş olduğu ortamlardan”³⁸ kaynaklanmaktadır. “Aynı kültürel, siyasî, ekonomik ve dini ortamlarda yetişen insanlar dahi dini farklı yaşayabilmektedir. İşte, temelde bu farklılıkların sebebi, insanın yaratılıştan kendine özgü olan tabiatında aranmalıdır.”³⁹ İnsan ürünü olan mezhepleri anlamada, bireyler arasında yaratılıştan gelen farklılıkları göz ardı etmek, mezhepleri doğru anlama yolunda büyük bir kayıp olacaktır.

Bütün bu saymış olduğumuz sebeplerin yanı sıra mezheplerin doğuşuna etki eden bir diğer faktör de Hz. Peygamber sonrası ihtilâflardır. Bu ihtilâfların önemli bir kısmı, İslâm ümmeti arasındaki firkalaşmaya tesir etmiştir. Bu sebeple bu ihtilâflardan da bahsetmek yerinde olacaktır.

Sahabîler, Hz. Peygamber’in sağlığında karşılaştığı problemleri Hz. Peygamber’e arz etmiş, O da sahabîlerin ihtilâf ve tereddüt ettiği konuları açıklığa kavuşturmuş, onların ihtilâf etmiş olduğu noktaları gidermiştir. Bunun yanında Hz. Peygamber ümmette sapmaya sebebiyet verecek meselelere müdahale etmiş, sapmaların önüne geçmiştir.⁴⁰ Örnek vermek gerekirse; Hz. Peygamber döneminde kimi Sahabîler kaderle ilgili olarak sözler sarf etmişler, Resûlullah da buna oldukça öfkelenmiş ve onları bu mesele hakkında münakaşa etmekten men etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber’in sahabîleri tartışmaktan men ettiği bu mesele, İslâm fırkaları arasında en önemli ihtilâf meselelerinin başında yer almıştır. Kaderiyye ve

³⁶Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 26-28.

³⁷Onat, Hasan, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, Kızıstan Oş Devlet Ün. *İlahiyat Fak. İlmi Dergisi*, 2004, s.11.

³⁸Onat, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, s. 12.

³⁹Kutlu, Sönmez, “Siyasî-İtikadî Düşünce Ekollerinin Ortaya Çıkış Sebepleri”, *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi* adlı kitap içerisinde, İlitam, Ankara 2000, s.26.

⁴⁰Haberli, *Eş’ari’nin Makâlat’ında Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 7.

Cebriyye⁴¹ gibi fırkaların doğmasındaki temel etken de bu mesele olmuştur. Bu fırkalar bu meselede düştükleri ihtilâf sonucunda ortaya çıkmışlardır.

Hz. Peygamber döneminde ister itikâdî ister fikhî olsun hiçbir mezhep ortaya çıkmamıştır. Ancak Hz. Peygamber ölüm döşegindeyken ortaya çıkan ve daha sonra devam eden birtakım ihtilâflar daha sonraki dönemlerde meydana gelen büyük ihtilâfların ve ayrılıkların çıkış noktası olmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkan ihtilâflardan bazılarını izah etmek yerinde olacaktır.

İbn-i Abbas'tan nakledilen bir rivayette Hz. Peygamber ölüm döşeginde iken hastalığı arttığı bir anda, “Haydin bana (yazacak bir şey getirin de) size bir kitap yazdırayım, bundan sonra yolunuzu şaşırmayınız”⁴² demiştir.⁴³ Bunun üzerine orada bulunanlardan bir grup, Hz. Peygamber'in bu sözleri, geçirdiği şiddetli hastalığın tesiri ile söylemiş olabileceğini, dinin tamamlanmış olduğunu, kendilerine Kur'an ve Sünnetin yeterli olacağını, böyle bir şeye lüzum olmadığını söylerken diğer bir grup da Hz. Peygamber'in bu emrinin yerine getirilmesinde ısrar etmiştir. Tartışma gürültüye dönüşmeye başlayınca, Hz. Peygamber de “Bir Peygamber'in yanında nizâ yakışmaz”⁴⁴ buyurarak yanındakilerin uzaklaşmasını istemiştir.

Bu hâdise, Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde hilafetin kimin hakkı olacağı konusunda ümmet arasında ihtilâflara neden olmuş, özellikle de Şia ile Ehl-i Sünnet arasında büyük ayrılıkların doğmasına sebep olmuştur. Nitekim Şia, “ Şayet Hz. Peygamber o vasiyeti yazdırsa idi Ali'yi kendisine halife tayin edecekti” iddiasında bulunarak imâmet nazariyelerini bu olay ile delillendirmeye çalışmıştır. Buna karşılık Ehl-i Sünnet, Hâricîler ve Mu'tezile, bunu kabul etmeyip Hz. Peygamber'in kimseyi kendisine vâsi' bırakmadığını; çünkü “...bugün sizin dininizi

⁴¹Sözlükte “Bozuk olan bir şeyi ıslah edip düzeltmek, birine zor kullanarak iş yaptırmak” gibi anlamlara gelen cebr kelimesine nispet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelen bir terim olup zorlayıcı bir gücün hâkimiyeti fikrini benimseyenler için kullanılmıştır. Cebriyye genellikle, insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilâhî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan fırkalar için kullanılan ortak isimdir. Geniş bilgi bibliyografya için bkz. İrfan, Abdülhamid, “ Cebriyye”, *DİA*, İstanbul 1993, c. 7, s. 204–208.

⁴²Buhârî, Ebû Muhammed b. İsmail b. İbrahim (ö. 276/870), *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, Çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul 1988, s. 17.

⁴³İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer ed-Dımeşki (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1991, c. 5, s. 238.

⁴⁴Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, (ö.261/875), *Tercümet-ü Sahihi Müslim ve Şerhuhu*, thk. Ahmet Davudoğlu, İstanbul 1974, *Megazi* 83, *İlim* 39, *Cihad* 176, *Vasiyye* 22; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. 1, s. 30.

tamamladım”⁴⁵ ayetinin manasının açık olduğunu, Kur’an’ın tamamlanması ile kaydedilecek bir şeyin kalmadığını savunmuşlardır.⁴⁶

Hız. Peygamber’in vefatı sırasında gerçekleşen bir başka hâdise de Üsame ordusunun gönderilip gönderilmemesi meselesidir. Hız. Peygamber’in hastalığı sırasında “Üsame’nin ordusunu hazırlayın. Allah bundan dönene lanet etsin.” demesi üzerine orada bulunanlar arasında ihtilâf meydana gelmiştir. Bir grup Hız. Peygamber’in bu emrine uymak gerektiğini, Üsame’nin zaten Medine’den ayrılmak üzere olduğunu söylemiş bir başka grup da Hız. Peygamber’in hastalığının şiddetlendiğini ve ondan ayrılmaya gönüllerinin razı olmayacağını söyleyip, bu sebeple neticeyi almak için biraz daha sabredilmesi gerektiğini söylemişlerdir.⁴⁷

Hız. Peygamber’in vefat etmesi ile başsız kalan Müslümanlar arasında büyük bir şaşkınlık yaşanmıştır. Hız. Ömer gibi bir sahabe dahi bu şaşkınlık ve sarsıntının tesiriyle olsa gerek Hız. Peygamber’in vefat etmediğini, onun kavmine kırk gün sonra geri dönen Hız. Musa gibi Rabbinin katına çıktığını söylemiştir.⁴⁸ Bunun üzerine Hız. Ebû Bekir, insanlara hitaben “ Kim Muhammed’e ibadet ediyorsa, bilsin ki o ölmüştür, kim de Muhammed’in ilahına ibadet ediyorsa bilsin ki, Allah diridir, ölmez, ölmeyecektir”⁴⁹ diyerek ortalığı yatıştırmaya çalışmıştır. Aslında Hız. Ömer’in sadece bu sözü dahi ümmet arasında yaşanan sarsıntıyı anlatmaya yetmektedir.

Bunun yanında Hız. Peygamber’in vefatının ardından onun nereye defnedileceği meselesi de ihtilâf konusu olmuştur. Muhâcirlerden bazıları onun doğduğu, büyüdüğü ve kendisine ilk vahyin geldiği ve Kâbe’nin bulunduğu yer olan Mekke’ye defnedilmesini isterken; Ensâr da Hız. Peygamber’in hicret yeri olması sebebiyle O’nun Medine’ye defnedilmesinde ısrar ediyordu. Bazıları da atası İbrahim’in ve bazı peygamberlerin defnedildiği yer olması hasebiyle Kudüs’e defnedilmesini istiyorlardı.⁵⁰ Ancak orada bulunan Hız. Ebû Bekir olaya müdahale

⁴⁵Mâide, 5/ 4.

⁴⁶Haberli, *Eş’ari’nin Makâlat’ında Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 8.

⁴⁷Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, c. 1, s. 30.

⁴⁸Tâberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, Can Kitabevi, Konya 1979, c. 2, s. 232.

⁴⁹Bkz. Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s. 232; Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, c. 1, s. 31.

⁵⁰Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s. 239; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 5, s. 267.

edip “Peygamberler ancak öldükleri yerde defnedilirler”⁵¹ hadisini duyduğunu söyleyerek Hz. Peygamber’in vefat ettiği yere defnedilmesi gerektiğini söylemiş, bunun üzerine Hz. Peygamber öldüğü odaya defnedilmiştir.⁵²

Bir başka ihtilâf da Hz. Fâtıma’nın Hz. Peygamber’in vefatından sonra, ondan kalan Fedek arazisini istemesiyle ortaya çıkmıştır. İlerleyen bölümlerde Fedekle ilgili ayrıntılı bilgi verileceğinden burada kısaca geçiyoruz.

Hız. Peygamber’in vefatından sonra kimin ümmetin başına geçeceği problemi ortaya çıkmıştır. Hız. Peygamber vefat etmeden önce kimseyi vâsi’, yani halife tayin etmemiştir. Bu yüzden İslâm ümmetinin karşısında imâmet meselesi öncelikli olarak çözüme kavuşturulması gereken büyük bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Hız. Peygamber kurduğu devletin liderliğine kimin geçeceğine ve hatta işin prensip ve metodunun ne olacağına dair ümmetine beşeri ve ilâhi herhangi bir metot bırakmamıştı.⁵³ Bu durum hilafet konusunda farklı seslerin çıkmasına zemin hazırlamıştır. Medine’nin o günkü siyasî durumu bu meselenin acilen çözülmesini zorunlu kılmaktaydı. Hız. Peygamber’in vefatını öğrenen Ensâr, daha defin işi tamamlanmadan Hız. Peygamber’den sonra kimin halife olacağını kararlaştırmak için Ben-i Saide Sakifesi’nde⁵⁴ toplanmışlardı. Ensâr Hız. Peygamberden sonra Sa’d bin Ubade’yi hilafete getirmek istiyordu. Sa’d Oradakilere bir hutbe irâd etmiş, bu hutbede: Ensâr’ın İslâmiyet’i ilk önce kabul etmekle fazilet kazandığını, Kûreyşliler’in ise Hız. Peygamber’e eziyet ettiğini söyleyerek bu emirliğin Ensâr’ın hakkı olduğunu söylemiştir.⁵⁵

Muhâcirler de halifenin kendilerinden olması gerektiğini söylemişlerdir. Bir başka grup da Haşimoğulları’nın en üstünü olması sebebiyle Hız. Ali’nin devlet başkanı olmasını istiyordu. Bu arada Ensâr’ın Ben-i Saide Sakifesi’nde imam seçmek üzere toplandığını öğrenen Hız. Ömer, Hız. Ebû Bekir’i de yanına alarak Ben-i Saide

⁵¹Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî (ö. 279/892), *Sünen-i Tirmizi Tercemesi*, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoglu, İstanbul 1981, Yunus Emre Yay., *Cenâiz* 33.

⁵²İbnü’l Esîr, İzzüddin Ebi’l-Hasan Ali b. Ebi’l Kerâm, (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi’t-Tarih*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 1985, c. 2, s. 308.

⁵³Thomson, William, “İslâm ve Mezhepleri”, *DÜİFD*, İzmir 1983, sy. 1, s. 315.

⁵⁴Sakifetü Beni Saide: Ensârdan Benû Ka’b b. Hazrec b. Saide Oğullarının Medine’de bulunan gölgesiştir. Hız. Peygamber’in vefatından sonra burada toplanılmış, hilafet tartışmaları burada yapılmıştır. Bkz. Yakût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh (ö. 626/1228), *Mu’cemu’l-Buldân*, Beyrut 1986, c. 3, s. 228–29.

⁵⁵Haberli, *Eş’ari’nin Makâlat’ında Hâricilerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 11.

Sakifesi'ne gider.⁵⁶ Hz. Ebû Bekir burada bir konuşma yaparak, Araplara atalarının dini olması sebebiyle putperestliği bırakmanın zor geldiğini belirtmiştir. Muhâcirlerin Hz. Peygamber'e iman ettiklerini, ona maddi-manevi yardımda bulduklarını ve Hz. Peygamber'le birlikte şiddetli eziyetlere ve sıkıntılara katlandıklarını söylemiştir. Ayrıca yeryüzünde Allah'a ilk ibadet edenlerin Muhâcirler olduğunu ve Muhâcirlerin Hz. Peygamber'in dostları, akrabaları ve kavmi olmaları sebebiyle emirliğin onların hakkı olduğunu söylemiştir.⁵⁷

Bununla beraber Hz. Ebû Bekir, Ensâr'ın faziletinin inkâr edilemeyeceğini, Muhâcirlerden sonra Ensâr kadar şeref sahibi kimse bulunmadığını söylemiş, “ Bizler, emir; sizler, vezirsiniz. Sizden başkası ile istişarelerde bulunulmaz ve muvafakatınız alınmadan kararlar alınamaz.” diyerek sözünü bitirmiştir. Eş'arî, bu konuşma sırasında Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Peygamber'in “ İmamlar Kûreyş'tendir.” Sözünü naklettiğini ve onun bu sözü üzerine, Ensâr'ın bu söze boyun eğerek biat ettiğini de ifade eder.⁵⁸

Hz. Ebû Bekir böyle dedikten sonra Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın elini tutarak, Bu ikisinden hangisini isterseniz ona biat edin” demiştir. Bu arada Ensâr'dan birisi ayağa kalkarak, “sizden bir emir, bizden de bir emir olsun” demiştir.⁵⁹ İhtilafın büyümesinden çekinen Hz. Ömer, Ebû Bekir'den elini uzatmasını isteyip ona biat eder.⁶⁰

Hz. Ebû Bekir'in halife seçilişinde, Hz. Peygamberin bir vasiyetinin olmadığı görülmüştür. Hz. Peygamberden sonra İslâm Devletinin birliğini koruyacak ve gelişmesini gerçekleştirecek bir liderliğe sahip olduğunu da göstermiştir.

Şimdiye kadar kısaca söz etmeye çalıştığımız mezheplerin doğuşuna tesir eden etkenler, hiç şüphesiz bunlarla sınırlı değildir. Hz. peygamber sonrası meydana gelen ihtilâflardan, özellikle İmamet meselesi mezheplerin doğuşunda doğrudan etkili olmuştur. Hz. Peygamber'den sonra Müslümanlar birçok hususta ihtilâfa

⁵⁶Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s. 233–234, 241; Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil (ö. 330/941), *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-Mûsâllîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut 1990, s. 2; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. 2, s. 32.

⁵⁷Haberli, *Eş'ari'nin Makâlat'ında Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 11.

⁵⁸Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-Mûsâllîn*, s. 2.

⁵⁹Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s.235.

⁶⁰İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 5, s. 245.

düşmüşlerdir. Eş'ari imâmeti Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilâfların ilki olarak zikretmiş⁶¹; Şehristani ise imâmetin, İslâm ümmeti arasındaki en büyük ihtilâf meselesi olduğunu ve Müslümanların dini meselelerin hiç birinde bu meselede olduğu kadar silaha sarılmamış olduğunu belirtmiştir.⁶²

Mezhepler tarihi alanında eser vermiş, çok önemli bu iki müellifin, kitaplarında bu ihtilâfa vurgu yapması meselenin önemini açığa çıkarmaktadır. Nitekim hilafet meselesi, İslâm tarihinde yol açtığı tartışmalar ve derin ayrılıklar sebebiyle ayrı bir önem taşımıştır. Her ne kadar hilafet meselesi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde neredeyse problem çıkmadan çözümlenmiş ise de; hilafet meselesi sonraki dönemlerde İslâm ümmeti arasında çeşitli problemleri meydana getirmiştir.

Bu saydığımız ihtilâfların yanında, Hz. Osman'ın öldürülmesi ile başlayan olaylar, Cemel Vakası ve Sıffin Savaşı da mezheplerin doğmasında büyük pay sahibi olmuştur. Bu iç kargaşa ve savaşlar ümmet arasında çözümü zor itikadî meselelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim bu olaylar sırasında öldüren ve öldürülenlerin durumu, bu fiili işleyenin cebir altında olup olmadığı, büyük günah işleyenin durumu, imanın tarifi, sınırı ve kader gibi meseleler tartışma konusu olmaya başlamıştır.⁶³

Hz. Osman döneminde başlayan olayların nedenini biraz açmamız gerekir. Hz. Osman yumuşak huylu bir kişi idi. Halifeliği döneminde, hoşnutsuzluk yaratan bazı uygulamaları olmuştur. Onun yumuşak huyluluğundan yararlanarak bazı Emevî üyeleri Beytu'l-Mal'i hesapsızca kullanmışlardır. Ekonomik alanlarda dengesiz bir politika izlemiştir. Önemli bazı sahabîleri görevlerinden almış ve yerlerine yakınlarını vazifelendirmiştir.⁶⁴ Hz. Osman'ın valilerinin yanlış icraatları da tepki çekmiş bundan dolayı Hz. Osman sorumlu tutulmuştur. Halife'nin Kûreyş-Emevî eksenli bir aristokrasi kurmaya çalıştığı⁶⁵ görünümü O'na her zaman destek olan Medinelileri de rahatsız etmiş, desteklerini kaybetmesine neden olmuştur. Bu arada Kûreyş'in merkezi otoritesinden Kufeliler de oldukça rahatsız olmuştur. Hz. Osman

⁶¹Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-Mûsallîn*, s. 2.

⁶²Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. 2, s. 31.

⁶³Topaloğlu, *Kelam İlmi*, s. 21.

⁶⁴Kutluay, *Tarihte Ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, s. 49-52.

⁶⁵Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi- İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yay., Ankara, 2005, s. 41.

dönemi olaylarının arka planında yatan başka bir sebep de tarihi Emevî-Haşimî çekişmesi olmuştur. Mekke'nin fethinden sonra zoraki Müslüman olan ve Hz. Osman'ın halife olmasıyla birlikte kendilerini iktidarda bulan Ümeyyeoğulları eskiye dayanan bazı duygularının uyanmasıyla Müslüman toplumunu rahatsız eden siyasî ve ekonomik uygulamalar içine girmişlerdir.⁶⁶ Bu da halifeye olan eleştirileri bir kat daha artırmıştır. İktisadi uygulamalarına karşı çıkan Ebû zer, Hz. Osman'ın sorumsuzca harcamalarını eleştirmiştir. Bu tepkinin sonucu olarak; Altın ve gümüşü biriktirenleri ateşle müjdele!⁶⁷ âyetini sloganlaştırarak toplumda ortaya çıkan aşırı zenginlik ile fakirliği tenkit etmiştir.⁶⁸ Hz. Osman'ın ekonomik uygulamalarını aşırı eleştirmesinin sonucu olarak sürgün edilmiştir. Şam'da da Muaviye'yi yaptırdığı saraydan dolayı eleştirmiş, zenginlerin fakirleri gözetmesi gerektiğini söylemiş, yanlış yapanları çeşitli ayetlerle tehdit etmiştir.⁶⁹ Ancak tepkileri sonucunda ordan da sürgün edilmiş, son günlerine kadar çölde hayatını sürdürmüş ve çölde vefat etmiştir.⁷⁰

Bu ve benzeri sayılabilecek sebepler dolayısıyla İslâm tarihinde böyle ihtilâfların ortaya çıkmış olmasını, sosyolojik bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda bu ayrılıkların yadırganmaması gerekir. Nitekim insanlar arasındaki bu ihtilâflardan ve düşünce farklılıklarından, sadece İslâmiyet değil bütün dinler etkilenmiştir. İslâm'daki bu düşünce farklılıkları sadece tarihsel bir seyirde kalmamış, insan tabiatındaki düşünce hareketliliği günümüzde de devam etmiş ve etmektedir.⁷¹

2. İSLÂM İSLÂM ÖNCESİ ARABİSTANDA GENEL YAPI

2.1. Coğrafi Durum

Arap Yarımadası kabaca bir dikdörtgen biçimindedir. Asya kıtasının güneybatısında yer alan yarımadaanın Asya ve Afrika kıtalarıyla kara bağlantısı mevcut olup,⁷² Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği noktadan güneye doğru uzamaktadır. Batısında Kızıldeniz, doğusunda Umman ve Basra körfezleri,

⁶⁶Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, Ankara 1997, c. 36, s. 98.

⁶⁷Bakara, 2/177

⁶⁸Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, s. 25.

⁶⁹Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, s. 26.

⁷⁰Korkmaz, *Tarihin Tahrifi*, s. 26.

⁷¹Haberli, *Eş'ari'nin Makâlat'ında Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, s. 14.

⁷²Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1991, c. 1, s.20.

güneyinde Hint okyanusu yer alır. Kuzey ve kuzey-doğu yönlerinde ise Mezopotamya, Suriye, Filistin, Irak ve İran bulunmaktadır. Yaklaşık olarak üç milyon kilometre karelik bir yüz ölçüme sahiptir.⁷³ Arap Yarımadası, büyük kısmı çöllerle kaplı geniş bir ülkedir. Bu durum, zirâat ve sanayinin gelişmesine pek elverişli olmadığından nüfusun artışına müsait değildir. Ancak Yarımada'yı dış tesirlere kapalı bir ülke olarak tasavvur etmek de doğru değildir.⁷⁴

Yarımada üç tarafı denizlerle çevrili olup dört tarafı Afrika ve Asya ile birleşmektedir. Arap Yarımadası'nın batısında, Kızıldeniz kıyısında Tihâme ovası yer alır. Tihâme'nin doğusunda Hicaz bulunur. Hicaz Bölgesinde Mekke, Medine ve Tâif şehirleri bulunur.⁷⁵ Arap Yarımadası'nın kenar bölgelerinde bazı yerleşik Arap toplumlarının ortaya çıkmasında coğrafi faktörlerin kendine özgü bir etkisi vardır. İslâm öncesi dönemde, toplumların bir kısmına tarımsal bir karakter hâkim iken, diğer bir kısmında, özellikle yarımadanın batısı ve güneyindeki şehirlerde ticarî bir karakter hâkimdir.⁷⁶ Arabistan'da su bulunan hemen her yerde zirâat yapılır, toprak ürünleri yetiştirilirdi. Hayber, Yemame ve Medine gibi yerler hurmaları ile meşhurdur.⁷⁷

2.2. Siyasî Durum

İslâm'dan önce Arabistan'da tam bir anarşinin hüküm sürdüğü, halkın kabileler halinde yaşadığı, her bir kabilenin bağımsız davrandığı; savaş ve barışa tamamen kendilerinin karar verdiği bir yerd. Arapların dış etkilerden uzak kaldığını, kendine özgü oturmuş yapılarının olduğunu, yabancı etkilerin sınırlı kaldığını, ancak biraz kenar bölgelerin etkilendiğini söyleyebiliriz.⁷⁸ Yarımadanın orta kısmında, siyasî ve sosyal birimler olan kabileler, sosyal muhafazakârlıkta kararlı, gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı, kendi kendini tekrarlayıp duran bir hayat yaşıyorlardı. Hukukî, ahlâkî ve siyasî kavramların kabile örfleri şeklinde ortaya çıktığı bir cemaat hayatıydı bu.⁷⁹ İslâmiyet'in ortaya çıktığı sıralarda, Bizansla İran arasında uzun

⁷³Sarıçam, İbrahim, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, TDV Yay., Ankara 2007, s. 19.

⁷⁴Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1993, c. 2, s. 940.

⁷⁵Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 19.

⁷⁶Dûri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, Çev. Sabri Orman, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 17.

⁷⁷Erkal, Mehmet, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yayınları, İstanbul 2006, c. 3, s. 191-204.

⁷⁸Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 940-941.

⁷⁹Dûri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 18.

süredir devam eden savaşlar sonunda, İç Asya ve Uzak Doğu ticaret yollarının Basra Körfezi, Irak ve Suriye arasındaki kısımları kapanmış, Hint ticaretinin daha güneyden dolaşarak, Arabistan üzerinden Mısır'a geçen yolları ile Yemen, Mekke ve Medine büyük bir önem kazanmıştı. Bu yüzden bu devirde Arap Yarımadası'nda büyük bir hareket ve zenginlik mevcuttu. Hint, Habil, Habeşistan ve Suriye yollarının birleştiği noktalarda olan bu şehirlere uğrayan kervanlar, muhtelif cins kıymetli eşya taşıyor, bu suretle milletler arası ticaretin kendilerine büyük bir refah temin etmiş olduğu Mekke eşrafı da ayrıca siyasî nüfuz ve iktidar kazanıyordu.⁸⁰

2.3. Ekonomik Durum

Arap Yarımadası'nın, üç kıtanın birleştiği bir kavşak üzerinde bulunmasının, o yöre halkının İslâm öncesi dönem ekonomisinde söz sahibi olmasında önemli bir etken olduğu, Arabistan'ın, Avrupa ile Uzak Doğu ülkeleri arasında bir köprü vazifesi gördüğü kaydedilmektedir.⁸¹

Arabistan'da, su bulunan yerlerde sebze ve hurma ağaçları yetişiyordu. Buğday ve üzüm ihraç edilirdi. Yemen ve Umman bölgesinde dokuma sanayi gelişmişti. Bedeviler ip eğirmede, dokumada usta idiler. Bedeviler, deve, koyun ve at yetiştirip bu hayvanları, orman mahsulleri ve kıymetli taşlara karşılık bölge panayırlarında satıyorlardı.⁸² Ayrıca Yahudi ve Nebatîler⁸³ sözü edilen panayırlara bağlı olmaksızın, ekseriya ticaret maksadıyla, Arabistan ile Sâsani ve Bizans imparatorlukları arasında kervanlar tertipler, Bizans ve Habeşli tüccarlar da Mekke'ye -panayırlar dışında- erzak getirirlerdi. Arabistan'da birçok yerde mevcut altın madenlerinden de bahsedilmektedir. Araplar toprak altı madenlerini işletmesini biliyorlardı. Ayrıca sulama bentleri inşa etmişler, nakliye ve balıkçı gemileri yapmışlardır.⁸⁴ Basra körfezindeki Deba Limanı da, Yarımadanın en büyük emtia depolarından biri idi.⁸⁵

⁸⁰Erkal, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, c. 3, s. 191-193.

⁸¹İbrahim, Mahmud, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisâdi Şartlar", Çev. Mustafa Özel, *İktisat ve İş Dünyası Dergisi*, İstanbul, Aralık-1993, sayı:18, s. 17.

⁸²Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 941.

⁸³Kuzey Arabistan'da günümüz Ürdün topraklarında kurulan en önemli ve en eski devlettir. Merkezleri bugünkü Akabe şehrinin yakınlarındaydı. Tüm zenginliklerinin kaynağı ticaretti. Basra Körfezi'ni, Yemen ve Kızıldeniz'i Akdeniz kıyılarına bağlayan yollarda ticaret yaparlardı. Bu devleti, İ.Ö. 106'da Romalılar ortadan kaldırmıştır. Bkz. Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 20.

⁸⁴Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 54.

⁸⁵Hamidullah, Basra Körfezi'nde bulunan Deba Limanı'nın, İslâm öncesi dönemde Arabistan'ın büyük ticari merkezlerinden biri olduğunu, burada tertiplenen yıllık fuarda; Pakistan, Hint ve Çin'den

3. İSLÂM ÖNCESİ ARABİSTAN'DAKİ ÖNEMLİ ŞEHİRLERDE EKONOMİK DURUM

Arap yarımadası, Güney Arabistan, Kuzey Arabistan ve Hicaz Bölgesinin bulunduğu Orta Arabistan olmak üzere üç bölgeden oluşur.⁸⁶ Arabistan'ın İslâm tarihi bakımından en önemli bölgesi, hiç şüphesiz Hicaz bölgesinin de yer aldığı Orta Arabistan'dır. Çünkü İslâm peygamberi bu bölgede bulunan Mekke'de doğmuş, Mekke'de dini yaymış ve genişletmiştir. Bu bakımdan konumuz gereği, mezhepler oluşmadan önce, bu bölgenin şehirlerini, burada bulunan Mevâliyi siyasî ve ekonomik olaylara etkisini, mezheplerin oluşmasına katkılarını ortaya koymaya çalışacağız. Bir mezhebin ortaya çıkış nedenini araştırırken, mezhebin ortaya çıkmadan önceki dönemin siyasî ve ekonomik yapısı araştırılmalı kanaatindeyiz.

Orta Arabistan'da önemli şehirler vardır. Bunların başında Mekke, Medine ve Tâif şehirleri gelir. Bu şehirlerden başka konumuz gereği Hayber, Fedek gibi yerlere de göz atacağız.

3.1. Mekke

Mekke güneyde Yemen'e, Kuzeyde Akdeniz'e, doğuda Basra körfezine, batıda Kızıldeniz Limanı Cidde'ye ve Afrika istikâmetinde giden yolların kesişme noktasında iktisâdî bakımdan çok elverişli bir mevkiye yer almaktadır. Mekke, tarım açısından hiç bir özelliği olmayan susuz ve taşlık bir arazide kuruludur. Bu durumda halk, geçimini ve ihtiyaç duyulan maddeleri sağlamak için ticarî faaliyetlere yönelmek zorunda kalmıştır.⁸⁷ Bu yüzdendir ki diğer bölgelere nazaran Mekke'nin Arabistan yarımadasında önemli ve merkezi bir yeri vardır. Mekke'nin iktisâdî hayatının temelini ticaret oluşturmaktadır. Mekke'nin ticari ulaşım yollarının kesiştiği noktada bulunması ona ayrı bir önem kazandırıyordu.⁸⁸ Mekke'deki ticari faaliyet yaz-kış yoğun bir şekilde kesintisiz olarak sürerdi. Ticaret sonrası, Mekke'ye

gelen tüccarlar gibi Doğu'dan gelenlerle, Batı'dan gelen insanların buluştuklarını ifade etmektedir. Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, s. 325-326.

⁸⁶Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF. yay., Ankara 1982, s. 10.

⁸⁷H. İ. Hasan, *Sosyal İslâm Tarihi*, c. 1, s. 62; Bozkurt, "Mekke", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 556.

⁸⁸H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 61.

giren paralar, Bizans altın dinarı, Sâsanî ve Himyerî gümüş dirhemleri gibi çeşitli cinslerden oluşuyordu.⁸⁹

İslâmî inanişâ göre Hz. Âdem tarafından yapılan, tufandan sonra da Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in yeniden inşa ettikleri Kâbe'nin Mekke'de bulunması burasını Arabistan'ın dinî merkezi haline getirmiştir.⁹⁰ Mekke, özellikle, ilk kurulan mâbet olan Kâbe'ye, İslâm'dan önce Mekkelilerin putları yanında diğer kabilelerin putlarının da yerleştirilmesiyle birlikte bütün Arapların ve tabiatıyla Arabistan'ın dört bir tarafındaki Arap tâcirlerinin ilgisini çekmiştir.⁹¹ Tarihi birçok olayın yaşandığı Kâbe, çok eskiden beri insanlar tarafından ziyaret edilmiş ve burada ticaret yapılmıştır.

Mekke, hiçbir zaman dışarıdan yapılan bir saldırı veya işgalle alınmamıştır. Fil Vakası bunun tarihteki en önemli örneğidir. Ebrehe, Yemen'in şimdiki başkenti olan San'a'da büyük bir bina yaptırmış ve bölge halkının Kâbe yerine, kendi yaptırdığı binayı ziyaret etmesini istemişti. Gelenleri en iyi şekilde ağırlayacağını da duyurmasına rağmen, Ebrehe'nin çağrısı bölge halkı tarafından ilgi görmemiştir. Ebrehe'nin asıl amacı, siyasî ve ekonomik açıdan öncelikle o dönemde -Milattan sonra beşinci-altıncı asırda- Habeşistan ile Bizans arasında bir işbirliği sağlamak ve Arapların deniz ve karayolu ticaretini ele geçirmektir. Böylece Afrika, Hindistan ve benzeri uzak ülkelerle doğrudan ticari ilişkiye geçilip Araplar devre dışı bırakılacak ve aynı zamanda Arap Yarımadası üzerinde sömürgeci bir ortam oluşturulacaktı. Ebrehe'nin planları tutmadı. Beklentilerinin aksine çok kötü bir hezimete uğradı.⁹² Ebrehe'nin hezimetinden sonra Araplar Harem-i Şerife ve Hac ibadetine daha çok önem verdiler. Mekke'nin bu zaferi, Kâbe'ye tahayyül edilemez bir itibar kazandırdı.

3.2. Taif

Arap Yarımadası'ndaki en gözde şehir, şüphesiz ticari ve dini açıdan cazibe merkezi olan Mekke idi. Mekke'den sonraki en önemli şehir ise, Mekke'nin 120 km güneydoğusunda bulunan Tâif'ti. Mekke ve Tâif halkı ticaret alanında Arap

⁸⁹İhsan Süreyya Sırma, "Asr-ı Saadet Öncesinde Mekke Toplumu", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, Ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995, c. 1, s. 118.

⁹⁰Yüksel, Ahmet Turan, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yay., İstanbul 1999, s. 45.

⁹¹Âl-i İmran, 3/96.

⁹²Fil, 105/1-5.

yarımadasının diğer bölgeleri üzerinde büyük bir üstünlüğe sahipti. Genel olarak verimsiz araziler ve çöl ile kaplı olan Arabistan'da Tâif, verimli topraklarından ve bol miktarda akarsu varlığından dolayı Arap Yarımadası'nda tarıma en uygun yer idi.⁹³

Tâif, İslâm dönemi öncesinde; deri işlemeciliği, kuru üzüm, zeytinyağı, bal ve şarap üretimi bakımından büyük üne sahipti. Ayrıca, Tâifliler derilerden ayakkabı, at eyerleri, çadırlar, su kovaları ve tulumları, yağ tulumları, hurçlar yaparlardı.⁹⁴

Mekke ile Tâif arasındaki ilişki ticaretle kurulmuştur. Çünkü Tâif'in Mekke'ye mesafe olarak yakınlığı ve zirâata elverişli arazisinden elde ettiği mahsulü civar yerleşim merkezlerine satacak durumda bulunması, iki merkez arasındaki ilişkiyi artırıyor, ekonomik bazı ortaklıkları sağlıyordu.⁹⁵ Tâifliler'in büyük kervanları Mekkeli tüccarlar ve sermayedarların oluşturduğu bir komisyon tarafından idare edilirdi. Bu ticaret yolu Yemen'deki San'a şehrinde başlar, kuzeye doğru yol alarak Tâif üzerinden Mekke'ye varırdı.⁹⁶ Tâifliler zirai mahsullerini Mekke'ye satar, buna mukabil Mekkeliler de yaz aylarında Tâif'in sahip olduğu mütedil iklimi için bu şehre gelir, konaklardı. Bu şartlar altında önemli sayıda Mekkelinin Tâif'te arazisi veya mülkü bulunurdu. Buna karşılık, Tâiflilerden bir kısmı da ticari maksatlarla Mekke'de ikâmet ederdi.⁹⁷

3.3. Medine

Medine, Arap yarımadasının batısında Hicaz bölgesinde olup Kızıldeniz kıyısına 130 km uzaklıktadır. Mekke'nin 350 km kadar kuzeyinde yer almaktadır. Medine şehri, Kur'ân'ı Kerim'de Medine⁹⁸ ve Yesrib⁹⁹ isimleriyle anılmaktadır. Medine, hicret yurdu olarak İslâm dininin yayılması, ilk İslâm devletinin kurulması, ilk İslâm başkenti olması nedeniyle İslâm tarihinde çok önemli bir yer işgal eder.

İslâmdan önce Medine halkı hadarî, yani yerleşik hayat sürmekle birlikte, yönetimde, sosyal, kültürel ve ahlâkî alanlarda kabile gelenekleri hâkimdi.

⁹³Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, s. 18.

⁹⁴Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.152-153.

⁹⁵Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 45-47.

⁹⁶Özaydın, Abdülkerim, "Arap", *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, s. 323.

⁹⁷Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, s. 483.

⁹⁸Tevbe, 9/101.

⁹⁹Ahzab, 33/13.

Kabilelerin reisleri vardı. Merkezî bir otorite mevcut değildi. Bir başka ifade ile şehrin ortak bir yöneticisi yoktu. Arap ve Yahudi kabileleri birbirinden bağımsız bir şekilde ayrı mahallelerde yaşıyorlar ve merkezî bir idareden de yoksundular. Medine’de yaşayanlar değişik dinlere mensuptular. Arap Yarımadası’ndaki ekonomik kaynakların yetersizliği, kabileler arasında sık sık ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve kabilelerin içsel sorunları, merkezi bir otoriteden yoksun olan kabilelerde, sık sık bölünmelere ve aralarında ittifaklara neden olmuştur. Bunların her biri mezheplerin ortaya çıkmasında etkili olmuş, Hz. Peygamberin hayatının son günlerinden itibaren başlayacak ihtilâfların çıkmasına, fırkalar kurmalarına, çeşitli isyanlarda bulunmalarına sebep olmuştur. Bazı tarihçiler Hâricîliği bedevilikten kaynaklanan ya da bedeviliğin devamı olan bir hareket şeklinde değerlendirmektedirler.¹⁰⁰

Yahudi kabileleri ise Medine’ye gelip yerleştikten sonra, konaklar inşa etmişler, tarım ve çeşitli sanatlarla uğraşıp güçlenmişlerdir. Kısa zamanda Medine’de hem nüfus, hem de ekonomik açıdan en güçlü topluluk haline gelmişlerdir. Medine’nin bir şehir olarak gelişmesinde Yahudi kabileleri Beni Kurayza, Beni Nadir ve Beni Kaynuka’nın önemli rol oynadıkları kabul edilmektedir.¹⁰¹

Evs ve Hazrec kabileleri Medine’ye geldiklerinde¹⁰² tarlaların, pazarların, kalelerin vb. bütün ekonomik ve siyasî hayatın Yahudilerin elinde olduğunu gördüler. Önceleri Yahudilere tabi olarak yaşamaya başlayan bu kabileler siyasal ve ekonomik baskılara maruz kaldılar. Evs ve Hazrec kabileleri, aralarında anlaşmaya vararak bir plan dâhilinde şehrin ekonomisinde söz sahibi olmaya çalıştılar. Bunun sonucunda Yahudileri yendiler. Fakat bir süre sonra Yahudilerin kıskırtması ile bu iki kabile birbirine düşerek, yaklaşık olarak 120 yıl boyunca birçok defa savaştılar.¹⁰³ Bunlardan sonuncusu ve en kanlısı olan Buâs savaşı hicretten beş yıl kadar önce meydana gelmiş ve Hazrecliler’in mağlubiyetiyle neticelenmiştir. Buâs savaşı, ilk Akabe buluşmasından hicrete uzanan sürecin başlangıcı olması açısından İslâm tarihinde büyük öneme sahiptir. Bu dönemde Evs ve Hazrecliler aralarındaki

¹⁰⁰Ebû Zehra, Muhammed, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler*, Çev. H. Karakayak Aytekin, İstanbul 1983, s. 75.

¹⁰¹Bozkurt, “Mekke”, c. 28, s. 306.

¹⁰²Belâzuri, *Futûhu'l-Büldân*, s. 14.

¹⁰³Belâzuri, *Futûhu'l-Büldân*, s. 22, 26; Önkal, Ahmet, “Hazrec”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 29, s. 144.

düşmanlığı kaldıracak birleştirici bir lidere ihtiyaç duyuyorlardı. Bu arada bir peygamber çıkacağını Yahudilerden duymuş olmaları onlarda yeni din konusunda fikrî bir zemin oluşturmuştu. İslâm'ı kabul eden Evs ve Hazrec, hicretten sonra "Ensâr" adıyla İslâm toplumunun şerefli bir kesimini oluşturmuş, iki kabile arasında yıllardır devam eden savaş ve anlaşmazlıklar İslâm sayesinde sona ermiştir.¹⁰⁴

Medine'nin İslâm'dan önce genel ekonomik yapısı incelendiğinde, zirâat, ticaret, kuyumculuk, demircilik, dokumacılık, silah ve ziraî alet imalâtı yaygındı. Daha özel bir ifade ile Kaynuka oğullarının diğer mesleklerle birlikte kuyumculuk ve ticaretle, diğer Yahudilerinin de çiftçilikle ve ticaretle uğraştıkları görülmektedir. Arap kabileleri de daha ziyade çiftçilikle uğraşmışlardır.¹⁰⁵ Medine'de dokumacı kadın ve erkeklerin, terzilerin, güzel koku satıcılarının, marangozların olduğu çeşitli meslek dallarından da bahsedilmektedir.¹⁰⁶ Bunun yanında ticaretle uğraşanlar da vardı.

İslâm'dan önceki dönemde, ticaret kervanları Suriye pazarlarına ticaret amacıyla giderlerdi. Medine'ye uzak veya yakın olan bölgelerdeki Arap kabileleri, bilhassa göçebeler, satmayı veya ihtiyaç duydukları ithal mallarla takas etmeyi düşündükleri deve, at, zambak, değerli taşlar gibi mallarını şehre getirirlerdi.¹⁰⁷ Medine'de çok yoğun uluslararası bir ticaret yoktu. Sadece şehrin ihtiyacı kadar ürünlerin alışverişi yapılıyordu. Her ne kadar Medine ticaret yolları üzerinde bir geçiş noktası olsa da Mekke veya Şam gibi bir ticaret merkezi olamamıştır.

Medine'de ticaret dükkânlarının yanında, ticarî çarşılar da vardır. Kaynuka ve Nadir çarşılarından¹⁰⁸, gıda maddeleri satan satıcılardan, kasaplardan, demircilerden ve kuyumculardan söz edilmektedir.¹⁰⁹ Yahudiler, genel olarak ihracat, ithalat işleriyle uğraşıyorlar ve sarraflık, faiz ve tefecilik¹¹⁰ yoluyla büyük servetler elde edip bütün iktisâdî alanlarda söz sahibi olmuşlardır. Medine ekonomisini denetim

¹⁰⁴İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sekkâ, Kahire 1955, c. 1, s. 429; Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 140.

¹⁰⁵Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 942.

¹⁰⁶Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c.2, s. 957; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., s. 11, İstanbul 1992.

¹⁰⁷Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 941.

¹⁰⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 1, s. 240.

¹⁰⁹Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 942.

¹¹⁰Belâzuri, *Futûhu'l-Büldân*, s. 80; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, s. 484; Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 154.

altına alıp sayıları da çoğalınca etnik, siyasî ve ekonomik yönden şehre hâkim olmuşlardır.¹¹¹ Ayrıca Kaynuka ve Nadir Yahudileri, faiz sömürsüyle Medine’de Arapların birçok işyerlerini, evlerini ele geçirmişlerdir.¹¹²

Medine’nin hurma bahçeleri de çok meşhurdur. Bundan dolayı hurma zirâatı çok gelişmiştir. Medineliler hurmanın bütün yıl boyunca taze kalması ve çürümemesi için konserve yaptıkları, hurmadan alkollü içkiler de ürettikleri görülmektedir. Hatta bir şarap yapma endüstrisinin varlığından bile söz edilmektedir. Hurmanın yanında, buğday ve arpa zirâatı da zikredilmektedir. Aynı şekilde, tarla kenarlarına veya sulama kanalları boyunca dikilen pancardan da söz edilmektedir.¹¹³

3.4. Hayber

Hicaz’da Medine-Suriye yolu üzerinde bulunan eski bir ticaret ve zirâat merkezidir. Medine’nin yaklaşık 180 km. kadar kuzeyinden başlayan ve denizden 850–1000 m. yükseklikte yer alan etrafı volkanik topraklarla çevrili geniş bir vadinin adıdır. Hayber, Cahiliye döneminde, Yahudilerin oturduğu kalelerin sağlam yedi ayrı kaleden oluşması ile tanınırdı. Ayrıca Hayber, içinde bulunduğu vadinin verimliliği ve su bentlerinin çokluğu ile de meşhurdur.¹¹⁴ Burada Hindistan ve Çin gibi uzak diyarlardan gelen malların yanı sıra bölgenin hayvancılık, sebzeçilik ve meyvecilikten elde edilen ürünleri, ziynet eşyaları, silâhlar, zirâat aletleri, bal ve şaraplar, çeşitli kumaşlar ve köleler alınıp satılır, bundan başka sarraflık da yapılırdı. Bu ticarî faaliyetler, özellikle her yıl hac mevsiminden sonra 10-30 Muharrem tarihleri arasında kurulan meşhur Netâh (Netât) panayırında yoğunlaşır; başta Mekke ve Medine olmak üzere Yemen, Hadramut, Bahreyn, Tâif, Suriye ve Filistin ile Irak taraflarından pek çok kişi buraya akın ederdi.¹¹⁵

İslâm tarihinde Hayber, H. 7. de Hz. Peygamber’in yönettiği savaştan dolayı meşhur olmuştur. Yahudiler, müşrikler ve bazı Arap kabileleri Müslümanlara karşı birleşerek savaşmak istemişlerse de, Hayber’in ünlü kalelerini Müslümanlar tek tek alarak, Yahudiler savaşı kaybetmişlerdir. Fetihten sonra, Hz. Peygamber, Yahudileri

¹¹¹Çelikkol, Yaşar, “Cahiliye Döneminde Yesrib’in Etnik Yapısı (İlk Çağlardan M.600 Yılına Kadar)”, *Fırat Ün. Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ 2005, c. 15, sayı:1, s. 331.

¹¹²Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 960.

¹¹³Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 941.

¹¹⁴Hamidullah, “Hayber”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 17, s. 21-22.

¹¹⁵İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 4, s. 202.

yerinden çıkarmayarak, kazandıkları mahsulün yarısını almak üzere anlaşmıştır.¹¹⁶ Hayber'in Fethi ile Yahudilerin Arap Yarımadası'nda siyasî bir güç olmaları sona ermiş, ekonomik güçleri de zayıflamıştır. Müslümanların elde ettiği gelir ve ganimetlerle birlikte, ekonomik gücü daha da artmıştır.

Hız. Peygamber, Hayber'in fethinden sonra bir başka Yahudi kabilesinin yaşadığı, Vâdilkûra üzerine yürümüş, burada bulunan kalelerdeki Yahudiler sadece bir gün dayanabilmişlerdir. Yapılan antlaşma sonucunda Hayber Yahudilerinin kabul ettikleri şartlar gibi, kazandıkları mahsulün yarısını vermek üzere teslim olmuşlardır.¹¹⁷

3.5. Fedek

Fedek Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km. mesafede Yahudilerin yaşadığı bir yerdir¹¹⁸ Fedek savaş yapılmadan Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla alınmış ve arazinin yarısı Hız. Peygamber'e hediye edilmiştir.¹¹⁹ Hız. Peygamber buradan elde edilen geliri amme işlerine, yolcu ve misafirlere, ayrıca ailesine sarf etmiştir. Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra gerek hanımlarının gerekse kızı Fatma'nın Halife Ebû Bekir'den bazı istekleri olmuştur. Nakledildiğine göre Hız. Peygamber'in vefatı üzerine hanımları Resûl-i Ekrem'in Hayber ve Fedek'teki hisselerinden miraslarını almak için Hız. Osman'ı, Hız. Ebû Bekir'e gönderdilerse de Hız. Aişe'nin onlara Resûlullah'ın "Biz peygamberler miras bırakmayız, bizim bıraktıklarımız sadakadır"¹²⁰ hadisini hatırlatması üzerine Hız. Ebû Bekir isteklerini reddetmiştir.¹²¹ Bunun üzerine Hız. Peygamberin hanımları isteklerinden vazgeçmişlerdir. Hız. Ebû Bekir'in Fatma'ya haksızlık ettiği iddiasıyla kaydedilen bir başka rivayet daha vardır. Bu rivayette, Hız. Fatma'nın Fedek hurmalığını Resûlullah'ın kendisine hibe ettiğini söylemesi üzerine Hız. Ebû Bekir'in Fatma'dan şahit istediği, onun da Hız. Ali ile Ümmü Eymen'i şahit gösterdiği, halifenin Hız. Ali'nin şahadetini davacının kocası olması sebebiyle geçerli saymadığı, sadece Ümmü Eymen'in şahadetini de yeterli görmediği belirtilmektedir. Bu rivayet doğru

¹¹⁶İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 2, s. 337; Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 233.

¹¹⁷Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 235.

¹¹⁸Algül, Hüseyin, "Fedek", *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, s. 294–295.

¹¹⁹İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 2, s. 343.

¹²⁰Nesâi, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâi*, Çev. A. Muhtar Büyükçınar, İstanbul 1981, c. 7,8/Fey 1.

¹²¹İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 5, s. 285; Tâberi, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s. 236.

kabul edilse bile Hz. Ebû Bekir'in verdiği hükümlerde dinî esaslara ne kadar titizlikle riayet ettiğini gösterir. Esasen Hz. Fatma'yı Resûlullah'ın vefatından sonra miras derdine düşmüş bir vâris gibi gösteren bu rivayet, onun Hz. Ebû Bekir'in hilâfetine olan itirazının da bir mesnedi yapılmak istenmektedir. Râfizîler'in¹²² Hz. Ebû Bekir'in hilafetine karşı olmaları yüzündendir.¹²³ Babasından kalan mirası alamayan Fatma'nın ashâbı toplayarak onların huzurunda uzun bir konuşma yaptığı söylenir. Kur'ân-ı Kerim'deki miras ayetlerini okuyup halifeyi onlara şikâyet ettiği, kendisine yardımcı olmadıkları için de sitemde bulunduğu belirtilir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir'in Resûlullah'a olan bağlılığını dile getirerek peygamberlerin miras bırakmayacaklarına dair hadisi ondan bizzat duyduğunu belirttiği, buna karşılık Hz. Fatma'nın peygamberlerin miras bıraktığına dair ayetler¹²⁴ okuyarak ona itiraz ettiği yolunda Şîa kaynaklarında yer alan rivayetin de aynı maksatla uydurulduğu bellidir. Ayrıca Hz. Ali'nin halife olduktan sonra Fedek'in statüsünü ilk üç halife dönemindeki şekliyle devam ettirmiştir.¹²⁵ Görüldüğü gibi Hz. Peygambere sağlığında verilen Fedek arazisi, vefatından sonra sahâbiler arasında ihtilâf unsuru oluşturmuştur.

¹²²Rafıza, Şîa'nın ayrıldığı üç sınıftan ikincisidir. Rafıza adını almışlardır. Çünkü Ebû Bekirle, Ömer'i reddetmişlerdir. Peygamber'in Ali'yi, nassla ve ismiyle belirttiğini kabul ederler. Bkz. Yüceer, İsa, *İtikâdi Mezhepler Tarihi*, Yüzüncü Yıl Ün. Ofset Basım Tesisleri, Van 1995, s. 212.

¹²³Yüceer, *İtikâdi Mezhepler Tarihi*, s. 36.

¹²⁴Neml, 27/16; Fâtır 35/32

¹²⁵Algül, "Fedek", c. 12, s. 294-295.

BİRİNCİ BÖLÜM

CÂHİLİYYE VE HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE SOSYAL SINIFLAR VE İKTİSADÎ HAYAT

1. İSLÂM ÖNCESİ CÂHİLİYYE TOPLUMUNDA SOSYAL SINIFLAR

İslâm'dan önceki insanlar yaşayış biçimlerine göre; göçebeler ve yerliler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Göçebeler, geçimlerini daha çok deve ve hayvan sürüleri¹²⁶ ile yerliler ise daha çok zirâat ve ticaretle uğraşarak sağlardı.

Arap toplumunda ekonomik sebeplere bağlı olarak toplumun belli kesimlerinde ticaret gelişme göstermiştir. Araplarda, ticaretin gelişmesiyle birlikte de birtakım sınıfsal yapılar görülmeye başlamıştır. Bu durum toplumun üst seviyesinde aristokrat¹²⁷ bir zümrenin doğmasına, aşağıda ise köle ve hizmetlilerden¹²⁸ oluşan ayrı bir sınıfın oluşmasına neden olmuştur. Toplumdaki aristokrat tabakaya genel manada “Hür”ler denilmektedir. Cahiliyye döneminde, toplumun alt tabakasını oluşturan köle sınıfının insanları daha çok etraf beldelerden ve özellikle Habeşistan'dan köle olarak getirilmiş kimselerdir. Bu durumdan da anlaşıldığı gibi İslâm'dan önce Arap toplumunda yukarda hürler, aşağıda esirler ve ortada da azatlı kölelerin oluşturduğu, başka bir anlamda Mevâli adı verilen bir sınıf ve âdeti kast sistemine benzeyen bir yapı oluşmuştur. Şimdi bu sınıflardan oluşan gurupları geniş bir şekilde inceleyelim.

1.1. Hürler / Asabiyet

Arapça bir kelime olan asabiyet a-s-b kökünden gelmektedir. Bu kökten türemiş asabiyet kelimesiyle yapı ve anlam yakınlığına sahip sözcüklerde genel olarak şu anlamlar vardır: “Eklem bağları, kendisiyle bağlanılan şey, onunla maskelenilen ve razı olunan şey, kişinin çocukları ve baba tarafından akrabaları”.¹²⁹ Asabiyet, “kişiyi akrabalarının yardımına çağırarak, zalim de olsalar, mazlum da olsalar soyu aleyhine fırsat kollayanlara karşı kavmiyle birlikte olmaya davet etmesi”,¹³⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Bir grup Arap, başka bir kabileye karşı

¹²⁶Sezer, Baykan, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul 1981, s. 150.

¹²⁷Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul 1991, s. 58.

¹²⁸Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, s. 58, Akoğlu, Muharrem, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995, s. 16.

¹²⁹İbni Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 2, s. 790-792.

¹³⁰İbni Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 2, s. 790-792.

birleşip toplandıklarında asabiyet anlamında kabilecilik yaptıkları söylenir. Asabiyet duygusuyla hareket eden kimse, kendi kavminden olanları savunur ve kabilesinin başına gelen kendi başına gelmiş gibi davranır. Bir kabile üyesi de herhangi bir haksızlığa uğrarsa kabilesinin ona bakışı aynı şekilde gerçekleşir.¹³¹

Asabiyet üstün olduklarına inanan bir topluluğun tek fert ve tek beden oldukları anlayışıyla üyelerini birbirine bağlayan toplumsal bir bilinçtir. Kabile üyeleri asabiyet ekseninde hak ve sorumluluklarının farkında olarak ortak menfaat, aidiyet duygusu, grup ve değer özelliği taşıyan bir idrak ile güçlü bir dayanışma atmosferi oluştururlar. Asabiyet daha çok soy birliğine bağlı olarak gerçekleştirilen dayanışma olarak anlaşılır.¹³²

İslâm'dan önce hürler sınıfını oluşturan bu kimseler Kabile cemiyeti¹³³ halinde yaşarlardı. Arap toplumunda hürler kabilenin asil üyeleri olmakla beraber aile ve kabile içerisinde eşit hakka sahiptiler. Ayrıca bu insanlar kabilenin ortak adını da taşırlardı.¹³⁴ Hürler diğer sınıflara göre daha şerefli ve daha üstün kabul edilirdi.¹³⁵ Bu kimseler arasında kâhinler, şairler ve savaşlarda yiğitlikleriyle ün yapmış kimseler bulunurdu. Bu insanlar diğerlerine göre biraz daha üstün görülürlerdi. Yalnız hak ve yaşayışları bakımından kabilenin diğer fertleri ile aralarında pek bir fark bulunmazdı.¹³⁶ Ayrıca Arap toplumunda Mekke'de Kusay Soyundan gelen kimseler Arap Yarımadasında tartışmasız siyasî otoritelerinden dolayı hürler üzerinde ayrıcalıklı bir sınıftı. Siyasî kararların alındığı Daru'n-Nedve'deki idareci topluluk da, soylu kimseler ve aile başkanları tarafından oluşturulurdu.¹³⁷ Kısacası hürler, siyasî ve sosyal alanda söz sahibi idi.

Genel olarak görüldüğü gibi; "Hür" tabiri toplumdaki asil kimselerin oluşturduğu zümreyi ifade etmektedir. Bunlar kısaca, kabilelerin asıl ve asil fertleri olmakla beraber

¹³¹İbni Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 2, s. 790–792.

¹³²Apak, Âdem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004, Düşünce Kitabevi Yay. s. 21.

¹³³Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 6.

¹³⁴Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s.131; Akoğlu, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, s. 17.

¹³⁵Ecer, A. Vehbi *İslâm Tarihi Dersleri*, Kayseri 1991 s. 76.

¹³⁶Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 105.

¹³⁷Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 131.

kabilenin oluşmasında temel direk rolündeki kimseler olup iktisâdi, içtimaî ve siyasî açıdan toplumun şekillenmesinde söz sahibi olan insanlardı.

Kabile bağıllığı sorumluluk isteyen zarurî bir bağıllıktır. Öyle ki, kardeşi zalim de olsa mazlum da olsa ona yardım etmesini gerektirir. Asabiyet, toplumlarına şu bakış açısını kazandırır: “Bizim en kötümüz başkalarının en iyisinden daha iyidir.”¹³⁸ Asabiyet kabile üyelerinin her şartta birbirlerine destek olmalarını sağlayan manevi güç ve dayanışma duygusu olarak kendini gösterir.¹³⁹ Kabile mensuplarındaki aşırı bağıllık duygusu, herhangi bir kabileyi kendilerinin normal avı ve yağma veya katledilmeye müstehak hedefi olarak görmelerine neden olmaktadır.¹⁴⁰ Bu durumda kabile asabiyetinin iki temel esasa dayandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki kabile üyelerinin aynı soydan geldiklerine inanmaları, ikincisi ise kabilenin müşterek menfaatidir.¹⁴¹

Araplarda hakiki akrabalık dışında bir de hükmi veya sebebi olarak niteleyebileceğimiz kabile üyeliği bulunmaktadır. Bu çeşitli nedenlere bağlı olarak hilf (anlaşma), velâ (azat etme), istilhak (katılma) ve muahat (kardeşlik) gibi yollarla klana katılmakla olurdu. Cezadan veya esaretten kurtulmak isteyen ya da, davasında kendine destek arayan bir Arap için bu yollardan uygun olanı araması bulunmaz bir nimetti. Kabileye herhangi bir şekilde katılan birey artık o kabilenin gerçek üyesi gibi kabul edilirdi. Özellikle kan davalarında, kısas ve diyet durumlarında kabilenin bütün fertleri ortak hareket etmek durumundaydı.¹⁴² Kabileler arası savaşlar dikkate alındığında kan akrabalığı kadar hükmi akrabalığın da önemi ortaya çıkar.¹⁴³

Durî, Arabistan’daki toplumsal atmosferi açıklarken şunları söylemektedir: *Yarımadanın ortasındaki arazinin genişliği, tabiatın sertliği, ulaşımın zorluğu ve bedeviliğin yaygınlığı birleşik bir devletin ortaya çıkmasını ve hakiki bir politik sistemi engellemiştir. Toprağa bağıllığı göçebelik engeller; bilinç ortaklığı ve*

¹³⁸Kabbânî, Abdülaziz, *el-Asabiyye Bünyetü'l-Müctemei'l-Arabiyye*, Beyrut, 1997, s. 40; Barlak, Hasan, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasî Gelişmelerine Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006, s. 11.

¹³⁹Barlak, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasî Gelişmelerine Etkisi*, s. 11.

¹⁴⁰Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, c. 1, s. 51.

¹⁴¹Barlak, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasî Gelişmelerine Etkisi*, s. 11

¹⁴²İbn Haldun, (ö. 808/1405), *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB. Yay., İstanbul 1989, c. 1, s. 329.

¹⁴³Barlak, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasî Gelişmelerine Etkisi*, s. 12

*yardımlaşmayı da yakın topluluklarda bile hayatın zorluğu ve yaşam mücadelesi mahrum bırakır. Toprağa yayılma lehçelerin çoğalmasına yardım eder; sınırın ise - göçebe zihniyetinde- hiçbir anlamı yoktur. Mümkün olacak nihâi bağlılık unsuru kabile asabiyetidir ki, bu da parçalayıcı bir asabiyettir. Bunlardan dolayı bedevi kabilesi dışında hiçbir beşeri otoriteye boyun eğmez ve dolayısıyla devlet düşüncesini idrak edemez.*¹⁴⁴

Ayrıca Arapların nesebe olan ilgileri, sadece atalarını tanımak ve yad etmek amacını taşımazdı. Aynı zamanda siyasî, toplumsal ve ilmî bakışlarına da yön verirdi. Kabile ittifaklarında ve düşmanlıklarda nesep cetvellerinin belirleyici bir rolü bulunmaktaydı.¹⁴⁵

1.2. Mevâli

Mevâli, Arap olmayan Müslüman halklar için kullanılan bir terimdir. Mevâli, koruyucu, yardımcı, sahip, veli, hâmi sahip, dost; azat eden efendi; “azat edilen köle” anlamlarına gelen mevlâ kelimesinin çoğuludur.¹⁴⁶

Cahiliyye Döneminde Mevâli: İslâm’dan önce Câhiliyye Arap topluluğunun sınıfsal tabakalarından biri de Mevâli adı verilen bir sınıftır. Mevâli için, esirler ile köleler arasında yer alan orta bir sınıf diyebiliriz. Bu sınıf, kişilerin doğal olarak oluşturmadığı, çeşitli nedenlerle sonradan oluşturulan bir sınıftır.

Mevâlînin birkaç çeşidi vardır. Şimdi bunları kısaca açıklayalım;

İtk Mevlâsı: Esir veya köle iken azad edilen şahsa bu isim verilmektedir. Herhangi bir köle, azad edildiği zaman Mevâli’den olur.¹⁴⁷ Mevâli, onu azad eden kimsenin kabilesine mensup sayılır ve onunla akraba niteliği kazanırdı.¹⁴⁸ Meselâ; Peygamberimizin amcası (Abbas)’ın Mevlâ’sı Benî Hâşim ile Kûreyş’in mevlâsı addedilirdi. Bir esiri çalıştığı bir işten veya başarıdan dolayı azad etmek Câhiliyye döneminde âdetti. Bir kişi kölesine “şu işi yaparsan hürsün” derdi. O köle de o işi yaptığında hür olur ve sahibinin mevlâsı kabul edilirdi.¹⁴⁹ Mevâli, efendisinin aşiretinin

¹⁴⁴Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 69.

¹⁴⁵Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, s. 34.

¹⁴⁶İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. 15, s. 408-409; Topaloğlu, “Mevlâ”, *DİA*, Ankara 2004, c. 29, s. 440.

¹⁴⁷Corci Zeydan, b. Habîb, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1974, c. 4, s. 38.

¹⁴⁸Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 107.

¹⁴⁹Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 38.

ismini taşırdı. Mevlâ kelimesi ile aşirete bağlılık ifade edilirdi ki, bu bağlılık kan bağı değil, toplumsal bağ idi. Bir başka durum da, fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlîsi sayılan Arap olmayan Müslümanlardı. Başka bir şekli ise, kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayri Arap Müslümanlardı. Vela bağı yardımlaşmayı gerektirirdi. Mevâli, efendilerinin hizmetlerini yaptıkları gibi, zor durumlarında da yanlarında olurlardı. Savaş olduğu zaman ise yanlarında savaşa katılırlardı.¹⁵⁰ Bazı zaman da azad etme işi, köle ile sahibi arasında yapılan bir anlaşma üzerine satış suretiyle olurdu ki, buna mükâtebe denilmekteydi.¹⁵¹ Kölenin değeri belirlenir ve kölenin bu meblağı çalışıp ödeyince azad olacağına dair bir senet yapılır ve köle Mevâlî'den sayılırdı. Ödeme işi anlaşmaya göre değişir bazen taksitle de olabilirdi.¹⁵² Bazen de mevlâ, azâd eden sahibinin şehrine intisab edilirdi. “Falanca kimse Mekke şehrinin ya da Medine şehrinin mevlâsıdır” derlerdi.¹⁵³

Azad etme işi bazı zaman da hiçbir bağı ve koşula bağlanmazdı ki, bu tür azad işine “İtk-ı Saibe” adı verilirdi. Bu tür azadda, azad eden azad etme işlemi sırasında “Sen Saibesin”¹⁵⁴ yani “Senin velân yoktur” derdi, köle veya câriye bu şekilde azad edilmiş olurdu.

Akl Mevlâsı: Hilf yahut İstina mevlâsı da denilen bu Mevâli türü, herhangi bir şahsın başka bir şahsa her ne şekilde olursa olsun bir hizmet, bir ittifak ya da bir aileye katılma ile intisap etmesi ve bu intisabın yıllarca hatta asırlarca devam etmesinden meydana gelirdi.¹⁵⁵

¹⁵⁰Hammas, Haydar, “Emevîler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü” (el- İdare fi'l-Asri'l-Emevî, Şam 1978, s. 337-357'nin çevirisi), Çev. İrfan Aycan, *AÜİFD*, Ankara 1997, c. 37, s. 177.

¹⁵¹Akoğlu, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, s. 19.

¹⁵²Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 38.

¹⁵³Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 38.

¹⁵⁴Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 107.

¹⁵⁵Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul 1992, s. 26; Akoğlu, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, s. 20.

Rahm Mevlâsı: Bu mevlâlık türü de bir kabilenin Mevâlisinden biri ile evlenmek sureti ile meydana gelirdi.¹⁵⁶

Mevâli meselesinde en önemli konu miras meselesi idi. İtk mevlâsına varis olunur; fakat o vâris olamazdı. Akd mevlâsına ne vâris olunur ne de o vâris olabilirdi. Rahm mevlâsı ise hem vâris olur hem de kendisine vâris olunurdu.¹⁵⁷ Romalılarda da bu müessese vardı ve kendi azadlılarının mirasını yahut çalışmaktan ve saireden kazandıkları paranın üçte birini alırlardı. Bundan başka şayet bu azadlıların varisi olmazsa azad sahipleri bütün mirasa sahip olurlardı.¹⁵⁸

Hürlerin alt tabakasında esirlerin üst tabakasında bulunan ve öyle kabul edilen Mevâli, köleler gibi alınıp satılamazdı. Şu da var ki Mevla hür bir kız veya kadınla evlenemezdi. Mevlâ, hür bir kimsenin ödemesi gereken diyetin ancak yarısını öderdi. Kıyas olaylarında da hür kimselerin ödemeleri gereken cezaların ancak yarısını öderlerdi.¹⁵⁹ Görülüyor ki Mevâli, yaşantı biçimi olarak kölelerin üstünde bir tabakayı oluşturmasına rağmen, hürlere göre bazı problemleri olan fakat köle veya câriyelere göre sosyal hayat ve yaşantı yönünden nispeten daha iyi konumda bulunan kimselerdi.¹⁶⁰

Emeviler Döneminde Mevâlî: Emeviler döneminde Arap kökenli Müslümanlar “hür/özgür”, Arap kökenli olmayan Müslümanlar ise “mevâlî” olarak isimlendirilmiş ve bu kullanım yaygınlık kazanmıştır. Genel olarak Mevâlî, İslâmiyetten sonra da varlığını devam ettirmiş ve zaman zaman “Hamra”¹⁶¹ terimi ile de anılmıştır. Mevâlî, terim anlamında ilk defa İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler’in, Kuzey Afrika ve Endülüs’te Berberilerin, Mısır’da Kıbtîler’in oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶²

Arap kabileleri, fetih ordusu olarak çeşitli ülkelere dağılmış olduğundan, Medine veya Kûfe ve Basra’da kalanlar, ya askere alınmayanlar, ya da askere

¹⁵⁶Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 38.

¹⁵⁷Akoğlu, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, s. 20.

¹⁵⁸Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 38.

¹⁵⁹Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 133.

¹⁶⁰Akoğlu, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, s. 21.

¹⁶¹Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 107.

¹⁶²Yiğit, “Mevâlî”, *DİA*, Ankara 2004, c. 29, s. 424

alınmayanlar hükmünde olan diğer insanlardı. Mevâli, hukuki açıdan özgür olmalarına rağmen fiilî olarak Araplarla aynı mertebeye kabul edilmezdi. Onlara künye verilmez, yalnızca adlarıyla ve şanlarıyla çağırılırdı. Araplar onlarla aynı safta yürümezler, törende onları öne geçirmezlerdi. Yaşı, erdemi ve bilgisi dolayısıyla mevlâya yemek verseler bile, dışarıdan bakanın Arap olmadığını ayırt etmesi için, Mevâliyi sofranın bir köşesine iştirirlerdi.¹⁶³ Emevî yöneticileri, genelde onları siyasî makamlara getirmedikleri gibi, kadılığa bile nadiren tayin ederlerdi. Araplar, kızlarını Mevâliye vermek istemez, bunun da ötesinde, mevâlîyi sosyal ilişkiler alanında daha aşağı mertebeye düşüren aristokratik tavır gösterirlerdi.¹⁶⁴ Dolayısıyla, işte Arap aristokrasisi, savaşımlardan elde ettikleri ganimet, fey ve atâdan büyük servetler kazanıp lüks içinde yaşarken, fetihe asker olarak katılsalar bile mevâlî, bunlardan yoksun bırakılırdı. Mevâli kendilerine kalan sanat, ev işi, çiftçilik ve öğretim işlerinde çalışarak geçinirlerdi.¹⁶⁵ Mevâli, sosyal bir yer edinmek amacıyla ticaret, sarraflık ve serbest işlerde çalışmak suretiyle “kabile”yi aşma çabalarını sürdürmüşlerdir. Mevâli ikinci sınıf muamelesi görmesine rağmen içlerinden düşünce, din ve siyaset alanında seçkinler ortaya çıkarmışlardır. Bazıları, halifenin, emirlerin ve memurların çevresinde bulunmuş, devletin siyasetini etkilemişlerdir.¹⁶⁶ Aynı zamanda mevâlî, saygın bir sosyal mertebeyi, saygınlık kazanabilecekleri alanın, ilim alanı olduğunu kavramış, onların pek çoğu dinde derinleşmeye, Hz. Peygamber’in haberlerini ve hadislerini toplamaya yönelmişlerdir. Çok geçmeden Mevâliyi, özellikle sahabe kuşağından sonra, ilim alanında ön plana çıkarmıştır. Fıkıh, hadis ve diğer alanlarda uğraşmışlar ve bu ilim dallarının kurucusu olmuşlardır.¹⁶⁷ Bu gelişme zamanla Arap aristokrasisine baskı yapan ve onları tehdit eden sosyal bir güç olmalarına yol açacaktır. Nitekim Mevâli, bunun sonucu olarak Kûfe’de Arapların eşrafını camilerin ilk saflarında sıkıştırmaya başlayacak kadar kalabalıklaşmışlardır. Özellikle devletin merkezi olan Şam’da Muâviye’yi korkuya sevk edecek ve bir kısmını öldürmeyi düşündürecek kadar çoğalmışlardır.

¹⁶³ Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm’da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitâbevi Yay., İstanbul 1997, s. 484.

¹⁶⁴ Bkz. Yiğit, “Mevâli”, *DİA*, c. 29, s. 424-426.

¹⁶⁵ Lewis Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, *İÜEF*. Yay., s. 98; Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, s. 481-482; Dûri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 149.

¹⁶⁶ Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, s. 486-487.

¹⁶⁷ Câbirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, s. 482.

Mevâli'nin sayısında gözle görülen bu artış, Emevî yönetimini endişeye sevk etmiş, Emevî yönetimi açısından gerekli tedbirlerin alınmasına yol açmıştır. Ayrıca, doğuyu fethetmekle yükümlü Arap ordularının merkezi olan Basra'da ise, Mevâlinin ve yabancıların sayısı hızla artarak H. 50 yılında kent halkının üçte birine ulaştığı rivayet edilir.¹⁶⁸

Sonuç olarak Mevâli, tarih içerisinde kölelerden daha farklı faaliyetlerde bulunmuş siyâsî arenada da boy göstermiştir. Mevâli, devleti yıkılışa götüren önemli isyanlarda bulunduğu gibi, mezheplerin oluşmasında etki etmiş ve bazı mezheplerle birlikte hareket etmiştir. Kısacası Mevâli, ekonomik ve siyâsî birçok alanda önemli etkinliklerde bulunmuştur.

1.3. Köleler (Esirler)

Köleler erkek ve kadınlardan oluşurdu. Erkek olanlarına “Köle”, kadın olanlarına ise daha çok “Câriye” ismi verilirdi. Bunlar, hürlerin sahip oldukları bütün şeref, hak ve imkânlardan yoksun kimselerdi.¹⁶⁹ Arap toplumunda da köleliğin bir takım şartları vardı. Aynı zamanda hürler için de köle elde etmenin bir takım yolları bulunmakta idi. Bu yollardan bazıları şunlardı:

Esir Pazarlarından Alınanlar: Esir pazarları, Arapların ellerinde bulunan harp esirlerini yahut Habeşistan ve civar memleketlerden¹⁷⁰ getirmiş oldukları esirlerin pazarlandığı ve satıldığı bir yerdi. Bu yerler, belli mevsimlerde kurulur, burada köle ticaretini meslek haline getiren insanlar bulunurdu. Özellikle Kûreyş, diğer ticaret dallarıyla uğraştığı gibi köle ticareti ile de uğraşırdu. Ficar savaşında Kûreyşin reisi durumunda bulunan Abdullah b. Ced'an et-Temîmî Câhiliyedeki en meşhur köle tâcirlerinden biri olarak zikredilir.¹⁷¹

Savaşlarda Elde Edilenler Herhangi bir kavim veya kabile birbirleri ile savaşarak esir sahibi olabilirdi. Sahip oldukları esire iyilik etmek isterlerse onların alınlarına bir damga vurup bellek yaparak salıverirdi. Bir de savaş esiri olarak ele

¹⁶⁸Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 484.

¹⁶⁹Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 131.

¹⁷⁰Dayf, Şevki, *el-Asru'l-Cahilî*, 3. Baskı, Kahire 1970, s. 67; Akoğlu, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, s. 16.

¹⁷¹Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 1, s. 36.

geçen kölenin kâkülü kesilir, kurtuluş fidyesi getirilinceye kadar bu kâkül ok kuburunda saklanırdı.¹⁷²

Arazi Almak Suretiyle Elde Edilenler: Bu tür kölelere "Kun" ismi verilir ve bunlar daha çok zirâatla meşgul olurlardı. Bu sebepten dolayı arazi ile birlikte satılırlardı.¹⁷³ Bir nevi araziye bağlı olup, toprak parçasının demirbaşı gibi muamele görürlerdi.

Kumar Yolu İle Ele Geçirilenler Bazı köleler kumar sonucunda köle olmuşlar ve köle muamelesi görmüşlerdir. Nitekim "Ebû Leheb" ile "Âs b. Hişam" her kim kaybederse diğerine köle olmak şartı ile kumar oynamışlardı. Ebû Leheb galip geldiğinde As'ı köle yapmış ve develerini otlattırmıştır.¹⁷⁴

Borçlarını Ödeyemedikleri İçin Köle Olanlar Arap toplumunda borçlu kimseler borçlarını ödeyemeyecek duruma düştükleri takdirde borçlarına karşılık köle olurlar¹⁷⁵ ve köle muamelesi görürlerdi.

Görüldüğü gibi, İslâm'dan önce Arap toplumunda köle elde etme yolları sadece tek bir yöntemle değil, birbirinden farklı birden çok yöntemle gerçekleşmekte idi. Bunlardan başka; miras yolu ile hediye almak sureti ile ve gelin mehri olarak köle elde etme yolları vardı.¹⁷⁶

Özetle, köle ve câriyeler Arap toplumunda tıpkı mal ve eşya gibi alınır, satılır ve daha çok sanat, ticaret ve tarımda kullanılırlardı. Köle ya da câriyelerin eşya maddesi gibi görülmesinin bir sonucu olarak, işledikleri suçların cezalarını da onlar adına sahipleri öderdi.¹⁷⁷ Fakat bunun sonucunda efendiler kölelerine istedikleri muameleyi yapma yetkisine sahiptiler. İsterse onu ölünceye dek döver; elini, kulağını keser, burnunu keser, gözünü çıkarır hatta öldürebilirdi. Bundan dolayı da onu kimse sorgulayamazdı. Cahiliye döneminde bunlara örnek vermek gerekirse; Bilâl-i Habeşi'ye günlerce dayak atılmış, Zenire adlı câriyenin işkenceden gözleri kör olmuş, Ammar b. Yasir'in annesi Sümeyye, işkence ile öldürülmüştür. Câhiliyye

¹⁷²Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132; Akoğlu, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, s. 17.

¹⁷³Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 37.

¹⁷⁴Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 38.

¹⁷⁵Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 38.

¹⁷⁶Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132.

¹⁷⁷Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 106.

dönemindeki bu uygulamaya karşılık İslâm, köle ve câriyelerin de insan olduğu prensibinden hareketle köle ve câriyelere iyi muamele edilmesini öğütlemiştir.¹⁷⁸ Pek hoş olmayan köle ve câriyelik sisteminin toplumdan kaldırılması için İslâm keffaret sistemi ve buna benzer uygulamalarla köle ve câriyelerin hür olmalarını sağlayacak gerekli alt yapıyı hazırlamıştır. Görüldüğü üzere İslâm'dan önceki Arap toplumunda köle ve câriyeler tamamen insanlık hârici bir muamele ile karşı karşıya kalmıştır. Hatta hayvanlardan daha aşağı bir muamele ile karşılaşmıştır. İslâmiyet toplumun dengesini bozan her konuda olduğu gibi bu konuda yukarıda da değindiğimiz gibi bir zihniyet değişikliğine gitmiş, toplumun köle ve câriyelere bakış açılarını değiştirmiş, onların da insan oldukları prensibini hatırlatmıştır. Her fırsatta da insanlık dışı bu müessesenin ortadan kaldırılması için gerekli çaba harcamıştır.

2. MEKKE DÖNEMİNDE İKTİSADÎ YAPI

2.1. Mekke Döneminde Genel Durum

Sosyolojik anlamda din, sosyal olay ve olguları etkiler. Diğer yandan din, bir sosyal olgu ve kurum olarak toplumda yerini almıştır. Onun diğer sosyal olgular ve kurumlarla ilişkisini gündeme getirmiştir. Hz. Muhammed de getirdiği din ile sosyal olay ve olguları etkilemiştir. Peygamber öncesindeki Arap toplum yapısı ve toplumsal sınıfları, peygamber döneminden sonra insanı merkez alan bir toplum yapısına dönüşmüştür.¹⁷⁹ Örneğin, Cahiliye devrindeki kabile kavgaları ve ayrılıklar, peygamberin sosyal birliği sağlamasıyla ortadan kaldırılmıştır. Ancak sahabe devrinin başlarında sahabîler arasında Muhâcir, Ensâr, ehl-i Bedir gibi tabakalaşmalar olmuştur. Bu tabakalaşma, Irak halkının ehl-i Kûfe ve ehl-i Basra gibi sıfatlar kullanmasıyla İslâm toplumunun ayrı bir özelliği haline gelmiştir.¹⁸⁰

Hız. Muhammed'in getirdiği din sonucunda, Cahiliye döneminin değişen toplumsal yapı ve sınıfları şöyle özetlenebilir: Kadın ve erkek, her insan Allah'ın karşısında eşittir. İrk, cins, beden veya zenginlik açısından kimsenin bir diğerine

¹⁷⁸Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 132.

¹⁷⁹Fazlurrahman, "Kur'anı Yorumlama", Çev. Osman Taştan, *İslâmi Araştırmalar*, Ankara 1987, sayı: 5, s. 104; Watt, Montgomery, *Hız. Muhammed Mekke'de*, Çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara 1986, s. 140.

¹⁸⁰Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, s. 6; Şimşek, Sultan Nevai, *Dört Halife Döneminde Yönetim ve Toplumsal Sınıflar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2005, s. 7.

üstünlüğü yoktur. Üstünlük bilinçli olmaya ve bu bilinçliliği kullanmaya göre değerlendirilir ve bu anlayışa göre sınıflama yapılır.¹⁸¹

H. Muhammed, yaptığı önemli işlerle, gönderildiği toplumun dinsel ve zihinsel dünyasında çok önemli bir değişim ve dönüşüm gerçekleştirmiştir. O dönemde İslâm'ı benimseyenler Araplardı ve aralarında yaygın olan anlayışa kabilecilik damgasını vurmuştu. H. Muhammed, ideal bir İslâm toplumu oluşturmak amacıyla öncelikle toplumu bozan zihniyeti, düşünce yapısını ve Allah telakkisini değiştirme gayreti içerisinde olmuştur.¹⁸²

M. 610 yılının Ramazan ayının bir gecesinde H. Muhammed'e ilk vahyin gelmesiyle Mekke toplumu İslâm'la tanışmaya başladı. İslâm'ın ilk üç yılı gizlice yapılan tebliğle geçti. Bu dönemde H. Muhammed, yalnızca yakın akrabalarını ve çok güvendiği kimseleri İslâm'a davet etti. Ancak, pek azından olumlu yanıt alabildi. Bu üç yıllık tebliğ sırasında eşi H. Hatice, ticari hayattan tanıdığı H. Ebû Bekir ve amcasının oğlu H. Ali Müslüman olanlar arasındadır. İslâm'ın gizli tebliğ edildiği bu aşamada otuz kişi Müslüman olmuştur.¹⁸³ Bu Müslüman toplumun en önemli unsuru Araplardı; İslâm'a ilk girenler arasında Mekke toplumunun hemen her kesiminden insanlar bulmak mümkündür. H. Ebû Bekir ve H. Osman gibi varlıklı ve nispeten nüfuzlu Müslümanların yanı sıra Yasir, Habbab b. Eret gibi fakirler ve Bilâl b. Rebâh gibi köleler, Selman-ı Fârisî, Bilâl Habeşî, Sudan asıllı Mikdâd el-Esved¹⁸⁴ gibi sahabîlerin bulunduğu diğer Arap dışı kimseler olarak nitelendirilen Mevâliler de İslâm'a girmişlerdir. Genellikle orta tabaka sayılacak kesimin gençleri ile çeşitli nedenlerle zulme uğramış insanlar İslâm davetine müspet cevap vermişlerdir.¹⁸⁵

İlk Müslümanların önemli bir kısmını daha çok malca Mekke'nin ileri gelenleri arasında sayılmayacak kişiler oluşturmuştur. O günkü şartlarda varlıklı statüde yer almayışları, bu ilk inananları zihnen bağımsızlaştıran bir etken olarak düşünülebilir. Zarara uğrayacağından endişe edilen bir malın olmayışı onlara hareket özgürlüğü

¹⁸¹Zümrüt, Osman, *İslâm'da Kamuoyo Oluşumu*, Kültür Bakanlığı, Başvuru Eserleri, Ankara 1997, s. 198.

¹⁸²Fazlurrahman, "Kur'anı Yorumlama", s. 104; Watt, *H. Muhammed Mekke'de*, s. 140.

¹⁸³İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 1, s. 280.

¹⁸⁴Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *"Risaletu's-Sudan", Resailü'l-Cahız-er-Resailü's-Siyasîyye*, takd.: Ali Ebû Mülhim, Beyrut, trs. s. 531.

¹⁸⁵Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, s. 84.

getiriyordu. Tabii ilgili durum İslâm'ın, mal mülkle işi olmayan, dünya hayatını aşağılayan bir din olduğu anlamına gelmemektedir. Sadece İslâm'ı kabul etmeye çağrılan ve daveti kabul ettiği takdirde şiddetli bir tepkiyle karşılaşacağı belli olan iki insandan maddî -dünyevi- zararı en az olanın daha rahat karar verme olasılığı vardır.¹⁸⁶ İslâm ne fakirlerle zenginlerin arasından mal farkını giderme iddiası taşıyan ekonomik bir hareket ne de kölelik eşitlik vb. sloganları kullanan sosyal bir başkaldırıydı. Elbette İslâm söz konusu sorunlara da eğiliyor ve çözüm yolları öneriyordu. Ancak bu, İslâmî tebliğin sadece bir yönüydü ve İslâm çok daha kapsamlı bir dünya görüşü ortaya koyuyordu.¹⁸⁷ İlk vahyin gelişinden sonra Hz. Peygamber'in yeni bir dini tebliğ etmesiyle başlayan yeni dönem, Mekke'de ayrıca sosyal ve dini açıdan farklı bir devrenin başlangıcı sayılabilir. Her ne kadar İslâm, aslında evrensel bir mahiyet taşıyorsa da, farklı bir inanç sistemine ve sosyal yapıya sahip olan Mekkelilerin öncelikle bu gerçeğe karşı karşıya geldiklerini biliyoruz. Mekke'nin, Araplar arasında gerek dini ve gerekse de ticari yönden çok önem taşıması gerçeğine bağlı olarak insanların gösterdiği ilgi neticesinde ekonomik yönden kalkınan, çöl hayatına bağlı, özgürlüklerine düşkün Mekkelilerin, özellikle Kûreyş kabilesine mensup büyük tâcirlerin, yeni dönemin getirdiği farklı şartlardan ve yapıdan etkilenecekleri gayet tabiidir.¹⁸⁸ Hz. Peygamber de, İslâmiyet'in insanlara duyurulması konusunda, ticari faaliyetlerden ve insanların bunlara katılmasından dolayı mümkün olduğunca istifade etmeye çalışmıştır.

Burada yeri gelmişken, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat* kitabının yazarı Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel'in değindiği İslâm'ın doğuşu ve yayılması ile Mekke ticareti arasındaki ilgi ve bağlantı konusunda Batı dünyasında yapılan tartışmaya temas etmeyi yerinde ve gerekli bulmaktayız.¹⁸⁹

Hz. Muhammed Mekke'de kitabının yazarı Watt'a göre, esas olarak Mekke'deki ticaret, İslâm'ın doğuşunun en önemli sebebidir. Kûreyş'in, göçebe hayatını esas alan bir ekonomik yapıdan ticarete dayalı bir ekonomik sisteme geçişi, Mekke'deki geleneksel düzeni zayıflatarak öyle sosyal ve ahlaki bir hoşnutsuzluk

¹⁸⁶Zengin, Fethullah, *Medine'nin İslâmlaşması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2008, s. 11.

¹⁸⁷Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 106; Zengin, *Medine'nin İslâmlaşması*, s. 10.

¹⁸⁸Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 47.

¹⁸⁹Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 48-49.

ortamı meydana getirmiştir ki, İslâm bu durumu giderecek bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰ Bu anlamda, özellikle zengin ve fakir arasındaki farklılığın belirgin bir şekilde ortaya çıkışı, fakir ve yetimlerin horlanarak aynı kabilenin fertleri olsalar bile onlara kötü davranılması ve en önemlisi servet ve zenginlik neticesinde diğerlerine karşı üstün olma gibi bir ideolojinin ortaya çıkışı, toplumdaki değişimin ve huzursuzluğun birer belirtisidir.¹⁹¹ Bu değişim ve yeni ideal, şahsi çıkar ve menfaatlerin ön plana çıkarılmasına, kabile ve ailelerdeki birlik beraberlik içerisinde bir bütün olma şuurunun zayıflamasına yol açmıştır. Başka bir ifadeyle “zenginlik ve servet, insanları ferdiyetçi yaptığı gibi kabile ve ailedeki dayanışmayı da ortadan kaldırıyordu”.¹⁹² Nitekim buna karşı bir cevap olmak üzere Mekke’deki güçlü ailelerin gençleri ile daha az öneme sahip olan ailelerin yaşlı bireyleri yeni dinin mensuplarının çoğunluğunu oluşturmaktaydı.¹⁹³ Yine Watt’a göre, bu durum Mekkelilerin inanç sistemlerinde bazı değişmelere yol açmıştır. Nitekim O, Ficâr savaşlarını ayrıca Haram aylar inancının ihlâl edilmesi olarak değerlendirerek, bunu inançtaki zayıflamanın bir işareti olarak yorumlamıştır.¹⁹⁴

Bunun yanında Mahmood İbrahim, İslâm’ın ticârete dayalı bir toplumda geliştiği gerçeğinin, Müslüman olsun veya olmasın, klasik dönemi çalışan bütün İslâm Tarihçileri tarafından kabul edildiğini ileri sürmüştür. Sermayeye, sahip olmanın esas olduğu bir toplumun ortaya çıkışının, zamanla kabiledeki bağları zayıflattığını; Mekke’nin buna bağlı değerlerle desteklenen yapısının artık bu yeni ortamda canlılığını koruyamadığını ve sonuçta sosyal, siyasî ve ekonomik yapıların da değiştiğini savunmuştur.¹⁹⁵ Mekke toplumundaki sosyal dayanışmanın yıkıldığı şu iki örnekle açıklamıştır. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber’e karşı, kabilesinin uyguladığı sosyal ve ekonomik boykottur.¹⁹⁶ İkinci örnek ise, kabile liderinin aynı

¹⁹⁰Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 91.

¹⁹¹Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, ss. 80, 82-83, 85-86.

¹⁹²Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 94.

¹⁹³Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 94.

¹⁹⁴Watt, *H. Muhammed Mekke’de*, s. 30.

¹⁹⁵H. İ Hasan, *Sosyal İslâm Tarihi*, c. 1, s. 75.

¹⁹⁶Hz. Peygamber ve yeni Müslüman olanlar, Ebû Tâlib yurdunda üç sene müddetle muhasara altına alınmıştır. Hatta Kûreyş, Benû Hâşim ve Muttalib’den kız alıp vermemek, alış veriş yapmamak ve hiçbir şeyde onlarla ortak hareket etmemek üzere karar almış, ayrıca bunu bir sahifeye yazıp Kâbe’nin duvarına asmışlardır. Geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, *Siretü’n- Nebebiviyye*, c. 1-2, s. 350-351; İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d (ö.230/845), *et-Tabakâtü’l-Kübra*, Beyrut, c. 1, s. 208-210; Tâberi *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s. 335-336.

kabileye mensup kimselere karşı gösterdiği geleneksel sorumluluk duygusunun ortadan kalkmasıdır ki; bunu Ebû Leheb, Hz. Peygamber'e karşı davranışıyla göstermiştir. Boykot kararı alındığında Ebû Leheb, Ben-i Hâşim'in lideri değildi. Kendi şahsi çıkarları neticesinde o da boykota katılmıştı. Ben-i Hâşim'in lideri olduktan sonra da, önceki lider Ebû Tâlib'in aksine, lider olarak kabilesinin bir üyesi olan Hz. Peygamber'i koruma görevini göz ardı etmiştir.¹⁹⁷ Her iki örnek, Watt tarafından da ileri sürülen görüşü desteklemekte, Mekke toplumundaki sosyal hayatta görülen değişmeyi açıklamaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz görüşlerine ilaveten, Mekke'nin sosyal yapısında meydana gelen bu değişme ve bunun ortaya çıkardığı olumsuz şartlara karşı bir çare olmak üzere Hz. Peygamber'in, "Tek Yaratıcı İnanıcı"nın; bozulmuş kabile esasına dayalı dayanışmanın yerine de, sosyal birliği sağlamak üzere Ümmet" düşüncesini, yeni dinin esasları olarak ortaya koyduğunu belirtmektedir. Ayrıca, yeni din, toplumda servetin dağıtılmasını sağlayarak sosyal ve ekonomik mobilitayı sağlamıştır.¹⁹⁸

Buraya kadar Yüksel'in değerlendirmesine yer vererek görüşlerden hareketle bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Mekke'nin ticarete dayalı bir ekonomik yapıya dönüşmesi ve yukarıda ele alındığı gibi bu durumun ortaya çıkardığı problemlerin yeni bir dinin doğuşuna sebep olup olmadığı sorusuna doğrudan evet şeklinde bir cevap vermek mümkün değildir. Zira bu dinin ortaya çıkışında insani bir müdahale söz konusu olmamıştır. Başka bir ifadeyle, bu görev Hz. Peygamber'e ilâhi bir vazife olarak verilmiştir.¹⁹⁹

H. Peygamber ve dört halife döneminde Mevâli de, Arap kökenli Müslümanlarla aynı sosyal haklara sahip olduğu, farklılıklarını hissettirecek bir uygulamayla karşılaşmadıkları ve yavaş yavaş siyasal, sosyal ve ekonomik alanda öne çıkmaya başladığı görülmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁷H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 79.

¹⁹⁸H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 98.

¹⁹⁹Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 49.

²⁰⁰Mevâli'nin Peygamber ve dört halife dönemindeki konumu, sosyal, siyasal ve ekonomik hayattaki rolü için bkz. Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, İstanbul 1996, ss. 53-71.

İnsanlık tarihinde toplumsal sınıfa temel oluşturacak insanlar arasındaki farklılıklar her zaman olmuştur. İnsanlar arasındaki bu derecelenme veya sınıf farklılığını Kur'an bize şöyle bildiriyor: Rabbin'in rahmetini onlar mı bölüşürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimlerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için, onlardan kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti, onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır.²⁰¹

Hz. Muhammed ise, insanları insan olarak anlamak ve düşünmek gerektiğini ifade etmiştir. Yani, Hz. Muhammed'den sonra, toplumsal sınıflama ekonomik duruma göre değil, iman ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeye göre yapılmıştır. Peygamber döneminde sayıları fazla olmayan Mevâlî'nin, belli bir tarihten sonra grup niteliği göstermeye başladığı ve konumunun güçlendiği görülmektedir. Mevâlînin toplumda belirleyici bir güç olmasının, siyasal ve bilimsel platformda etkin bir rol üstlenmelerinin ve itikâdî anlamda farklılaşmalarının çeşitli nedenleri bulunmaktadır²⁰²; Hz. Peygamber, hür Arap Müslümanlarla daha önce köle olan azatlı Müslümanlar arasında bir ayırım gözetmemiş, bu uygulama dört halife döneminde de aynen sürdürülmüştür. Peygamber öncesi Arap toplumunda sınıf taassubu çok ciddî boyutlardaydı. Ancak, Hz. Muhammed, Hicret sonrasında Mekkeliler ile Medineliler arasında (Muhâcir-Ensâr) yaptığı kardeşleşmeler ile sorunu kökünden çözmüştür.²⁰³

Hicretten önce Mekke'nin durumuna baktığımız zaman, Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin peygamberlikten önce ticâretle meşgul olduğunu biliyoruz. Nitekim Şam'a hem amcası Ebû Tâlib ile birlikte ve hem de ikinci defa Hz. Hatice adına ticâret maksadıyla gitmiştir.²⁰⁴ Bu durum, Mekke'nin, İslâmın doğuşuna yakın zamanlarda dahi dışarı ile olan bağlantısının devam ettiğine birer delil olarak değerlendirilebilir. Bu dönemdeki ticari faaliyetlerin, İslâm öncesi dönemde mevcut olan hayatın korunduğu da söylenebilir. Hz. Peygamberin, kurulan panayırlarda yeni dinin prensiplerini anlatmak ve yaymak amacıyla faaliyette bulunduğunu ifade

²⁰¹Zühurf, 43/32.

²⁰²Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü" s. 3.

²⁰³Şimşek, *Dört Halife Döneminde Yönetim ve Toplumsal Sınıflar*, s. 11.

²⁰⁴Belâzurî, Belâzurî, *Ensâb'ül-Eşraf*, nşr. Muhammed Hamidullah, Kahire 1959, c. 1, s. 97; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, s. 332; Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 47.

edebiliriz.²⁰⁵ Tebliğ sürecinin başlamasıyla birlikte, Mekke'nin içinde bulunduğu durum değişmiş, sınıf farklılıklarının kaybolmaya ve bunlar arasındaki farklılaşmanın önüne geçilmeye başlaması ile yeni din tarafından ortaya atılan sosyal adalet ve benzeri fikirlerin tebliğ süreci içinde geniş bir ilgi ve kabul görmesiyle sonuçlanmıştır. Çünkü Hz. Peygamber, ekonomik güç yanında buna bağlı olarak toplumda siyâsi ve idari otoriteye sahip tâcirlerin söz sahibi olduğu Mekke'ye, sosyal adaleti tesis etmek üzere, bütün insanlığa hitap eden evrensel bir mesajla gönderilmiştir. Bütün insanların insan olarak eşit olduğu, servete dayalı bir üstünlüğün söz konusu olamayacağını, bu servetin belli ölçüler dâhilinde toplumun bütün mensuplarına dağıtılması şeklinde bir takım yeni prensiplerle, farklı bir ekonomik ve sosyal model ortaya koymuştur.²⁰⁶

Ebû Tâlib ve Hz. Hatice'nin vefatından sonra müşrikler Hz. Peygamber'i daha fazla rahatsız etmeye başladılar. Olumsuz durumlar karşısında, Hz. Peygamber İslâm'ı başka insanlara ulaştırmanın yollarını aramaya başladı.²⁰⁷ Mekke döneminin son üç yılında faaliyetlerini önce Tâif, daha sonra Mekke'ye gelen göçebe Arap kabileleri ve Medine'deki Evs ve Hazrec üzerinde yoğunlaştırdı.²⁰⁸ Hz. Peygamber, Tâif'e İslâm'ı anlatmaya gitmiş, fakat Hz. Peygamber Tâif'ten olumsuz bir şekilde ayrılmak zorunda kalmış, Tâifliler daha da ileri giderek peygamberi taşlamışlardır. Taifliler olumsuz cevap verince Allah Resûlünü ileride zor günler bekliyordu.

Tâifliler'in İslâm'ı kabul etmemesinde yatan sebep, onların kibirlenmeleri ve cehaletleri olduğu kadar güç dengelerinin bozulmasını istememeleridir. Çünkü Tâifliler Kûreyşle aralarının açılmasını istemezlerdi. Zira birbiriyle akrabalıkları ve ticârî ilişkileri vardı. Bazı Kûreyşliler'in Tâif'te arazileri ve bahçeleri mevcuttu. Hac mevsimlerde Kûreyşliler onları ağırlar ve hizmet ederlerdi. Kâbe'nin Mekke'de olması, önemli panayırların kurulması gibi daha önce zikrettiğimiz ekonomik nedenlerin Tâifliler açısından son derece önemli bir yere sahip olması gelmektedir.

²⁰⁵Hz. Peygamber'in bu panayırlardan faydalanarak Mekke'ye Hac ve Umre yapmak için gelenlere, tâcir ve misafirlere İslâm'ı tebliğ ettiğini belirtmektedir. Bkz. Önkâl, Ahmet, *Resûlullâh'ın İslâm'a Davet Metodu*, 6. bsk, Esra Yayıncılık, Konya 1990, s. 88; Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 48.

²⁰⁶Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 52.

²⁰⁷Belâzuri, *Ensâb*, c. 1, s. 236-239.

²⁰⁸İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fi't-Tarih*, c. 1, s. 608 vd; Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 108.

2.2. Mekke’nin ticarî kavramlarının bedevîlik ekonomisi ve kavramlarıyla çatıştığını ve birincisinin küçük bir grubun yararına olan bir değişme meydana getirdiğini hatırlamalıyız. İşte böyle bir ortamda İslâm, bedevilik kavramlarıyla çatışan, ama aynı zamanda değişmeyi küçük bir grubun çıkarı için isteyen ticaret erbabının kavramlarını da reddeden köklü bir değişikliği vücuda getirmek için ortaya çıktı. Çünkü İslâm, değişikliğin bir bütün olarak toplum yararına olmasını istiyordu.²⁰⁹ İslâm kapsamlı bir devrimle geldi. Dini ve sosyal yapıda meydana gelen değişiklikler getirdi. Bunlar da ekonomik olarak bazı değişikliklerin oluşmasına yol açmıştır. Ümmetin temel bağı olarak imanı ön görüyordu. Her ne kadar kabileler ümmetin çerçevesi içinde diyet ve seferlere katılmak gibi bazı ortak işlerde etkisi olan sosyal birimler olarak kalmaya devam ettiyseler de, ümmet ve imana bağlılık diğer bütün bağılıkların önüne geçiyordu. Müslümanlar arasında mutlak eşitlik geçerliydi ve çalışma dışında herhangi bir üstünlük esası söz konusu değildi. Yeni düzen, ırkçılığı, kabileciliği, kabile taassubunu ve ona dayalı kavramları reddetti. İslâm, siyasî birim olarak kabile yerine “ümmet” kavramını getirdi. Bölünme veya parçalanma yerine birliği vurguladı. İnanç uğruna cihada davet ederek başka amaçlarla, dünyevi kazanç elde etmek için savaşmayı reddetti. Hukuk kavramlarını getirerek kabile örfünü bir kenara itti. Eşitlik ve adaleti ön plana çıkardı. İslâmî tebliğ, ferdin kendi yaptığından sorumlu olmasını kuvvetle vurgulayarak, bunu, kabilecilik anlayışındaki kabile mensupluğu kıstası yerine değerlendirme ölçüsü olarak kabul etti. Ama aynı zamanda, tekellilik, sömürü ve servet yığıma peşinde koşan mutlak ferdiyetçiliği de reddetti. Diğer taraftan, kabilecilik kavram ve geleneklerinin egemen olduğu bir toplumda, İslâm’ın yönelişleri ile kabilecilik gelenekleri arasında gizli veya açık, bir mücadelenin başlaması da kaçınılmazdı. Bu statik bir “eski” ile güç ve hayat fişkırı ve âdil bir toplum kurmak isteyen bir “yeni” arasındaki mücadeleydi. Siyaset, idarî düzen, ekonomik hayat; sosyal ve kültürel hayattaki bu çatışma ve sürtüşme göz önüne alınmadan anlaşılması mümkün değildir.²¹⁰

²⁰⁹Dûri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 22.

²¹⁰Dûri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 24.

Mekke’de İslâm’ı reddedenleri incelediğimiz zaman bunların çoğunluk itibariyle kabilelerinin ileri gelenleri olduğunu görürüz. Ancak sayıca az olan bu kişilerin etkisi çok genişti ve bütün Mekke halkının İslâm’a karşı takındıkları tavır bu kişilere bağlı oluyordu. Kabilelerin ileri gelenleri çoğunlukla ellerinde bulunan bazı menfaatleri kaybetme kaygısı taşıyorlardı. Şehrin ticaretini ellerinde tutan bu kişiler mallarını başkalarıyla paylaşma, fakirlerle aynı mecliste oturma gibi öğretilere son derece kapalıydılar.²¹¹ Hz. Nuh’a kavminin söylediği şu sözlerin benzerini onlar da Hz. Muhammed’e söylüyorlardı: “Soydaşları, “sana hep aşağılık kimseler uymuş iken biz hiç sana inanır mıyız?”²¹²

Mekkeliler, çeşitli sebeplerle yeni davete karşı çıktılar. Özellikle Mekke’nin eşraf tabakasının İslâm’ı reddetmek için çokça nedenleri bulunmaktaydı. Bunları Yüksel kitabında şöyle sıralamaktadır:

1. Mekke’nin idaresinin ellerinden alınmasından korkmaları,
2. Atalarından kalma bir yöneticiliği ellerinde bulunduran Mekke’deki nüfuzlu kabilelerin, Müslüman olmaları halinde sıradan insanlar gibi muamele görmek ve idareyi başkalarıyla paylaşmak zorunda kalmaktan korkmaları,
3. Mekkelilerin, İslâm dinini seçmeleri sonucunda Kâbe’yi putlardan temizlemeleri halinde Kâbe’nin önemini yitirmesinden korkmaları,
4. Kâbe’nin civardaki yaşayan diğer putperest Arap kabilelerinin kızmalarından çekinmeleri,
5. Bağlı buldukları dine sıkı sıkıya bağlı olup da terk etmek istememeleri,
6. Parasal çıkarlarını korumak istemeleri,
7. Her yıl hac için gelen insanların şehre kazandırdıkları ticari canlılığın son bulmasından endişe etmeleri,

²¹¹Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 52.

²¹²Şuara, 26/111.

8. Arabistan'daki en önemli panayırların Mekke'de kurulması ve Mekkelilerin, Arapların düşmanlığını kazanıp bu panayırların elden gitmesinden korkmaları,

9. Mekke'de put imal edip, Kâbe'ye gelenlere satmakla geçinenlerin, İslâm'ın putları kötülemesine fena halde kızmaları,

10. Mekkelilerin yazın Şam'a kışın da Yemen'e düzenli ticaret kervanları göndermeleri nedeniyle yeni dinin kabulü sonucunda Arabistan'da yaşayan diğer Araplarla karşı karşıya gelmekten korkmaları, kervan yollarının güvenliğinin tehlikeye gireceğinden endişe etmeleri,

11. Putperestler Kur'ân ile kendi ticari hayatları arasındaki zıtlığın farkında olmaları, daha tebliğin en başlarında onların servete karşı kişisel tutumlarının Kur'ân tarafından eleştirilmesi, yeni gelecek âdil bir düzene var güçleriyle karşı olmaları,

12. İslâm'ın fakir ve kölelere de en az diğer insanlar kadar değer verdiğini gören zenginlerden bazıları haksızlık üzerine kurulu düzenlerinin sonunu getireceğini düşünmeleri,²¹³

Ekonomisi ticarete dayanan Mekke şehri ve ticareti ellerinde tutan ileri gelenler kesinlikle davete yani İslâm'a karşı çıkacaklar, yayılmasına müsaade etmeyeceklerdi. Nitekim İslâm'ın Mekke döneminde, ticari hayatta başarılı olan müşriklerden İslâm'a girenler yok denecek kadar azdır. Bu kişiler başından itibaren şiddetle İslâm'ın karşısında durmuşlardır.²¹⁴ Zira İslâm, insanların eşit olduğunu ve her türlü kabile, soy, zenginlik ve güçten bağımsız olarak Allah'ın indinde hesaba çekileceklerini bildiriyordu. Böyle bir tebliğe karşılık vermeyi, bile bile ellerindeki iktidarı bırakmak olarak görüyorlardı. Özellikle Hz. Peygamberin davetine, Ebû Cehil gibi bazı tâcirler tarafından şiddetli bir şekilde tepki gösterilmiştir. Hatta her türlü kötülüğü de, gerek Hz. Peygamber'e ve gerekse de yeni dinin mensuplarına uygulamaktan geri

²¹³Müşriklerin İslâmı reddediş nedenlerine Bkz. Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 52; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 96; Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, s. 143-144.

²¹⁴İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fi't-Tarih*, c. 1, s. 592 vd.

kalmamışlardır. Fakat durum kendi aleyhlerine olmuştur. Mekke ve halkı bundan daha fazla etkilenmişlerdir.²¹⁵

2.3. Müslümanlara Yapılan Ekonomik Boykot

İslâm'ın açıktan tebliğ edilmesinin ardından geçen yıllarda müşriklerin tavırlarında herhangi bir yumuşama olmadı. Aksine gün geçtikçe Müslümanlara karşı daha şiddetli tavırlar sergilemeye başladılar. Kûreyşliler, Müslümanlığı kabul edenlerin Hz. Muhammed ile ilişkilerini kesmedikleri takdirde, Haşimoğulları ve Muttalipoğulları'ndan kız alıp vermemek, onlara bir şey satmamak ve onlardan bir şey satın almamak hususunda anlaşdılar. Bu anlaşma maddelerini de bir kâğıda yazarak Kâbe'ye astılar. Sonra Müslümanlara düşmanlık etmeye başladılar. Onları bağladılar, eziyet ettiler. Müslümanların sıkıntıları arttı ve şiddetle sarsıldılar. Bunu üç sene uyguladılar. Daha sonra iyi niyetli kişilerin araya girmesiyle kaldırılmıştır.²¹⁶

2.4. Arap Kabilelerine İslâm'ın Tebliğ Edilmesi ve Akabe Biatları

İslâm Peygamberi Mekke'de sıkıntılar artınca başka çareler aramaya başladı. Önceleri genel olarak İslâm'a çağırıldığı bu kişileri şimdi tek tek her bir kabilenin reisiyle bizzat görüşmek suretiyle kazanmaya çalışıyordu. Bunun için de en uygun zaman ve zemin olarak gördüğü insanların ülkenin her tarafından gelip toplandıkları panayırlar ile Hac mevsimiydi. Ukaz, zü'l-Mecaz ve Mecenne panayırları bir açık hava toplantısı mahiyetinde idi. Bu panayırlarda hem ticaret yapılıyor hem de şairler Şiirlerini okuyor ve hatipler halka hitap ediyorlardı. Bir nevi halka açık konferans ortamı vardı. İşte böyle ortamların İslâm davasını daha geniş kitlelere ulaştırmak için elverişli olduğunu gören Allah Rasülü, onları İslâm'a davet etmiştir.²¹⁷

Hz. Muhammed, tebliğ faaliyetlerinde adalet ve ahlakı esas almış ve insana karşı daima saygılı olmuştur. Panayırlarda görüştüğü bazı kabileleri etkilemiş, Akabe Biatlarının gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Hz. Muhammed Medine'de kuracağı devletin alt yapısını oluşturmuş, insanları kaybetmeyi değil, sürekli kazanmayı amaç edinmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için kabileler hakkında gerekli bilgileri toplayarak, kendi planlarını gizleme, iktisâdi baskı uygulama gibi

²¹⁵Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 52.

²¹⁶İbn-i Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. 1, s. 353; Tâberi, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s.370; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, s. 49.

²¹⁷Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 53.

taktikleri de başarıyla uygulamıştır.²¹⁸ Bu itibarla Medine’de kuracak olduğu site devletin temellerini Akabe’de atmış oluyordu. İslâm devletin esaslarını ortaya koyan bu karşılıklı anlaşma “İctimaî Mukavele” olarak da değerlendirilmiş,²¹⁹ Peygamberin Medine’de kurduğu devlet, adlî, idarî, kazaî ve askerî organlarıyla siyasal anlamda devlet olma vasfını kazanmıştır.²²⁰ Medineli kabilelerden olan Evs ve Hazrec kabileleri iyice savaştan bıkmış, ekonomik çöküntüye uğramış, siyasî bir boşluk içinde bulunan, kurtarıcı bir lideri bekleyen kişilerdi. Hz. Peygamber, Evs ve Hazrec’den olumlu cevap almış ve onlarla Akabe Biatlarını gerçekleştirmiştir. Medineli Evs ve Hazrec kabilelerinden Birinci Akabe Biatında karşılaştığı on iki kişiden;²²¹ “Allah’a hiçbir şeyi ortak tanımayacaklarına, hırsızlık yapmayacaklarına, zina etmeyeceklerine, çocuklarını öldürmeyeceklerine, ne surette olursa olsun iftira etmeyeceklerine, ilâhi emirlerde Hz. Peygamber’e karşı gelmeyeceklerine dair söz almıştır.²²² Bunun sonucunda Medineliler orada Hz. Peygambere biat etmiştir. Hz. Peygamber onların bu sözleri ile Medine’de kuracağı İslâm devletin temel taşları durumundaki ilk İslâm davetçilerine, tesis edeceği cemiyet hayatının ana ilkelerini kısaca anlatmaktaydı. Böylece ilk antlaşmasını yapmış oluyordu. İslâm cemaatinin temeli sağlam ahlâki esaslara dayanacaktı. Mal emniyeti sağlanarak haksız kazanç kapıları bir daha açılmamak üzere câhiliyye devriyle birlikte kapanıp gidecekti.²²³

Akabe biatı Hz. Muhammed’in Mekke’deki tebliğ çalışmalarında bir dönüm noktasıdır. Görüldüğü gibi Medineliler bir kaçak ya da mülteci gibi değil Allah’ın naibi ve kendi imam ve hükümdarları olarak davet ediyorlardı. Aynı şekilde Mekke’deki Müslümanlar için de Medine’nin kapıları açılıyordu. Medineliler Mekkeli Müslümanları bir mülteci olarak çağırıyorlardı. Onlar, Arabistan’ın çeşitli yerlerine dağılmış olan Müslümanların Medine’de toplanarak her bakımdan, iktisâdi

²¹⁸ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 258.

²¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 872.

²²⁰ Balcı, İsrâfil, *Hz. Ebûbekir Döneminde Diplomatik Münasebetler ve Andlaşmalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996, s. 11

²²¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, c. 4, s. 39; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, c. 1, s. 428-467; Tâberi, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s. 356; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 112.

²²² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, s. 152-154.

²²³ Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 53.

ve siyasî bir güç birliği yapmalarını, disiplinli ve düzenli bir İslâm toplumunun meydana gelmesini istiyorlardı.²²⁴

3. MEDİNE DÖNEMİNDE İKTİSADİ YAPI

3.1. Medine’de Ekonomik Hayat

M. 622 tarihinde gerçekleşen Mekke’den Medine’ye göç, yani hicret ile tarihte yeni bir dönem başlamıştır. Tarihte yeni bir dönüm noktası olarak ayrıca önem taşıyan Mekke’den Medine’ye Müslümanların hicreti ile Mekke’nin karşısında yeni bir siyasî merkezin doğup geliştiğini görüyoruz. Başka bir ifadeyle Medine, Mekke’ye rakip bir şekilde yeni bir merkez ve güç olarak gelişmeye başlamıştır. Nitekim hicretten Hz. Peygamber’in vefatına kadar geçen on senenin büyük bir çoğunluğunun Medineli Müslümanlar ile Mekke’nin büyük tâcirleri arasındaki mücadele ile geçmesi, bu gelişmenin bir belirtisi olarak görülebilir.²²⁵

Hicretin akabinde şehirde gerçekleştirilen önemli hususlardan biri de Müslümanların ekonomik hayatta varlık göstermeleri ve Peygamberimizin yönlendirmesiyle bu alanda organize olmalarıdır. Çok sayıda Yahudi unsurunun olduğu ve şehirde İslâmlaşmanın da henüz bütünüyle tamamlanmadığı bir ortamda ticarî alanda varlık göstermenin, önemli bir gelişme olduğu aşikârdır. Bu durum, sadece Muhâcirler ve Ensâr arasındaki münasebetlere yeni bir boyut kazandırmakla ve Müslümanları plânlı üretime, üretkenliğe yöneltmekle kalmıyor, aynı zamanda İslâm toplumunun sosyo-kültürel ve siyasî hayatının şekillenmesinde önemli bir tesir icra ediyordu.²²⁶

Ticaret maksadıyla Filistin, Yemen ve Bahreyn-Uman bölgelerini dolaşmış, saygıdeğer, güvenilir, tecrübeli bir tâcir²²⁷ ve Mekke müşriklerin uyguladıkları ekonomik ambargoya maruz kalarak büyük sıkıntılara düşmüş bir insan olan Hz. Peygamber de iktisâdî bağımsızlığın önemini muhakkak ki çok iyi biliyordu. Hicretten sonra, ilk iş olarak siyasî ve iktisâdî yönden güçlü bir devlet tesis etmeyi hedef almıştı. Bunu gerçekleştirmek için bir yandan, devlet başkanı sıfatıyla kendisinin hem de Müslümanların siyasî hâkimiyetini tesis edecek olan ve

²²⁴Zengin, *Medine’nin İslâmlaşması*, s. 55.

²²⁵Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, s. 53.

²²⁶Zengin, *Medine’nin İslâmlaşması*, s. 55.

²²⁷Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 1014.

günümüzde bazı ilim adamlarınca “Medine Anayasası” olarak adlandırılacak kadar büyük bir önemi bulunan anlaşmayı uygularken, diğer yandan da, Müslümanlara ait, onların hâkimiyetinde, bir piyasa oluşturmalıydı. İşte bu ve benzeri sebeplerle daha sonra “Medine Pazarı” ismiyle anılacak olan pazar kurulmuştur. Hz. Peygamber hicretten sonra Medine’deki hayatı her yönden düzenlemiş, ekonomik hayat ile ilgili olarak da en kısa zamanda Medine’de merkezi ve büyük bir çarşı tesis etmiştir.²²⁸

Gerek hicretten önce ve gerekse hicretten sonra geçen zaman zarfında, her hususta olduğu gibi iktisâdî hususlarda da bazı ayetler iniyor, bazı cahiliye âdetleri yasaklanıp yeni bazı kaideler de konuyordu. Ancak bütün bu hükümlerin uygulanması, sağlıklı ve sürekli bir tatbikat için de uygun şartlar oluşturulmalıydı. Zira mevcut olan Medine pazarlarında genellikle müşrik veya Yahudi tâcirler hüküm sürüyorlardı. Tabiatıyla bunların ticari faaliyetleri ya kendi dinî anlayışlarına ya da cahiliye âdetlerine göre işliyordu. Hâlbuki İslâm bunlardan bir kısmını yasaklamakta ve yeni birtakım piyasa normları belirlemekteydi. Öyleyse yapılacak ilk iş Müslümanların hâkim olduğu müstakil bir pazar kurmaktır. Bu pazar daraltılmayacak ve burada vergi olmayacaktır.²²⁹ Bu pazarda tüccar arasında adaleti gözetmek, önce davrananın, ömür boyu sürececek bir ayrıcalığı kaparak diğerlerini mağdur etmesini engellemek, bununla birlikte sabah erken kalkanın tembellik ve gevşeklik göstermeden ticarete sarılmasını özendirmek ve böylece ticari hayata canlılık kazandırmak gibi gayeler gözetilmiştir. Hz. Peygamber’in zaman zaman çarşı-pazara çıkarak Müslüman satıcıları denetlemesi bu yeni oluşuma ne kadar önem atfettiğini göstermektedir.²³⁰ Hz. Peygamber, üretici ve tüketici haklarının korunması, güvenli alışveriş ortamının hazırlanması için ticarî hayatla ilgili gerekli tedbirleri de almıştır. Medine’ye hicretten sonra İslâm ekonomi kurallarının yürürlükte olduğu bir müstakil alışveriş merkezinin teşekkülünü sağlamış, kendisi de sık sık giderek denetimlerde bulunmuştur.

²²⁸Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1994, c. 3, s. 414-419.

²²⁹İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Abide en-Nemri (ö. 262/876), *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltut, 2. Baskı, Cidde 1973, c. 1, s. 305-306; Kallek, *Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, c. 3, s. 414-419.

²³⁰Bu konuya ışık tutan hadis-i şerîfler için bkz. Buhârî, *Sahihu'l-Buhâri*, Çağrı Yay., *Büyü'* 18, 19, 72; *İman* 24; *Zekât* 18; Müslim, *İman* 102; *Büyü'* 7, 9, 11, 51.

3.2. Medinelilerin İslâm'ı Kabul Etmesindeki İktisadi Sebepler

Medine'nin İslâmlaşmasında etkili olan değişik ekonomik sebepler bulunmaktadır. Genel olarak bu sebepleri;

- a. Medine halkının Mekke'ye kıyasla daha az mali güce sahip olması,
- b. Muhâcirlerin şehre getirdiği ekonomik canlılık,
- c. Hz. Peygamberin Medine'de ekonomik hayatı Müslümanlar lehine çevirmek için kurduğu pazar şeklinde sıralayabiliriz.

Medine halkının Mekke'ye kıyasla daha az mali güce sahip olması, Medine'nin fiziki yapısıyla da alakalıdır. Daha önce anlattığımız gibi Medine hurma bahçeleri ile ünlüydü. Bu yüzden Medine ekonomisi tarıma dayalı bir şehirdi. Mevcut ticaret sadece şehrin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Mekke gibi uluslararası ölçekte ve büyük meblağlarla yönetilen bir ticaret yapılmamaktaydı. Bu durum Özellikle Medine'nin Arap nüfusu için geçerliydi. Yahudiler şehirdeki ticari faaliyetlerin önemli bir kısmını ellerinde tuttıkları gibi var olan tek pazar yerine de sahipti. Öte yandan Medine, Mekke gibi kutsal bir yere sahip değildir. Yukarıda da anlatıldığı gibi Mekkeliler Kâbe'nin kendilerine sağladığı avantajlar sayesinde etrafındaki bütün şehirleri kışkırtan bir ticari şehir haline gelmişti.

Fakirlik, yapılmak istenenleri maddi imkânsızlıklar yüzünden kısıtlarken aşırı ya da kişinin kaldırabileceğinden fazla zenginlik de yapılmak istenenleri psikolojik açıdan engeller. Mekke ileri gelenleri ellerinde tuttıkları ticareti kaybetmek, zenginliklerini paylaşmak, daha düne kadar aşağıladıkları fakir kimselerle bir arada bulunmak, ya da en kötüsü ticarete sergiledikleri ahlaksızlıklara ve zorbalıklara son vermek zorunda kalmak gibi korkuları yüzünden İslâm'a bir türlü yaklaşmıyorlardı. Medine'de kabilelerin ileri gelenleri dâhil birçoğunun bu denli büyük ticari kaygıları bulunmaması İslâm'a yaklaşmalarına sebep olmuştur.

Bir diğer konu, Muhâcirlerin ticari tecrübelerini kullanıp Medine'de ekonomiyi Yahudilerin tekelinden yavaş yavaş çıkarmaya başlamalarıyla ilgilidir. Burada şu olayı da konu çerçevesinde nakletmek uygun olacaktır. Buharî'de yer alan bir rivayete göre Abdurrahman b. Avf şunları anlatmaktadır: *“Biz Medine'ye hicret edip geldiğimizde Resulullah benimle Sa'd b. Rebî arasında kardeşlik tesis etmişti. Bunun*

üzerine Sa'd bana: "Ben, mal cihetiyle Ensâr'ın en zenginiyim. Malımın yarısını sana ayırdım. Sonra bak iki eşimden hangisini dilerse onu boşarım iddeti geçince onunla evlenirsin." dedi. Abdurrahman b. Avf ise Sa'd'a şu cevabı vermiştir: "Allah, ehlini ve malını sana mübarek eylesin. Benim bunlara ihtiyacım yoktur. İçinde ticaret yapılan bir çarşınız yok mu? Beni oraya götürünüz." Sa'd: "Kaynuka çarşısı var" dedi ve onu oraya götürdü. Çok geçmeden Abdurrahman b. Avf Medine'de işinde ilerlemiş bir tüccar olarak kendini gösterdi."²³¹ Bu olay bize gösteriyor ki Mekkeli Müslümanlar ticarete oldukça iyi durumdaydılar. Uygun ortamı buldukları yerde yeteneklerini iyi kullanabiliyorlardı. Aksine Medinelilerin çoğu itibariyle böyle bir nitelikleri çok azdı. Mekkelilerin bu yetenekleri şüphesiz bir kişi ile sınırlı kalmamıştır. Nitekim Hz. Osman ve Hz. Ebû Bekir ve daha pek çok Muhâcir Mekke'deki mesleklerini icra etmeye devam etmişlerdir. Örneklerin çoğalması Medinelileri de harekete geçirmiş ve Müslümanlar ekonomik hayatta etkin bir konuma gelmiştir. Böylece Medine halkı ticarete söz sahibi oldukça kendine olan özgüveni artmıştır. Bu başarılar, müşrik Arapları İslâm'a yönelten bir unsur olmuştur. Ekonominin kademeli olarak Müslümanların eline geçtiğini gören Medinelî müşrikler de İslâm'a yaklaşmışlardır.

Peygamber'in ticarete verdiği bu önem, Müslümanları Medine ekonomisinde söz sahibi yapmıştır.

3.3. Hicretten Sonra Mekke İle Ekonomik Hayat

Hz. Peygamber Medine'ye yerleştikten sonra, Kûreyş'in ekonomik ve siyasî güçlerinin kaynağı olan ticaretlerine karşı ayrıca bir takım tedbirler de almıştır. Meselâ, Medine'de düzenlenen anayasadaki bir maddeye göre Kûreyş ile ticaret yapılması yasaklanmıştır.²³²

Ayrıca Mekkelilerin saldırılarına karşılık olmak üzere bir takım seriyyelerle de, Mekkelilere ait ticaret kervanlarının yolları kesilmeye başlanmıştır. Seriyeler yanında Mekke ile Medine arasında Bedir, Uhud, Hendek ve benzeri savaşlar da yapılmıştır. Medine'nin Müslümanların yeni siyasî merkezi olarak gelişmesinin, yapılan savaşların, daha sonraki dönemlerde yeni merkezlerin doğuşunun, düşünce

²³¹Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 1014.

²³²Watt, *Hiz. Muhammed Mekke'de*, ss. 221-250; Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 53.

ayrılıklarının oluşmasında Mekke'deki ticârî hayat üzerinde zamanla etkili olmuştur. Bunların sonucunda Mekke'nin önceden sahip olduğu transit ticaretin eski canlılığını koruyamadığını ve Mekke'nin gittikçe fakirleştiğini söyleyebiliriz. Nitekim Hendek Savaşından sonra Mekke'de ortaya çıkan kıtlık döneminde Hz. Peygamber, Mekke'de dağıtılmak üzere arpa ve yiyecek göndermiştir.²³³ Bütün bunlar ayrıca Kûreyş'in, gerek içeride ve gerekse de Mekke dışında saygınlığının zayıflamasına, fakat buna karşılık da çoğunun Müslüman olmasına yol açmıştır. Bu durum bize gösteriyor ki, iktisâdi yönden zayıflayan Mekke halkının İslâma girmesinde etkili olmuştur. Özellikle Hudeybiye Antlaşması'ndan ve Mekke'nin fethinden sonra Mekkeli tüccârın çoğunluğu İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Fetihle Müslümanların idaresi altına giren Mekke'de, önceki huzur ortamının tekrar sağlandığını söyleyebiliriz. Hatta fetihle bütün Hicaz'daki tâcirlerin birliği tesis edilmiştir.²³⁴

Yine daha önce bağımsız bir şehir devleti olan Mekke'nin, fetihden sonra ekonomik ve sosyal durumu da değişmiştir. Mekke, ihtiyaçlarını temin edebilmek için ihtiyaç duyduğu yoğun kervan faaliyetlerine eskisi gibi bağımlı değildi. Zira İslâm devleti elde ettiği gelirleri ihtiyaç olan yerlere âdil bir şekilde taksim ettiği için Mekke'nin ihtiyaç duyduğu her şey İslâm devleti eliyle sağlanıyordu. Ayrıca eski ticarî faaliyetler, Mekke için artık hayatî olma özelliğini yitirmişti. Mekke, Hac zamanlarında çok değişik bir manevî atmosfer altında hareketli ve canlı günler yaşıyordu. Bu zaman zarfında çok yoğun bir ticarî faaliyete de sahne olmuştur. Zira Medine ile Mekke arasındaki bağın kurulmasıyla, aynı bölgedeki iki şehir arasında sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler de daha düzenli bir şekilde gerçekleşebilmiştir. Öyleki, İslâmiyet'in yayılmasında yeni Müslüman olan Mekkeli tüccârın geniş bir şekilde rol oynadığı görülmüştür.²³⁵

Bütün bunlar Medine'nin ekonomik ve siyâsi başarısını gösterirken, aynı zamanda Mekke'nin de bu konulardaki gerilemesinin birer işaretidirler. Hz. Peygamber'in, Güney Arabistan'ın ticâret ve üretim merkezi durumunda olan Necran ile yaptığı antlaşma Medine'nin bu sahadaki başarısının en güzel bir örneğidir.²³⁶

²³³Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 54.

²³⁴H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 95.

²³⁵H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 75.

²³⁶Antlaşmanın tam metni için bkz. Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, ss. 140-142, 144-145, 153-

Antlaşmanın ekonomik yönden önemi, Hz. Peygamber'in, bölgenin önceki mahalli liderlerini yerlerinde bırakmak suretiyle tüccârın menfaatlerinin birleşmesine yaptığı yardımdır.²³⁷

Bunların yanı sıra, Haccın farz kılınmasından sonra, bu maksatla değişik yerlerden Mekke'ye gelenlerin sayesinde Mekke'deki hayatın her yönden Hac zamanında canlandığı söylenebilir. Farklı yerlerden gelen insan topluluklarının bu kutsal yerde birleşmeleri, aralarında kaynaşmalarını sağlayacak, çıkabilecek ihtilâfları da önlemeye uygun bir ortamdır. Haram ayda Müslümanların burada toplanışı, karşılıklı ticarete, ülkeler arasında ticâri ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca farklı kültürlerin kaynaşmasına, asabiyet duygularının bir kenara bırakılarak ayırım yapılmadan kardeşlik duygularının kuvvetlenmesine de vesile olmuştur.

3.4. Mescid-i Nebevî'nin Ekonomik Açıdan Önemi

Hz. Muhammed, Medine'ye hicretinin hemen akabinde yeni İslâm toplumunun sağlam temellere oturmasını sağlayan, ayrıca ekonomik açıdan da önemli olan bir dizi faaliyette bulundu. Böylece yeni kurulan İslâm toplumu her türlü tehlikeye karşı bir anlamda sigortalanmış oluyordu. Resulullah'ın uygulamaya koyduğu faaliyetlerin ilki mescid inşa etmek olmuştur. Mescitte, fakir ya da Hz. Peygamber'den bir şeyler öğrenmek isteyen Müslümanların barınması için bir bölüm yer alıyordu. Bu bölüm İslâm Tarihine "Suffe" olarak geçmiştir. Hizâne denilen ve sonraki yıllarda ganimet eşyası ile devlete ait malların konulduğu bir depo da yine mescide bitişik odalardan biriydi. İslâmiyet'in ilk yıllarında Mescid-i Nebî, bütün resmi faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir mekândı. Hz. Peygamber şahsında topladığı çeşitli vasıflar nedeniyle Mescid de devlet merkezi, okul, askeri karargâh veya yerine göre adalet sarayı olabiliyordu.²³⁸

Çoğunlukla Müslümanların yoksul kesiminden oluşan Ashab-ı Suffe ise burada geceli gündüzlü ilim öğreniyordu. Bu eğitim ve öğretim faaliyetleri, gelecekte İslâm toplumunun ihtiyaç duyduğu ilim adamlarının yetişmesine imkân tanımıştır. Bu

158; Yüksel, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 55.

²³⁷H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 96.

²³⁸Bozkurt, Nebi-Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, Ankara 2003, c. 29, s. 281-290.

anlamda Suffa okulunun, İslâmi ilimlerin öğretildiği bütün okulların çekirdeği olduğunu söyleyebiliriz.²³⁹ Günümüzde, toplumun huzurunu bozan, öldürme ve hırsızlıkla ön plana çıkan fakirlerin yanında, o zamanda, Suffe fakirlerinin Hz. Muhammed'in gözetiminde terbiye ve ilme verdikleri önem ve imanları İslâm'ın toplumdaki müspet etkisinin çok güzel bir örneğidir. Ayrıca, ekonomik yönden bağımlı insanlara sahip çıkılarak, o insanlardan devlet kademesinde çok önemli görevlere geldiği de görülmüştür. Din konusunda çeşitli mezheplerin görüşlerinin oluşumunda kaynaklık eden ünlü sahabîler de bu okuldan yetişmiştir. Bu örnek hayatlar diğer insanların da ilgisini çekmiş ve onları İslâm'a yönelten bir sebep olmuştur. Yine burdan çıkmış sahabîlerin yetiştirdikleri birçok âlimlerin de bazı mezheplerin oluşumunda ve geliştirilmesinde önemli yerlerde olduğu görülmüştür. Ashab- Suffe'de eğitim görenlere, ister Arap ister Mevâli olsun, hiçbir ayırım yapılmadığı eğitimin ön planda tutulduğu da görülmektedir.

3.5. Kardeşlik Tesisinin Ekonomik Açıdan Önemi

İslâmiyet, geldiği toplumda emek ve sermayeyi birleştirmeye, beraberce üretip kazanmalarını teşvik ederek iktisâdi açıdan büyüyüp değer kazanmalarını sağlamaya çalışmıştır. Aynı şekilde hicretten sonra, Muhâcir ve Ensâr'ın kardeşleştirilmesi, ortaklığın en kapsamlı bir örneğidir. Öyle ki, bu kardeşlik ekonomide (günlük hayatta), kültürde (gelen vahy bilgisinin paylaşımında) ve savaşta (birinin savaşıp diğerinin kalarak iki ailenin işlerini görmesi) uygulanmıştır.²⁴⁰ Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştirdiği en önemli icraatlardan birisi de Ensâr-Muhâcir kardeşliğini tesis etmesidir. Ancak bu kardeşlik genel bir tavsiye yahut kabilelerin birbirleriyle ittifakları şeklinde olmayıp, siyah-beyaz, Arap-Mevâli demeden tek tek fertler birbirleriyle kardeş ilan edilmişlerdir. Kardeşlik tesisi, İslâm toplumunda bütünleşmenin gerçekleşmesine ve o günkü sosyo-kültürel ve ekonomik problemlerin çözümüne büyük kolaylıklar getirmiştir. Kardeşlik tesisi, toplumsal huzur ve barışa yönelik olarak icra edilmiştir.²⁴¹ Yurtlarından ayrı düşmüş, malını mülkünü ne varsa her şeyini Mekke'de bırakmış ve çeşitli ekonomik ve sosyal

²³⁹Hamidullah Suffa Okulu için "İlk İslâm Üniversitesi" tabirini kullanmaktadır. Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 2, s. 768.

²⁴⁰İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, c. 8, s. 136.

²⁴¹Algül, "Muâhât", *DİA*, İstanbul, 2005, c. 30, s. 308-309.

problemlerle boğuşan Muhâcirlerin mahzunluğu, Ensâr ile yapılan bu anlaşmayla bir nebze olsun giderilmiştir. Ensâr, Resulullah'ın son derece önem verdiği kardeşlik müessesesine aynı derecede önem vermiş, bu uğurda büyük fedakârlıklar sergilemişlerdir. Nitekim tesis edilen kardeşliğin ne kadar samimi olduğu hususu Kur'ân'da şöyle ifade edilmiştir: Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret halinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.²⁴² Bu akd edilen kardeşlik maddî ve manevî her türlü hukuku kapsıyordu.²⁴³ Birçoğu malını mülkünü nesi varsa hepsini Mekke'den fakirlik içinde gelen kardeşleriyle bölüşmüştür. Bu durum Bedir savaşına kadar devam etmiş, Bedir galibiyetinden elde edilen ganimetlerle Muhâcirlerin ekonomik durumlarındaki iyileşmeden sonra, Muhâcirlerin, Ensâra mirasçı olma hakkı Enfal suresindeki ilgili ayetle kaldırılmıştır.²⁴⁴ Çünkü Bedir savaşında elde edilen ganimetler, bu savaşa iştirak eden gaziler arasında taksim edilince, Muhâcirlerin ihtiyaçları bir ölçüde karşılanmıştı. Bu uygulamayla Hz. Muhammed'in, Müslümanlar arasında içtimaî birliği tesis ederek kabile hayatının temelini teşkil eden, kan bağıyla oluşan akrabalığı, asabiyeti ikinci plâna itmişti. Ayrıca Müslüman aileler arasındaki sosyal ilişkileri geliştirerek, aralarında fikir ayrılığına düşmeden, dâhilî ve hârici düşmanlara karşı güçlü bir toplum oluşturmak istediği anlaşılmaktadır. Böylece Hz. Peygamber'in tesis ettiği "Din Ümmeti", aynı inanç sistemine bağlı müminlerin oluşturduğu bir topluluk olup, kan bağına dayanan kardeşlikten daha da ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Ensâr-Muhâcir kardeşliği, güçlü birlik ve beraberlik mesajı sayesinde, münafıklara ve Yahudilere karşı gözdağı vermiş, her yönden başarılı bir devletin temelini kurmuşlardır. Ensâr-Muhâcir kardeşliği sayesinde ileride doğabilecek Arap üstünlüğünün önüne geçilmişti. Zira cahiliye döneminde oluşan sosyal sınıflardaki hür, köle, Mevâli ayrımının önüne

²⁴²Haşr, 59/9.

²⁴³c"İman edip hicret edenler, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihad eden, onları barındırıp yardım edenler var ya, işte bunlar mirasta birbirlerinin dostlarıdır". Bkz. Enfal, 8/72.

²⁴⁴c"...Bir de akraba olanlar, Allah'ın kitabınca, birbirlerine varis olmaya daha layıktırlar". Bkz. Enfal, 8/75.

Kardeşlik tesisi ile geçilmiş oluyordu. Fakat bu durum Emevî yönetiminde bozularak Müslümanlar arasında çeşitli bölünmelere yol açacaktır.

3.6. Medine Antlaşmasının Ekonomik Açıdan Önemi

Medine’de Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlayan Hz. Muhammed, Medine’de meskûn diğer kabilelerle de sulh içinde yaşamak istemişti. Bunun için Müslim ve gayri Müslim arasında sosyal ilişkileri düzenleyen ortak noktaların tespit edilip, vahyî esaslar da göz önünde bulundurularak, toplumun düzenini sağlayacak olan Anayasanın alt yapısının oluşturulması ve bunun üzerinde çalışılması gerekiyordu. Diğer taraftan Medine’nin, yalnız Mekkeli müşrikler ve çevre kabilelere karşı değil, aynı zamanda dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sâsanilere karşı da savunulması için bazı tedbirlerin alınmasına ve bazı müesseselerin kurulmasına ihtiyaç vardı. Çünkü Orta Arabistan’ın kuzey kısımları Bizans ve Sâsani devleti hâkimiyetinde bulunuyordu. Bu bakımdan kuzeyden ve güneyden gelebilecek her türlü tehlikelere karşı tedbir alınması gerekiyordu. Bu sebeple Hz. Muhammed, Muhâcîr ve Ensâr ile Medine’deki Arap kabileleri ve Yahudilerin ileri gelenlerini Enes b. Malik’in evinde topladı. Bütün bu inanç farklılıklarına rağmen aynı şehirde beraberce nasıl yaşanabileceği hususunda adlî, siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik düşüncelerini ortaya koyarak istişarelerde bulundu. Yapılan görüşmeler sonunda Medine’de bir şehir devletinin kurulması hususunda ittifak edildi. Buna göre, her kabile iç işlerinde serbest olacak, yalnız Medine’nin savunması müşterek yapılacak, ayrıca çözülemeyen hukukî meselelerde merkezî otoriteye müracaat edilecekti. Kabul edilen bu fikirler doğrultusunda bölgede yepyeni bir dönem başlamış oluyordu. Böylece İlk İslâm Devletinin temelleri Medine’de gerçekleştirilmiş ve belki de dünyada ilk defa yazılı bir anayasa ortaya konulmuş oluyordu.²⁴⁵ Medine antlaşması şehirde bulunan farklı etnik ve dini gruplar arasında yapılmıştır. İdarî hayatın düzenlenmesine yönelik bu antlaşma ile Müslümanların Medine’de bir sığıntı, geçici bir topluluk veya Mekke’deki gibi hor görülen insanlar olmadığı tam tersine şehrin en önemli siyasî ve dinî topluluğu olduğu herkese gösterilmiştir. Antlaşma ile Müslümanların kendilerine güvenleri

²⁴⁵İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 3, s. 224-225; Muhammed Hamidullah bu anlaşmanın tarihteki ilk anayasa olduğunu belirtir. Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. 1, s. 189; Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 145.

artmış, böylece iman ettiği takdirde ezilecek, zulme ve haksızlıklara maruz kalacak bireyler değil aksine Medine’de şeref ve izzetle dolaşan kişiler olacaklarının bilinciyle hareket etmişlerdir.

Hz. Muhammed’in siyasî, ekonomik ve sosyal yapısıyla öne çıkacak yeni bir toplum oluşturma çabalarının ilk merkezi olan Medine döneminde, önceki toplumlar için kullanılan ve bir bakıma farklılıkları ifade eden mezhep, grup ve parti kelimeleri kullanılmamış; bunların yerine ümmet veya Ehl-i Kitap kavramları telaffuz edilmiştir. Kur’an, belli koşullar çerçevesinde Müslümanların bir arada yaşadıkları Hıristiyan ve Yahudi toplumlarının meşruluğunu kabul etmiştir.²⁴⁶ Bu dönemde diğer toplumlardan farklı, tek başına var olan veya farklılaşma gücü olan bir toplum olma bilinci geliştirilmiştir.

²⁴⁶Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 285.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ PEYGAMBER DÖNEMİ SONRASINDA MEVÂLİNİN İKTİSADÎ HAYAT VE MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜNDEKİ YERİ

1. HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİ

H. Peygamber döneminde, Medine'ye hicretten sonra bir devlet kurulmuştur. Hulefâ-i Râşidîn döneminin genel toplumsal yapısı ve sınıfları peygamberin oluşturduğu toplum üzerine şekillenmiştir. Hulefâ-i Râşidîn dönemini peygamber döneminden ayıran en önemli özellik, Hulefâ-i Râşidîn döneminin, devletin ve toplumun şekillendiği, sınırların genişlediği bir dönem olmasıdır. Hulefâ-i Râşidîn döneminde, peygamberden kalan toplum yapısını etkileyen unsur, fetihlerle devletin sınırlarının genişlemesi ve başka kültürlerle sahip toplumlarla yakından diyaloga geçilmesidir. Bu diyalog sonucu ortaya çıkan tablo göstermektedir ki, “İslâm ırk farklılığına bakmadan bütün insanları eşit saymıştır. Siyahı ile beyazı, göçebe ile yerliyi, Arap ile Mevâliyi, idarecilerle halkı ve erkeklerle kadınları eşit kıldığı gibi, Müslümanlarla barışa devam ettikleri müddetçe Hristiyan ve Yahudileri de Müslümanlarla eşit kabul etmiştir.”²⁴⁷ Bu eşitliğin en iyi örneğini ise Müslümanların kölelere karşı tutumunda görmek mümkündür. Peygamber ve onu takip eden dört halife döneminde kölelere ve Arap dışı unsur olan diğer insanlara çok iyi muameleler yapılmış hatta on sekiz yaşında ordu komutan olan Üsame örneğinde olduğu gibi, köleler yüksek makam ve rütbelere elde etmişlerdir.²⁴⁸

H. Ebû Bekir (H. 573-634), hilafeti döneminde, irtidat ve irtica hareketleriyle meşgul olmuş ve bu olayların Müslüman toplumunun birlik ve bütünlüğünü bozacak şiddete dönüşmesine mâni olmuştur. İslâmiyet, peygamberin öğrettiği şekli ile kadın-erkek, siyah-beyaz demeden herkesi eşit kabul ettiği için H. Ebû Bekir dönemi bu ilkelerin, peygamber olmadan yaşatılabileceğinin gösterildiği dönem olmuştur. Bunun en güzel örneğini ise, klasik İslâm tarihi kaynaklarında aktarıldığı şekliyle, H. Ebû Bekir'in köle ile efendisine eşit miktarda mal vermesi ve insanlar arasındaki sınıf farkını ortadan kaldırması²⁴⁹ anlatılmaktadır.

²⁴⁷H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 246.

²⁴⁸H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 1, s. 247.

²⁴⁹İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, c. 1, s. 213; Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-Emval*, Çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1970, s. 309.

H. Ebû Bekir döneminde Kur'an'a dayandırılan ve esası inançsal olan toplumsal sınıflanma, uygulamaya yönelik sınıflamaya hazır hale gelmeye başlamıştır. Ancak bu dönem peygamber döneminden farksızdı. Çünkü bu dönemde Arabistan dışına çıkılmamıştı.

H. Ömer (H. 581-644) döneminde, fetihlerin yoğunlaşması ve dışa açılım, mevâlî nüfusun artmasına ve belirleyici bir güç olmasına kapı araladı. Bu dönemde Sâsanî ve Bizans imparatorluklarına karşı askerî ve siyasî zaferler kazanılmış; Suriye, Irak ve İran tümüyle alınmış, sonuç itibarıyla dönemin iki süper gücünden Sâsanîlerin tarihten silinmesi, Bizansın güç ve otorite kaybıyla birlikte İslâm coğrafyası genişlemiştir.²⁵⁰ Ayrıca, H. Ömer maaş sistemini kurarken Mevâlîyle Araplara eşit davranmış ve onlara aynı miktarda maaş bağlamıştır. Ayrıca valilerine Arap olmayan Müslümanların da askerî divan defterine kaydetmelerini ve Araplarla aynı miktarda maaş bağlamaları için emir vermiştir.²⁵¹

H. Ömer kargaşa ve fitneden hoşlanmadığı için halkın küçük gruplar halinde cemaatleşmesini mahzurlu bulmuş ve geniş tabanlı ve her tabakadan insanın temsil edildiği toplulukları tercih etmiştir.²⁵²

H. Osman (H. 580-656) döneminde de İslâm fütuhâtı sürmüştü; sınırlar, bir yandan Endülüs, diğer yandan Mâverünnehir'e kadar dayanmıştır. H. Osman döneminde toplum her yönden hızlı bir gelişme içine girmiştir. Nicelikteki değişikliklerin yanında nitelikte de farklılaşmalar başlamıştır. Zenginlik, israf ve zevke düşkünlük artmıştır. Değişimin en hızlı yaşandığı mekân ise Kûfe olmuştur. Zira Kûfe bir ordugâh şehri olarak H. Ömer tarafından buraya sonradan iskân edilen gazilerin yaşadığı bir şehirdi. Burada derleme toplama bir nüfus vardı. Ayrıca şehirde Kuzeyli ve Güneyli kabileler, zenginler ve fakirler şeklinde tasnif edilen sınıflar da vardı. Söz konusu sınıflar arasındaki ilişkiler dostane olmaktan uzaktı. Rekabete dayalıydı. Aralarında çıkan anlaşmazlıklar vali veya halifeye mal edilebiliyordu. H. Ömer uyguladığı siyasette bu gruplar arasında devlet namına bir denge kurmuş,

²⁵⁰Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, c. 1, s. 14.

²⁵¹Ya'kubi, Ahmed b. Ebi Yakub. Cafer , (İbn Vazih) (ö. 294/897), *Tarihu'l-Ya'kubi*, Beyrut 1993, c. 2, s. 22.

²⁵²Oleary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara 1971, s. 47-48.

kendi döneminde Kûfe’de geniş çaplı bir huzursuzluk yaşanmasını engellemiştir.²⁵³ Hz. Osman ise bu bölgede ortaya çıkan sorunları çözmek için, Kûfe’deki Mevâlilere özel bir harçlık verip, yeni gelenlere ve yabancılara ihsanlarda bulunmuş, böylece Kûfe’deki nüfuzunu güçlendirmeye çalışmıştır.²⁵⁴ Hz. Osman, Muaviye nedeniyle kendi yandaşlarını yönetime aldığı için, İslâm tarihinde kendisine güçlü bir muhalefet oluşturmuştur.

Hz. Ali (H. 599-661), Hz. Osman’dan kalan kargaşa ortamının ardından ihtilalle başa gelmişti. Kendisi, devraldığı bu kargaşa ortamını ve ihtilalin yarattığı sorunları ordusuyla çözmeye çalışmış, dönemi bu yüzden iç savaşlarla geçmişti. İç savaşların olduğu bir dönemde toplumdaki yapı diğer üç halifeye göre biraz daha karışık bir hal almıştı.

Hz. Ali de maaş ve ganimet dağıtımında Araplara ve Mevâliye eşit pay ayırmıştır.²⁵⁵ Ancak zamanla Araplar kendilerini diğer Müslüman milletlerden üstün görmeye başlamıştır. Bu düşüncenin sahipleri Mevâliyi kölelikten gelmeleri sebebiyle kendilerine denk tutmadıkları gibi aslen hür olan gayri Arap Mevâli olan Müslümanları da azatlı Mevâli statüsünde kabul ediyorlardı. Ülkelerini fethettikleri halde onları köleleştirmeyip serbest bırakmak ve hidayetlerine vesile olmakla büyük lütufta bulduklarını düşünüyorlar, kendilerini efendi, onları köle gibi görüyorlardı. Arapların bu yaklaşımı, bir süre sonra özellikle devletlerini yıktıkları İran asıllı Mevâlî’nin asabiyet duygularını harekete geçirecek,²⁵⁶ onları çeşitli isyanlarda bazı mezheplerle birlikte hareket etmesine neden olacaktı.

2. EMEVÎLER DÖNEMİ

Emevîler, kendi iktidarlarını güçlü kılmak, yönetimlerini meşru zemine yerleştirmek, söylemlerinden rahatsızlık duydukları muhalefetin gücünü ve direncini kırabilmek adına, insan iradesini görmezlikten gelerek, Cebr düşüncesinden yararlanmak istemişler ve bu doğrultuda yaptıklarını “Allah’ın Takdiri” çerçevesinde temellendirmeye çalışmışlardır. Bu süreci, *“Rabbim beni bu göreve ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizde bulunmasını Allah çirkin görseydi değiştirirdi. Ben*

²⁵³Kılıç, Ünal, “Kufelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, *CÜİFD*, Sivas 2002, c. 6, s. 2.

²⁵⁴Tâberi, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 2, s. 232.

²⁵⁵Ya’kubi, *Tarihu’l-Ya’kubi*, Beyrut 1993, c. 2, s. 221; Yiğit, “Mevâli”, c. 29, s. 424-426.

²⁵⁶Yiğit, “Mevâli”, c. 29, s. 424-426.

Allah'ın hazinesinin sahibiyim, Allah'ın verdiği veriri, onun yasakladığını yasaklarım"²⁵⁷ söylemi Muaviye ile başlamıştır.²⁵⁸ Böylece makam ve konuları itibariyle güçlü ve etkin insanlar, ekonomik alanda oluşan krizin, yanlışlıkların, haksızlıkların ve olumsuz görülen uygulamaların kendileri ile ilgili olmadığını, her şeyin Allah'ın takdiri ile olduğunu söyleyerek sorumluluktan kaçınmışlardır.²⁵⁹ Oysa iktidara geliş yöntemi ne olursa olsun yöneticinin adaleti uygulayacak biri olması halk tarafından her zaman beklenmiştir. Söz gelimi saltanat usulüyle hilafete gelmesine rağmen Ömer b. Abdulaziz'in hemen hemen her Müslüman grup tarafından takdir edilmesinin arka planında âdil bir yönetim²⁶⁰ göstermesi yatmaktadır. Yönetimde ve ekonomide adaletsiz uygulamalar, halk arasında gruplaşmaya hatta yeni mezheplerin oluşmasına neden-sebep olmuştur.

Emevî halifelerin ve valilerin, Raşid Halifelerin aksine toplumun genel kabulünü görmeyen yaşantıları ve adaletsiz uygulamaları olmuştur. Emevî halifeleri zamanla Roma ve Sâsâni imparatorlarının yaşantısına benzer bir hayat sürmüşler, artık saraylarda yaşamaya ve her gittikleri yerde kendilerine eşlik eden korumalar bulundurmaya başlamıştır.²⁶¹ Bunun sonucunda halkla halifelerin arası açılmış, bu durum çeşitli isyanlara zemin hazırlamıştır. Başta Yezid b. Muâviye (60-64/680-683) olmak üzere bazı halifelerin içkiye, şarkıcılara ve kadınlara düşkün oldukları gibi ithamlar ortaya atılmış, onların bu durumları toplumun ileri gelenleri başta olmak üzere toplum tarafından tasvip görmeyip tepkiyle karşılanmıştır. İbnü'l-Esîr; Yezid b. Muâviye halife olmadan önce hacca giderken uğradığı Medine'de içki sofrasına oturduğunu rivayet eder.²⁶² Diğer kaynaklarda da onun içki içtiği belirtilmekte,²⁶³ hatta bu yüzden lakabının "Yezid el-Humûr" olduğunu söylenmektedir.²⁶⁴ Meşruiyet problemini devamlı enselerinde hisseden halifeler, bu ithamlar karşısında zaman zaman zor durumda kalmışlardır. Onların bu yaşantılarını duyan ve gören muhalifler,

²⁵⁷ Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1986, s. 143.

²⁵⁸ Aydınli, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 16.

²⁵⁹ Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 143-144.

²⁶⁰ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyin*, thk. Abdüsselâm M. Harun, Kahire 1948, c. 1, s. 122; Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, c. 20, s. 256.

²⁶¹ Çakırtaş, Mehmet, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2007, s. 26.

²⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 603.

²⁶³ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 299.

²⁶⁴ Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. 1, s. 358.

bu durumu propagandalarında kullanmaktan çekinmemiştir. İsyana kalkışan Hâricîler ve Hz. Ali taraftarları, her zaman onların yaşantılarını ayaklanmalarına bir neden olarak göstermişlerdir.²⁶⁵

Bazı ekonomik gelişmeler de çeşitli isyan olaylarına dolaylı ya da doğrudan etkili olmuştur. Çeşitli nedenlerden dolayı devletin ekonomik düzenindeki değişiklikler, zamanla halka ağır gelen vergiler yüklemiştir. Bu durum halkın tepkisine yol açmış ve onları belirli guruplarda birleştirerek isyana teşvik etmiştir.

Kasidiye Savaşından sonra İran askerleri, Medâin ve Celûlâ'nın fethine katıldıktan sonra Kûfe'de iskân edilmiştir. Bölgedeki İran asıllı savaş esirlerinin ve mahallî halkın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte mevâlî Irak'ta ve özellikle Kûfe'de camilerin ilk saflarını sıkıştırmaya başlayacak kadar kalabalıklaşmış, eşraf arasında ve toplumda önemli bir konuma gelmiştir.²⁶⁶ Muâviye zamanında sadece Kûfe'de 20.000 mevâlî olduğu söylenmekte idi.²⁶⁷ Doğuyu fethetmekle yükümlü Arap ordularının merkezi olan Basra'da ise, mevâlînin ve yabancıların sayısı hızla artarak H. 50 yılında kent halkının üçte birine ulaşmıştır.²⁶⁸ Devletin merkezi olan Şam'da ise, Muâviye'yi korkuya sevkedecek ve bir kısmını öldürmeyi düşündürecek kadar çoğalmışlardı. Mevâlînin sayısında gözle görülen bu artış, yönetimi endişeye sevk etmiştir. Çoğalmalarından korkmalarının nedeni; Muâviye, el-Ahnef b. Kays ve Semura b. Cündeb ile yaptığı bir görüşmede, mevâlînin sayısının arttığını, onların sefilileri kınadığını, Araplara ve iktidara karşı bir ayaklanma yapmalarından endişe ettiğini, çarşı ve inşaatlarda çalışanların dışındakileri öldürmeyi düşündüğünü belirterek onların bu konudaki görüşlerini sormuştur. Ahnef b. Kays, onlarla akrabalık kurduklarını belirterek bu görüşe karşı çıkmış, Semura b. Cündeb ise bu işi kendisinin yapabileceğini belirtmiştir. Ancak Muâviye, birinci görüşü benimseyerek bu işten vazgeçmiştir.²⁶⁹ Deneyimli bir siyasetçi olan Muâviye'nin, Mevâlî'nin bir bölümünü öldürmeyi ciddî olarak düşündüğünden kuşku duyulsa bile, bu danışmayı;

²⁶⁵ Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 28.

²⁶⁶ Yigit, "Mevâlî", c. 29, s. 426.

²⁶⁷ Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed Davud (ö. 282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdulmun'im Amir, by. Trs, s. 288.

²⁶⁸ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 484; Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 173.

²⁶⁹ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 484. Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 174.

haberin Mevâliye ulaşması ve bu tehditle kendilerine çeki düzen vermeleri için yaptığı uzak bir ihtimal olmadığı görülmektedir.²⁷⁰

Medineliler ise, uzun zamandır maaşlarında artış yapılmamasını gündeme getirmişlerdir. Bu yüzden Medine’de başlayan muhalefetin dini yönü yanında ekonomik boyutu da vardı ve bu boyut Muâviye dönemine kadar uzanıyordu. Medineliler valiye gidip, “Muâviye atıyye konusunda başkalarını bize tercih etti, bir dirhem bile artış yapmadı” diyerek hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir. Nitekim Emevî iktidarı ile birlikte başta Muâviye olmak üzere iktidar ailesine mensup kişilerin şehirde sahip oldukları mal miktarı Medinelileri rahatsız edecek kadar çoğalmıştı.²⁷¹ Bu siyasetin sonucunda üretim azalmış, enflasyon yükselerek fiyatlar artmış, insanlar geçimlerini sağlamakta zorluk çekmeye başlamışlar, haklarını alamamışlar ve ellerindeki malları iktidar ailesi mensuplarına satmak zorunda kalmışlardır. Bunun yanında savâfî (sahipsiz arazi) âmili İbn Mina’nın toprak gelirlerini toplamak için gittiği Belharis b. Hazrec kabilesi mensupları, Kûreyş ve Ensârla birlik olarak ödeme yapmayı redetmişler,²⁷² vali de bunu zor kullanarak tahsil etmek istemiş, fakat bundan bir sonuç alamamıştır.²⁷³

Horasan’ın yetenekli valisi Nasr b. Seyyâr uzun süredir devam eden kabileler arası savaşlarda orta yolu bulmaya çalışmıştır. Yaptığı mali reform Mevâlî’nin sempatisini toplamayı başarmış; ancak Yemenli Arap kabilelerin şiddetle halifeye karşı olmasını ortadan kaldıramamıştır.

Ömer b. Abdulaziz, (99–101/717–720) hedef olarak Araplar ile Mevâliyi barıştırma yoluna gitmiş ve bir seri mali tedbirlerle krizlerin üstesinden gelmeyi başarmıştır. Ömer, bir yandan ekonomik inkişafı hedeflerken diğer yandan bunu İslâmî ilkelerle bağdaştırarak o sırada var olan sosyal eşitsizliği onarmak için Arap olsun olmasın tüm Müslümanları aynı statüde değerlendirmiştir.²⁷⁴ Bunun yansıması iktisâdi sahada ortaya çıkmıştır. Mevâlî’den alınmakta olan cizye ve haracı kaldırıp

²⁷⁰ Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 174.

²⁷¹ Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 264.

²⁷² Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubi*, c. 2, s. 164.

²⁷³ Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 264.

²⁷⁴ Şahin, Ali İhsan, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2008, s. 121.

bunun yerine zekât hâricinde toprağa sahip olan Müslümanlar için öşür vergisini yeniden yürürlüğe koymuştur. Toprağı kişisel mülkiyetten çıkarılmış gelir getiren araziler kiralanarak değerlendirilmiştir. Her ne kadar uygulama safhasında zorlanılsa da haraç arazinin satışı yasaklanmış, böylece köylerden şehirlere gitmek isteyen halkın devlete olan yükü azaltılmıştır. Valilerin topladığı keyfi vergilere son vermiş, haksızlığa uğrayan mal sahiplerine adalet uygulanarak, malına el konuldu ise geri iadesi sağlanmış. Ömer, bilhassa zulüm içeren bu tür uygulamalardan memurlarını kati surette men etmiştir. Bunun hilafına hareket eden valilerini ise gözünü kırpmadan görevden almıştır.²⁷⁵ Ayrıca Ömer b. Abdülazîz devrinde yürütülen tebliğ faaliyeti sonucunda İslâmiyet Berberîler ve Türkler arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Ömer b. Abdulaziz'in hemen hemen her Müslüman grup tarafından takdir edilmesinin arka planında âdil bir yönetim²⁷⁶ göstermesi yatmaktadır.

Hişâm b. Abdumelik (105–125/ 724–743) ise, sosyal sıkıntıların iktisâdi politikalarından kaynaklandığını fark etmiş, bunun için yeni mali düzenlemeler yaptırmıştır. Bu politikalarla isyanların önünü kesmeye çalışmış, özellikle Mevâliyi isyana sevk edecek unsurları ortadan kaldırmaya çabalamıştır.

Yezid b. Velid'in (125–126 / 743–744) iktidara geldiğinde okuduğu hutbe, o dönemde var olan ekonomik, sosyal ve siyasal sorunların boyutunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.²⁷⁷ O, söz konusu hutbesinde; *Cizye mükelleflerinize, onları bölgelerinden uzaklaştıracak ve nesillerini kesecek şekilde vergi yüklemiyorum. Maaşlarınızı her yıl vereceğim, erzak yardımını her ay yapacağım*²⁷⁸ diyerek ihtilale katılan insanlara ekonomik beklentilerinin karşılanacağını vadetmiştir.

İslâmiyet'in ilkelerini yeterince algılayamamış olan ve Arap ırkçılığının tesirinde kalan bazı çevrelerde mevâlîyi hakir gören bu Emevî yönetimi bakışı yöneticiler arasında devam etmiştir. Bu dönemde mevâlî, Arap olan Müslümanların

²⁷⁵Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 121.

²⁷⁶Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyin*, c. 2, s. 122; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, (ö.276/889), *el-İmâme ve's-Siyase*, thk. Muhammed Mahmud er-Râfî, Mısır 1904, c. 2, s. 249; Kadî Abdulcebbâr, *el-Muğnî fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, c. 20, s. 256.

²⁷⁷Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 640.

²⁷⁸Belâzürî, *Ensâb*, c. 9, s. 191-192; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 570; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 412-413.

yararlandığı birçok imkândan yararlanamamış ve bu yöndeki istek ve uygulamaları göz ardı edilmiştir. Bu dönemde, mevâlîyi sosyal ilişkiler alanında daha aşağı mertebeye düşüren aristokratik tutum türleri hâkim olmuştur. Onlara künye verilmemiş, Mevâli yalnızca adlarıyla ve şanlarıyla çağrılmıştır. Hatta camilerini ayırdıkları, arkalarında namaza durmaktan çekindikleri, onlara aşağılayıcı bir gözle baktıkları, kızlarını mevâlînin erkeklerine vermekten kaçındıkları görülmüştür.²⁷⁹

Emevîler dönemi boyunca fâti-h-muharip sınıf kimliğini önemli ölçüde koruyan Arapların idare ve savaş işleriyle meşgul oldukları, ilmî faaliyetlerle çeşitli el sanatlarını ve esnaflığı ise mevâlî ve zimmîlere bıraktıkları görülmüştür. Bunun sonucunda mevâlî bilhassa ırk ayırımı yapılmayan ilim alanında büyük başarı sağlamış, önemli bir kısmı mevâlî çocuğu olan âlimler İslâmî ilimlerin kuruluş ve gelişmesinde etkin rol oynamıştır. Özellikle sahabe kuşağından sonra, ilim alanında ön plana çıkmışlardır. Mevâlî birçok ilim dallarında başarı göstermiş, çok değerli âlimler yetişmiştir. Bütün ilim merkezlerinin en ünlü hukukçuları onların arasından çıkmış, Kâdî Şüreyh, Hasan-ı Basrî, Mekke fukahâsından Amr b. Dînâr, Ebû Hanîfe, Evzâî ve Tâvûs gibi âlimler bunların başında gelmiştir. Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ, Cehmiyye'nin kurucusu Cehm b. Safvân, Cebriyye görüşünü ilk defa ortaya atan Ca'd b. Dirhem ile İbn İshak ve Hammâd er-Râviye de mevâlîdendi. Mûsiki sanatını icra edenlerin de çoğu mevâlî idi.²⁸⁰ Bu gelişmeler zamanla sosyal bir güç olmalarına yol açacaktır. Siyasî, idarî ve askerî görevlerin büyük bir bölümü Araplar'ın elinde bulunmakla birlikte bazı mevâlîye valilik yanında hâciblik, muhafızlık, beytûlmâl eminliği gibi devlet işlerinde önemli görevler de verilmiştir. Mevâlînin ilim sahasında ilerlemesinden sonra imamlık ve kadılık görevlerine de getirildiği görülmüştür.²⁸¹

Emevîler'in Mevâlîyi zaman zaman çeşitli görevlere getirmiş olsa da genel olarak mevâlîye ikinci sınıf muamele yapması ve ırkî faktörlerin ön plana çıkarılması Araplarla mevâlî arasındaki kırılmayı derinleştirmiştir. Kendilerine yönelik küçümseyici bakış yanında devlet tarafından bazı haklardan mahrum bırakıldığını

²⁷⁹Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 426.

²⁸⁰Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 484; Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 424-426; Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s.174.

²⁸¹Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 484; Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 426.

gören mevâlî, Müslümanlar arasında ayırım yapan Emevîler'i İslâm hâkimiyetinin değil Arap sultanının temsilcisi olarak görmeye başlamıştır. Emevî ailesinin başlangıçta İslâm'a karşı cephe alması, Muâviye'nin halifeliği saltanata çevirmesi, Yezîd'in Kerbelâ katliamı, Harre Vak'ası'nda Medine'nin yağmalanıp halkın can mal ve ırzına tecavüz edilmesi ve Mekke kuşatmaları, bazı halifelerin İslâm ve ahlakdışı davranışları, ekonomik adaletsizlikler mevâlînin Emevîler'e karşı tavrını sertleştirmesine sebep olmuştur.²⁸² Mevâlî, içinde bulunduğu bu olumsuz koşullara isyan ederek zaman zaman kendileri başkaldırmış, bazen de diğer isyanlara destek vermişlerdir. Hâricîlerin saflarında, çok sayıda mevâlînin olduğu gibi. Mevâlînin Emevî yönetimine muhalif tutumu bu devletin kaderini yakından etkilemiştir. Erken bir dönemden itibaren yönetimi ele geçirmek isteyen grupları destekleyen mevâlî pek çok isyana katılmış, sonunda Abbasî ihtilâl hareketine yaptığı büyük yardımla Emevîler'in yıkılışında önemli rol oynamıştır.²⁸³ Bundan dolayı pek çok tarihçi, Emevî idarecilerinin izledikleri politika ile mevâlîyi kendilerine düşman ederek devletlerinin yıkılışına zemin hazırladıklarını düşünmüştür. Mezhep ihtilâfı, bölgecilik ve çeşitli sosyal sıkıntılar da mevâlînin bu isyanlara katılmasında etkili olmuştur.²⁸⁴

Öte yandan Arapların üstünlüğü düşüncesine karşı önceleri Müslümanların eşitliğini savunan mevâlî içinde, Emevîler'in son dönemlerinde Arap olmayanların Araplara üstünlüğünü iddia eden Şuûbiyye²⁸⁵ hareketi ortaya çıkmıştır. Daha ziyade

²⁸²Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 425.

²⁸³Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 425.

²⁸⁴Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 304; Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 425.

²⁸⁵Arap olmayan milletlerin Araplardan üstün olduğunu iddia eden siyâsî, fikri ve edebi harekettir. Sözlükte "topluluk, cemaat, halk ve millet anlamına gelen şa'b çoğulu şuûbdan türeyen şuûbiyye terim olarak İslâm'ı kabul eden Fars, Türk ve Berberi gibi milletlerin Araplardan üstün olduğunu savunan milliyetçilik akımını ifade eder. Raşid Halifer ve Emevîler devrinde gerçekleşen fetihler sonucunda farklı kültür ve inanca sahip milletler Müslüman olarak Arap hâkimiyeti altına girmişlerdir. Raşid Halifeler döneminde, Araplarla diğer halk arasında ırkî bir ayırım yapılmamıştır. Ancak zamanla Emevîler zamanında başlayan arapların diğer milletlerden üstün olduğu anlayış başlamış, yöneticiler bunu çeşitli uygulamalarında göstermişlerdir. Dolayısıyla yönetim ve mevâlî arasında gerginlik başlamış, isyanlara kadar sürüklemiştir. Arapların üstün olma anlayışı özellikle İran asıllı Mevâlî'nin asabiyet duygularını harekete geçirmiştir. İçlerinde olan husumeti gün yüzüne çıkarmalarına neden olmuş, yönetim aleyhine çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Erken dönemden itibaren halifelüğün Hz. Ali ve evlâdının hakkı olduğuna inançları, Emevî yönetiminin aleyhine dönen Fars asıllı Müslümanlar, kendilerini Araplarla eşit tuttuğunu bildiren Muhtarla başlayan isyanların en önemli güç kaynağı olmuşlardır. Bunun üzerine başta İran asıllı Arap olmayan unsurlar arasında Arap olmayanların Araplarda üstün olduğu düşüncesi (Şuûbiyye) ortaya çıkmıştır. Emevîlerin son zamanlarında başladığı kabul edilen Şuûbiyye'nin ilk faaliyeti olarak İranlı şair İsmail b. Yesâr'ın

İran asıllı mevâlî arasında görülen bu ırkçılık düşüncesi Abbasîler devrinde gücünü arttırmış ve giderek Arap düşmanlığına dönüşmüştür.²⁸⁶

3. MEVÂLÎ İSYANLARI

Emevîlerin kuruluş döneminde Mevâlî'nin, bağımsız siyasî bir muhalefet grubu olarak önemli bir rolü olmamıştır. Bu aşamada kendilerini güçlü görmemiş, siyasî işlere karışmayarak yönetime karşı ciddi bir muhalafet yapmamışlardır. Bununla birlikte, Emevîlerin kuruluş döneminde kendilerine karşı uygulanan olumsuzluklar karşısında muhalif grupların içerisinde yer alarak onları desteklemişlerdir.

İslâm devletinin Müslüman halktan her yıl belli oranda aldığı aldığı zekât vergisi dışındaki en önemli gelir kaynağı, fetihlerden elde ettiği arazi ve ganimetlerdir. Birinci iç savaşa kadar olan 20 yıllık yoğun bir fetih dalgası sonucunda beytülmalde hatırı sayılır bir artış oldu. Bu durum, toplumda geniş bir zenginler kitlesini meydana getirmiştir. Emevîler iktidara geldikten sonra mali politika fazla değişmeden devam ettirmiştir. Fetihler de kaldığı yerden hızla devam etmiştir. İlk halifelerden farklı olarak saltanatın yapısı gereği idareciler büyük bir parasal kaynağa sahipti. Ayrıca Muâviye, ülkenin değişik yerlerinde sahip olduğu arazilerin gelirlerine ek olarak, halktan Nevruz ve Mihricân gibi festivallerde hediye adı altında vergiler almıştır. Bu yolla on milyon dirhemlik bir meblağa varan gelir elde etmiştir.²⁸⁷ Abdülmelik devletin hazinesini doldurmak gayesiyle vergileri yeniden düzenlemiş ve daha da artırmıştır. Haccac, Müslüman olanların gittikçe çoğalması karşısında devlet gelirlerinin azalması üzerine, Arap olmayan unsurdan Müslüman olsalar dahi cizye ve haraç almayı sürdürmüştür. Bu uygulama Mevâlî

Emevî Halifesi Hişam b. Abülmelik'in huzurunda kendi kavmi hakkında şan ve şöretlerini dile getiren bir kaside okuması gösterilir. Bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan Şuûbiyye başlangıçta Araplar dışındaki milletlerin Araplarla eşitliğini savunuyordu. Şuûbiyye'nin siyasî, fikri ve edebi bir hareket şeklinde kurumsallaşması, Mevâlî'nin devlet yönetiminde etkinlik kazandığı Abbâsiler zamanında gerçekleşmiştir. Şuûbiyye taraftarları adalet ve eşitlik prensiplerini zamanla terk ederek Araplardan daha üstün olduklarını ileri sürmüşlerdir. Hatta daha ileri giderek Araplara her türlü olumsuz sıfatı yakıştıran, Arap ırkını kavimlerin en âdisi sayan bir fırka haline dönüşmüştür. Şuûbiyye hareketi Doğu İslâm dünyasında yayıldığı gibi Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'te kendini göstermiştir. Bkz. Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, Ankara 2010, c. 39, s. 244-246.

²⁸⁶Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 426.

²⁸⁷Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kubi*, c. 2, s. 218; Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 206.

arasında büyük bir hoşnutsuzluğa²⁸⁸ ve isyana katılmalarına yol açmıştır. Oysa yapısı itibariyle bu iki vergi gayrimüslim halktan alınıyordu. Diğer bazı politikaları gibi Haccâc'ın bu uygulaması da halk arasında ve özellikle Mevâlî'de büyük tepkilere neden olmuştur. Kûfe ve Basra Mevâlisî, hâkim sınıf Araplarla hak ve hukuk bakımından eşit olmak, onlar gibi maaş defterlerine kaydedilmek ve cizyeden kurtulmak isteğiyle İbnü'l-Eş'as'ın isyanında birleşmişlerdir. Çıkış itibariyle kişisel bir hareket olarak kabul edilen İbnü'l-Eş'as'ın isyanına bu nedenle Mevâlî'den ve diğer kesimlerden pek çok katılım olmuştur.²⁸⁹

II. Mervân (126-132/744-750) Kayslıların desteğiyle hilafete geçince, Emevîlere karşı intikam hareketi güç kazanmıştır. Horasan'da yaklaşık 100 bin civarında Yemenli bulunuyordu. Bunlar Mervân'ın Kayslılarla işbirliği yaptığını öğrendiklerinde Emevîlerin diğer muhalifleri olan Şia ve Mevâliye katıldılar. Bu şekilde doğuda Yemenli Araplar, asabiyet mücadelesi sebebiyle yıllardır düşman oldukları Kayslılara karşı Mevâli ile işbirliğine girmiş oldular;²⁹⁰ Emevîler döneminde iktidarı paylaşan Arap kabileleri arasındaki mücadeleler için; Bu konuda Zeydân şu bilgiyi veriyor: *Abdümelik'in vergi politikası gayrimüslimler arasında da sıkıntı yaratıyordu. Cizye tahsil edilirken bunlara eziyet ve işkence ile muamele olunurdu. Gayrimüslimler Müslüman olmakla da yakayı kurtaramayacaklarını anlayınca, bazıları rahip elbisesi giymeye koyuldu. Çünkü rahipler üzerine cizye yoktu. Fakat valiler çok geçmeden işi anlayarak papazlar üzerine de cizye vergisi koydular*²⁹¹

Devletten âdil yönetim bekleyen Mevâli olarak dine yeni girmiş olanlar, özellikle Irak'taki büyük şehirlere taşındılar. Böylece bunlar hem cizyeden kurtuluyor, hem de asker olmaları durumunda kendilerine maaş bağlanıyordu. Bu yüzden Haccâc İslâm'ı kabule teşvik etmemeye ve Mevâliyi şehirlerden, gelmiş oldukları yerlere geri göndermeye başladı.²⁹² Bununla yetinmeyerek mali açığı yeni

²⁸⁸Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1986, c. 21, s. 32-33.

²⁸⁹Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 206.

²⁹⁰Ferrûh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1983, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, s. 200.

²⁹¹Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 2, s. 35/c. 4, s. 201; Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 206.

²⁹²Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 206.

ve ağır vergilerle kapatmaya çalıştı. Haracı mülk sahibi olan tüm Müslümanlara yaydı. Araplar arazi vergisinden muaftılar ve ordugâh şehirlerini meydana getirmek için yalnız onlar silâh altına alınıyorlardı. Divana kaydedilen askerlerin büyük bir kısmı Araplardan meydana geliyor, her türlü tazminat ve fethedilen bölgelerden gelen ganimet ve para dışında ayrıca aylık ve yıllık alıyorlardı. Bu dönemde kabile aristokrasisi ganimetten geçinerek büyük servetler edinirken, fetihlere asker olarak katılsalar bile Mevâli, artık ganimet payından mahrum bırakılıyordu. Onlar basit işlerde çalışarak geçimlerini sürdürmeye çalışıyorlardı. Ömer b. Abdülaziz bu uygulamayı kaldırdı. Böylece haraç arazisi Müslümanların ortak malı haline geldi. Müslümanlar bu topraklardan kiracı olarak yararlanacaktı. Ömer ayrıca Emevî ailesine geçen ikta arazilerini de tekrar devlete iade etti.²⁹³ İslâmî gereklilikleri de ihmal etmeden mali politikayı düzenlemeye çalışan Ömer, yeni kaynaklar sağlama yoluna gitti. Cizye eskiden olduğu gibi Hıristiyan halktan alınan bir tür boyun eğme vergisi haline dönüştürüldü. Fakat Müslüman olanlar bu vergiden muaf tutulacaktı. Böylece devlet hazinesi, İslâm'ın yayılmasına paralel olmaksızın gelişme imkânı buldu. Her ne kadar onun bu sistemi halefleri tarafından kaldırıldıysa da Nasr b. Seyyâr gibi muahhar valiler, bunu uygulayıp olumlu neticelerini aldılar. Nasr'ın reformuna göre toprak sahibi reaya, kim olursa olsun mülkleri nispetinde vergi mükellefiyetine bağlanıyordu. Bu şekilde haraçtan tefrik edilen cizye vergisi sembolik bir hale dönüştü. Böylece Müslüman olanlar bundan muaf tutulacaksa da bunun hazineye ciddi bir sıkıntı yaratmaması sağlanmış oldu. Nasr'ın mali politikası büyük bir atılım olarak görülebilir. Ancak Emevî devleti bunun meyvelerini, yıkılmak üzere olduğu için toplayamayacaktı.²⁹⁴

Emevîlerin bu Arapçılık siyaseti başlangıçta kendilerini güçlü hissetmelerine neden olabilir. Ancak zamanla dine yeni girenlerin artması, Mevâlî'nin güçlenmesi yönetim ve Emevîler açısından tehlikeli olmaya başladı. Ordunun güçlü olduğu yerlerde büyük topluluklar olarak yerleşmeleri huzursuz ve tehlikeli bir şehir yapısı meydana getirdi.²⁹⁵ Bunlar, artan siyasî önemlerinin, tarihte gösterdikleri kültürel

²⁹³Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 207.

²⁹⁴Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 208.

²⁹⁵Zeydân söyle der: “Muâviye dahi, nüfuslarının çokluğu nedeniyle bir tehlike olarak görmeye başladığı mevâliyi katletmeyi düşünmüştü. Bir halifenin mevâliyi hiçbir kabahat yapmadan koyun keser gibi kesmek istemesi, o sırada Arapların Arap olmayan ahaliyi ne derece aşağı ve hakir

üstünlüklerinin ve askeri seferlerle artan paylarının farkında idiler. Onların esas şikâyetleri iktisâdî durumdan ileri geliyordu. Arap devletinin yapısı, vergi veren ve Müslüman olmayan çoğunluğu idare eden Arap azınlığı prensibi üzerine kurulmuştu. Mevâliyi Araplarla ekonomik bakımdan eşit seviyeye getirmek, hazinenin gelirlerinin azalması ve sonu iflasla bitebilecek surette masrafların artması demektir.²⁹⁶ Bu problem her zaman Emevî idarecileri adına bir sorun teşkil etmişti.

Ordugâh şehirlerde ve garnizonlarda Müslüman Muhâcirlerin maaşları hususunda hükümet eskiden beri tamamıyla kendi arzusuna göre davranmaktaydı. Hoşuna gitmeyen isimleri listeden siler, yerine başkalarını ikame eder, maaş miktarını münasip bulduğu şekilde azaltır veya yükseltirdi. Bu daimi bir şikâyet konusu olmuştu. Çünkü maaşların kaynağı olan fey'in varidatı ganimet hukukuna göre tamamen fatih orduların varislerine ait olup, aslında bu varidatın bütünüyle kendilerine taksim edilmesi talebi hiçbir zaman susmamıştı.²⁹⁷ Bu adaletsizlik de yine Ömer b. Abdülaziz tarafından tüm Müslümanlara eşit bir şekilde tesmil edilerek hafifletildi.²⁹⁸ Gayrimüslimlere karşı yapılan seferlere iştirak eden bütün Horasan Mevâlisi sadece vergiden muaf olmakla kalmadı, aynı zamanda onlara iaşe ve atâ da tahsis edildi.²⁹⁹

Hız. Muhammed ve ilk halifeler zamanında devlet hazinesi Müslümanların ortak malı olarak kabul ediliyordu. Bu şekilde her Müslüman'ın ondan istifade etme hakkı vardı. Emevîlerle birlikte bu prensip de terk edildi. Artık beytülmal, halifelerin mülküydü ve Emevî ailesi onda dilediği tasarrufu yapma yetkisine sahipti. Devlet hazinesi Emevî iktidarı boyunca muhalefete karşı önemli bir silah olarak kullanıldı. Muâviye'den başlayarak halifeler, arzu ettikleri hedeflere ulaşmak adına parayı adam kazanmak, rüşvet vererek saf değiştirmek ve muhalifleri birbirine düşürmek için sıklıkla kullanmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.³⁰⁰

gördüklerini göstermek için başka delile lüzum bırakmaz" Bkz. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4. s. 114-115.

²⁹⁶Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 83.

²⁹⁷Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 208.

²⁹⁸Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 140-141; Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 208.

²⁹⁹Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 140-141.

³⁰⁰Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 209.

Hz. Osman devrinde olduğu gibi Ümeyyeoğulları mensupları bu dönemde yüklü miktarda servet edinmişlerdi. Devlet hazinesinin Emevî halifelerinin elinde olması, toplumun diğer kesimini rahatsız etmiştir. Fakat bu uygulama Ömer b. Abdülaziz zamanı müstesna, bütün bir Emevî hanedan idaresi tarafından sürdürülmüştür.³⁰¹

Emevîlerin tebasına ve özellikle mevâlîye karşı sürdürdüğü katı rejim en büyük protestoyu mevâlîden almıştır diyebiliriz. Bu bir anlamda mevâlînin Araplara karşı üstünlüğüydü. Emevîler döneminde Mevâlî, kendilerini sürekli aşağı bir sınıf olarak gören Emevî yönetimine karşı, sosyal hayatta ve yönetimde kendilerine eşitlik vadeden her tür düşünceyi ve hareketi, mezhep ya da grupları desteklemiştir. Onların katıldığı hareketlerin genellikle sonuç doğurması muhtemel olan, büyük isyanlar da meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Hâkim milletlerin, yönetimi altında tuttuğu halklara karşı bu tür uygulamaları o dönemde alışlagelmiş doğal bir durumdu. Ancak İslâm, Müslümanlar arasında eşitliğe davet ediyordu. Mevâlî'nin hoşnutsuzluğunun meşru zeminini İslâm oluşturuyordu.³⁰² Ayrıca İslâm'ın eşitlikçi prensiplerini ön plana çıkaran bazı muhalif gruplar ya da fırkalar da onları politik çıkarları için destekliyorlardı.³⁰³ Mevâlî içinde buldukları bu olumsuz koşullara karşı çıkarak Ebû Leyla³⁰⁴ ve Ebû Ali isyanlarında³⁰⁵ olduğu gibi zaman zaman kendileri başkaldırmış, bazen de Muhtar es-Sekafi³⁰⁶ ve İbnü'l-Eş'as isyanlarında³⁰⁷ olduğu gibi diğer isyanlara ve direnişçilere destek vermişlerdir.

H. 63 yılında Medinelilerin Yezid b. Muâviye'ye karşı isyanları ve bu isyan sonucunda gerçekleşen Harre olayında Mevâlînin, Medinelilerle birlikte hareket ederek yönetime karşı savaştığını görmekteyiz.³⁰⁸ Bu çatışmalarda Medine'nin ileri gelenlerinin yanında Mevâlî'den de çok sayıda kişi öldürülmüştür. Mevâlî'nin önde

³⁰¹Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 209.

³⁰²Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 116.

³⁰³Dürî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 116-117.

³⁰⁴Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 174; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 451.

³⁰⁵Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubi*, c. 2, s. 129; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 483.

³⁰⁶İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 575; Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 288; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 517; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 130.

³⁰⁷İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 148-157; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 154-170.

³⁰⁸İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 5, s. 729-731.

gelenlerinden hür ve kölelerden ve diğerlerinden de 10.000 kişi kadar öldürüldüğü rivayet edilir.”³⁰⁹

Mevâli, Horasan’da da Emevîlere karşı girişilen hareketlerde aktif olarak yer almıştır. Mevâliye, Emevîlerin vergi toplamakta haksız ve aşırı davranması sebebiyle isyanlara sebep olmuştur.³¹⁰ Mevâli, H. 121-127 tarihleri arasında Emevî yönetiminin Irak valiliğini yapan Yusuf b. Ömer’e karşı ayaklanıp sonunda Vali tarafından yakalanarak idam edilen³¹¹ Ebû Mansur el-İcli’nin hareketine de katılmışlardır.³¹² Mevâli, H. 127 yılının Muharrem ayında Kûfe’de, vali Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz’e karşı ayaklanan ve çoğunlukla Hz. Ali taraftarlarının katıldığı Abdullah b. Muâviye hareketine de destek vermiştir.³¹³

Yukarıda anlatılanların dışında Mevâli, Ebû Müslim hareketine aktif olarak katılarak Emevîlerin sonun gelmesinde ve Abbasi devletinin kurulmasında en önemli etken olmuştur.³¹⁴

Mevâli’nin, içinde bulunduğu psiko-sosyal ortam içinde yönetime karşı girişilen hareketlere her fırsatta katılarak hükümet güçleri ile savaşırken, bazen de hükümet güçlerinin yanında isyancılara karşı savaştığı görülmektedir. Bununla birlikte, zamanla kendilerine karşı uygulanan olumsuz muameleler karşısında muhalif grupların hareketlerine katılmışlar, onları maddi ve manevi olarak desteklemiştir.

Emevî iktidarına karşı tehlikeli boyutta müstakil bir Mevâli isyanı olmamıştır. Onlar daha ziyade Arap kabileleri arasındaki amansız mücadelelerde taraf olmuştur. Horasan, Afrika ve Endülüs’teki isyanlar buna örnek olarak verilebilir.³¹⁵ Şîi, Hâricî veya Abbasî gruplar gibi ciddi bir organizasyon da gerçekleştirememişlerdir. Fakat daha önce belirttiğimiz problemler nedeniyle hemen her isyanda aktif olarak

³⁰⁹İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyase*, c. 1, s. 340.

³¹⁰H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 2, s. 286; Özkuyumcu, Nadir, “Haris b. Süreyc”, *DİA*, c. 16, s. 201.

³¹¹Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara 1991, s. 187; Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 179.

³¹²Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 187.

³¹³İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyase*, c. 2, s. 288; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 599- c. 6, s. 45.

³¹⁴İbnü’l-Esîr, *el- Kâmil fi’t-Tarih*, c. 3, s. 460; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 6, s. 32-35; Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 179.

³¹⁵Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 203.

muhafelede destek vermişlerdir. Bu açıdan Mevâliyi ayrı bir grup olarak değerlendiremiyoruz. Çünkü Şîî, Hâricî ve hatta Emevî yanlısı olan çok sayıda Mevâli vardı. Kısaca Mevâliyi, iktidara muhalif müstakil bir unsurdan ziyade toplumsal ve ekonomik açıdan haklarını kazanmaya çalışan sosyal bir grup olarak ifade edebiliriz.³¹⁶

Genel olarak Emevî iktidarının menfaatlerini dinin önüne almaları, bazı valilerin mevâlîye karşı uygulamış olduğu ekonomik politikanın halifelerce desteklenmesi, kabileci ve ırkçı tutumların sergilenmesi gibi uygulamalar; söz konusu iktidarın kendi sonunu hazırlayan sebeplerdi. Hem Müslümanlığın gereğini yapmak isteyen hem de kültürel kimliklerini korumak isteyen, ama mevâlî niteliğiyle dışlanan, itilen, kakılan bu kesim, bu sonun hazırlanmasında öncülük yapmıştır.³¹⁷ Ayrıca bazı mezhep fikirlerin oluşmasında etken olmuş diyebiliriz.

Aynı şekilde Muhtar'ın taraftarlarının çoğunun Mevâlî'den olması, çatışmalar sırasında da gündeme gelmiş, Şebes b. Rıb'i dağılan askerlerini, "köleleriniz"den mi kaçılıyorsunuz"³¹⁸ sözleriyle ayıplayıp savaşa teşvik etmiştir.

Arap olmayan unsurların gördükleri muamele sebebiyle Araplara karşı gösterdikleri reaksiyon, Emevîlerin son dönemlerine doğru Arapları da Mevâliye karşı ortak tavır almaya sevk etmiş, bu da en geniş çerçeveli asabiyet boyutu olan Arap asabiyetini, yani Arap kavmiyetçiliğini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu tür asabiyet, Arapların diğer milletlerle mücadeleye başladığı, başka bir ifadeyle gayr-ı Arap unsurların Arap hâkimiyetine karşı güç kazandıkları Emevî asrının sonlarında, bilhassa Horasan'da mevâlî destekli bir organizasyon olan Ebû Müslim hareketi esnasında gerçekleşmiştir.³¹⁹ Araplar ile Mevâlî arasındaki kavmiyetçilik boyutundaki gerçek mücadele Abbasîler döneminin ilk asrında yaşanacaktır.³²⁰ Görüldüğü gibi birçok isyanlarda bulunacaklar, kimi zaman baş aktör, kimi zaman da bazı mezheplerin içinde yer alarak isyana destek vereceklerdir. Hâricî ve Şîî

³¹⁶ Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.204.

³¹⁷ Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 10.

³¹⁸ Tâberî *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 502; Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 44.

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 460; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 6, s. 32-35.

³²⁰ Arap-Mevâlî ilişkileri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 191.

ayaklanmalarında olduğu gibi... Devletin yıkılışına neden olan Mevâliyi ve ekonomik içerikli isyanları ve bunların mezheplerin oluşumunda etkilerini şimdi ayrıntılı olarak inceleyelim.

3.1. Ebû Leyla İsyanı

Kaynaklarımızın bildirdiğine göre Mevâlî'nin ilk başkaldırışının, H. 41 yılında meydana geldiği anlaşılmaktadır. Uzun boylu ve siyah bir azadlı olan Ebû Leyla, H. 42'de Kûfe camiinde "La hukme illa lillah" diyerek oradakilere bağırıp ileri-geri konuşarak isyan ettiğini açıkladığında, Mevâlî'den otuz kişi ona katılmıştır. Vali Muğire, onların üzerine Ma'kil b. Kays er-Rasibi komutasında askeri bir birlik göndermiş, isyancıların hepsi Kûfe ovasında hükümet güçleri tarafından öldürülmüştür.³²¹ İbnü'l-Esîr, bu olayı Hâricî isyanları arasında zikreder.³²² Fakat görüşleri ne olursa olsun, katılımcıların tamamının Mevâlî'den olduğu anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'in, olayın patlak verişini H. 41, Ebû Leyla'nın öldürülmesini ise H. 42 yılı olayları arasında zikretmesi, isyanın en az bir kaç ay sürdüğünü göstermektedir.

3.2. Ebû Ali İsyanı

Bir grup mevâlî, başlarında Kûfeli Haris b. Ka'b oğullarının mevlâsı Ebû Ali olduğu halde, H. 43'de yönetime başkaldırıp isyan etti. Ya'kubi, bu isyanın Mevâlî'nin ilk isyanı olduğunu söylemektedir.³²³ Vali Muğire b. Şu'be onlara, Becîle kabilesinden birinin komutasında askeri birlik gönderdi. Hükümet güçleri ile ayrılıkçılar Bâdurya'da karşılaştı. Burada aralarında geçen konuşma oldukça önemlidir. Hükümet güçleri komutanı Becelî'in onlara "Ey Acemler, bu Araplar (Hâricîler) bizimle din konusunda savaşıyor. Size ne oluyor? Dediğinde, onlar "biz, doğruya ileten anlamadığımız bir Kur'an'ı dinledik, ona inandık. Rabbimize hiç kimseyi ortak koşmayacağız. Allah, Peygamberimizi bütün insanlara göndermiştir, kimseye özgü kılmamıştır" diye cevap vererek, özellikle dini açıdan Araplarla

³²¹Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 451.

³²²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 451.

³²³Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubi*, c. 2, s. 129.

eşitliklerini vurguladılar.³²⁴ Daha sonra aralarında meydana gelen çatışmada isyancıların hepsi öldürüldü.³²⁵

Muâviye, Kûfe'de H. 43'de isyan eden Mevâli'nin bir kısmını göç etmeye zorlamış ve onları Suriye'de iskân etmiştir. Bu iki grupta, Hâricîlerin siyasî görüşlerini desteklemiştir.³²⁶ Mevâli, başlangıçta Yezid'e isyan eden İbn Zübeyr'in hareketini de desteklemiştir.³²⁷

3.3. Zencilerin Ayaklanması

Mus'ab b. Zübeyr'in bölgeye hâkimiyetinin son günlerine doğru, Zenciler Fırat nehrinin Basra'ya yakın bölgesinde bir araya gelip toplandı. Sayıları pek fazla olmamakla birlikte, ekili arazileri tahrip edip meyveleri toplayarak çevreye zarar vermeye başladılar. Onların bu olumsuz davranışları, Hâlid b. Abdullah b. Hâlid'in Basra'ya vali olarak atanmasına kadar artarak devam etti. Hâlid b. Abdullah Basra'ya geldiğinde, Basralılar onun yanına giderek Zencilerden çektiklerini ona şikâyet ettiler. Vali onlara karşı bir ordu hazırlayınca, Zenciler dağıldı. Hâlid yaptıklarını cezasız bırakmayarak, bir kısmını yakalayıp astı.³²⁸

Basralılar, İbn Cârûd başkanlığında maaşlarının kesilmesi nedeniyle isyana kalkışınca,³²⁹ bu karışık ortamdan istifade eden Zenciler, tekrar ortaya çıkarak daha kalabalık bir şekilde Fırat bölgesinde toplandı. Burada başlarına Reyâh adlı ve "zencilerin arslanı" anlamına gelen "Şîr-i Zencî" lakablı birisini getirdiler. Bölgede yine bozgunculuk yapmaya başladılar. Haccâc, İbn Cârûd'un işini bitirince, Basra'daki güvenlik kuvvetlerinin başında bulunan Ziyâd b. Amr'a, bu Zencilerin üzerine bir ordu göndermesini emretti. O da bir ordu hazırlayıp, başına oğlu Hafs b. Ziyâd'ı getirdi ve zencilerin üzerine gönderdi. Zenciler Hafs'ı öldürdü, beraberindeki askerleri de bozguna uğrattı. Ziyâd b. Amr, bu defa onların üzerine bir başka ordu

³²⁴Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubi*, c. 2, s. 129; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 483.

³²⁵Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubi*, c. 2, s. 129.

³²⁶Şahin, *Emevî Dönemi İsyancıların Tarafının İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 176.

³²⁷Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîler'in Kuruluş Devrinde İslâm Kamu Hukûku*, İstanbul 1991, Dergâh Yay., s. 31.

³²⁸Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 94.

³²⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 90; Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 299-301.

gönderdi. Bu ordu Zencileri bozguna uğrattı ve hepsini öldürdü. Böylelikle Basra'da işler düzene girdi.³³⁰

3.4. Abdullah b. Zübeyr İsyanı

H. Ali'ye karşı giriştiği Cemel Savaşı'nda hayatını kaybeden Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu olan Abdullah b. Zübeyr (ö. 71/692), Araplar ve Mevâli arasında oldukça saygı duyulan ve âlim derecesinde olan cesur bir kahraman olarak kabul ediliyordu. H. Ali zamanındaki Cemel Savaşı sırasında babasına, Talha b. Ubeydullah'a ve H. Âişe'ye her türlü desteği vererek onların meydana çıkmaları için büyük gayret göstermişti. Nitekim İbn Zübeyr'in H. Âişe nezdinde önemli bir yeri vardı. Sadece teyzesi olmakla kalmamış, aynı zamanda onu evinde büyütmişti. Basra'ya hareket eden Medine ordusuna namaz kıldırması için İbn Zübeyr'i tavsiye etmesi, aslında onu hilafet için aday olarak gösterdiği anlamına geliyordu.³³¹ İbn Zübeyr de bir ara pişman olarak geri dönmeye azmeden H. Âişe'yi büyük ısrarları ve baskıları neticesinde kararından döndürmeyi başarmıştı. Cemel Savaşı'nı kaybeden orduda yer alan İbn Zübeyr, uzun süre siyaset sahnesinde yer almadı. I. Yezîd dönemine kadar da Emevî iktidarıyla bir problemi olmamıştır. Hatta H. 50 senesindeki İstanbul seferinde Yezîd ile beraber Emevî saflarında bulunmuştur. Şüphesiz Muâviye de ondaki potansiyeli görüyor ve onun olası bir ayaklanmasına meydan vermemek için kendisine güler yüzlü ve lütufkâr davranıyordu.³³²

İbn Zübeyr, Emevîleri en çok uğraştıran kişi olmuş ve fiili olarak yaklaşık 10 yıl boyunca bağımsız bir hilafetin başında bulunmuştur. İbn Zübeyr'in daveti, Muâviye'nin vefatını müteakip başladı. H. Hüseyin'in katledildiği bir coğrafyada en ciddi muhalefeti gösteren İbn Zübeyr, bu politikasının meyvelerini toplamış ve dağınık vaziyetteki muhalefet güçlerini en azından bir süre için kendi bayrağı altında toplayabilmiştir. Bu süreçte Şam ve civarı dışındaki İslâm topraklarının tamamında hâkimiyetini ilan etmişti. Bu ortamda Müslümanların Emevîlere karşı Zübeyrîleri desteklemesinin nedenlerini Hasan İbrahim Hasan şu şekilde maddeleştirmiştir:³³³

³³⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 94-95; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 374; Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s.176.

³³¹Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 169.

³³²H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 2, s. 97-98.

³³³Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 169.

a) Hilafetin Şûra ve seçim usulünden tayin ve veraset yoluyla, cumhuriyetin de krallık idaresine, yani Kisra ve Kayserlerin takip ettiği nizâma dönüşmesi. Bunun yanında Emevî düşmanlarının Yezîd'in şeref ve haysiyetini düşüren ve Müslümanların nazarında hilafete layık olmaktan uzak olduğunu gösteren kötü huylarını yaymaları.

b) Yezîd'in hilafeti döneminde büyük olayların, özellikle Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, Mekke ve Medine savaşlarının meydana gelmesi.

c) Emevî valilerinin halka karşı katı ve şiddetli muamele etmeleri.

d) Abdullah b. Zübeyr'in bilinen salah, takva ve dine bağlılığı³³⁴

Bunlara ilave olarak, Emevî yönetiminin Arap Milliyetçiliği ve yanlı ekonomik uygulamalarını da ilave edebiliriz

İbn Zübeyr'in ortaya çıkmasındaki en önemli faktör hiç kuşkusuz Ümeyyeoğulları arasında baş gösteren kargaşa ortamıydı. Emevîler arasındaki hilafet seçiminde ilk kez yaşanan ihtilâf durumu tarafları iç savaşa sürüklemişti. Bu iç savaşın ana ekseni, Kelb kabilesinin desteğini alan Mervân b. Hakem liderliğindeki Ümeyyeoğulları ile yine Emevîlerden olmakla birlikte İbn Zübeyr'i destekleyenler (Kayslılar) arasındaki mücadeledir. Tarihçilerin neredeyse ittifakla kabul ettikleri görüşe göre, bu nazik ortamda Abdullah b. Zübeyr, daha önce kimseye nasip olmamış bir şekilde eline geçirdiği böyle bir şansını akıllıca değerlendirememiştir.³³⁵ Uzun süre savaş halinde olduğu Emevî komutanı Husayn b. Nümeyr'in, Yezîd'in ölümünden sonra hilafet boşluğunu taze düşmanı İbn Zübeyr'in doldurması teklifi, kendisi tarafından reddedilmişti. O sırada Emevîler parçalanmış bir vaziyette bulunduğu için, Husayn'ın güçlü ordusuyla kuvvetini birleştiren İbn Zübeyr muhtemelen Şam'a girip rahatlıkla İslâm dünyasının tek halifesi konumuna gelebilirdi. Bunlara bakıldığı zaman İbn Zübeyr'in çok mühim bir fırsatı kaçırdığı görülmektedir. Ancak onun bu teklifi neden reddettiği sorusunu da irdelememiz gerekmektedir. Öncelikle İbn Zübeyr hükümet merkezi olarak Hicaz'ı seçmişti. Amacı Hz. Peygamber ve halifeleri zamanında olduğu gibi burayı yeniden ihya

³³⁴H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 2, s. 99.

³³⁵Şahin, *Emevî Dönemi İsyenlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.169.

etmekti. Ayrıca bölge halkının neredeyse tamamı kendisini destekliyordu. Böyle bir ortamı bırakıp soru işaretleriyle dolu bir başka yere gitmek istememiş olabilir. Zaten Şam halkı uzun süredir Ümeyyeoğullarına idareci olarak tabi olmuş ve zor zamanlarında onlara arka çıkmıştı. Şimdi başka bir kabileden olan şahsı kabullenmekte ne kadar istekli olacakları da belli değildi. İşlerin ters gitmesi durumunda İbn Zübeyr'e yardım edecek adamları Şam'dan tedarik etmek nispeten daha zor olacaktı. Öte yandan İbn Zübeyr hilafet teklifine rağmen Husayn'a güvenmemiş de olabilir. Sonuçta elinde iyi bir ordu vardı ve bu askerler ekseriyetle Suriyelilerdendi. Emevîlere sadakatte bulunan ordunun İbn Zübeyr'e de aynı oranda bağlı kalacağı garantisizdi.³³⁶

Yezîd'in ölümünün ardından halife adayları arasında kuşkusuz en büyük avantaj Abdullah b. Zübeyr'deydi. Hatta mücadele halinde olduğu Emevî yönetiminden pek çok şahıs da onun halifeliğini destekliyordu. Nitekim Husayn dışında Emevî yöneticileri arasında bulunan Dahhâk b. Kays, Züfer b. Hâris ve Nu'mân b. Beşîr gibi nüfuzlu komutanlar ve Kays kabilesi gibi güçlü aileler de onu halifelik için tercih ediyorlardı. Hatta bir süre sonra hilafete geçecek olan Mervân, eğer İbn Zübeyr bu teklifi kabul edip Şam'a gelseydi belki de daha önce düşündüğü gibi ona biat edecek ve hilafet mücadelesine girişmeyecekti. Ama tarih bu şekilde yazılmamış ve ortaya çıkan yeni durumlar neticesinde Emevî hanedanı 65 yıl daha İslâm dünyasının liderliğini sürdürmeye devam etmiştir.³³⁷

İbn Zübeyr, Emevîlerle olan mücadelesinde, ekonomik çıkarları olan, Hâricîleri yanına çekerken başlangıçta onlar gibi düşündüğünü ifade etmişti. Hâricîler de bunun üzerine onunla beraber etkili bir mücadeleye girişmişler ve Yezîd'in ölümüne dek bu şekilde savaşmışlardı. Fakat bundan sonra Hz. Osman'ın dostunun dostu, düşmanının da düşmanı olduğunu beyan eden İbn Zübeyr'in yanından ayrılmışlar ve tekrar kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. Merkezi otoriteyle mücadele etmesinin yanında bir taraftan da Muhtâr'la uğraşmak zorundaydı. Ona baskı yapmasının nedeni, kendi aleyhine gelişebilecek bir Şîî hilafetinin önüne geçmekti. Fakat bu baskının ölçüsünü kaçırdığında Hâricîlerden sonra

³³⁶Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.170.

³³⁷Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.170.

Şifilerin de tepkisini üzerine çekti ve taraftar kaybetti. Zaten hâkim olduğu topraklarda baş gösteren isyanlar nedeniyle ordusu oldukça dağınık bir vaziyetteydi. Irak'ta Muhtâr galesi ortadan kaldırılmış olsa da bir yandan Hâricîlerle uğraşmak durumunda kalan ordu önemli derecede yıpranmıştı. En değerli komutanlarını eyaletin farklı noktalarında kullanmak zorunda kalmış, bu yüzden topyekûn bir hareket imkânı sağlayamamıştı. Bu ortamda Abdülmelîk fırsatı iyi değerlendirerek Irak'ta yalnız durumda olan Mus'ab b. Zübeyr'e saldırma kararı verdi. Bir yandan da onun ordusundaki eşrafı rüşvet ve diğer yollarla kendi yanına çekmeyi başardı. Ancak Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra Zübeyrîlere katılan İbrahim b. Eşter'in sadakatini aşamadı. Deyrulcâselik Savaşı'nda Mus'ab ile İbn Eşter'in öldürülmesi ve Irak ile Horasan'ın kaybı İbn Zübeyr'in belini kırmıştı. Sadece Irak gibi önemli bir eyaleti kaybetmekle kalmamış, aynı zamanda Mühelleb gibi önemli komutanları da Abdülmelîk'e bağlılıklarını bildirmişti. Doğuda yönetimi tekrar ele geçiren Abdülmelîk, gücü Arabistan'la sınırlı kalan İbn Zübeyr'e karşı, gelecek vadeden Haccâc'ı gönderdi. Sokak çatışmaları şeklinde başlayan mücadele sonunda İbn Zübeyr'in birlikleri kan kaybetmeye başladı. Yardımcı kuvvetlerin gelmesiyle Mekke'yi kuşatma altına alan Haccâc, uzun süre İbn Zübeyr'in yanında savaşan Mekkelilere ve yabancı şehirlerden gelen hacılara karşı mücadele verdi. Fakat uzayan muhasara Mekke'yi açlık tehlikesiyle baş başa bırakmıştı. Nitekim İbn Zübeyr'in Emevî hükümetine karşı direnişini ekonomik ambargo kırmıştır. Kuşatmanın altıncı ayında artık yiyecek bulamayan büyük bir grup şehri terk ederek Haccâc'ın tarafına geçmek durumunda kaldı. Bir süre sonra İbn Zübeyr'in oğulları da kendisinden ayrıldı. Yalnız kalan Abdullah b. Zübeyr bir huruç sırasında öldürülerek hayatını kaybetti. Bu şekilde Emevîler, kendilerine en çok sıkıntı veren düşmanlarını bertaraf ederek İslâm topraklarında birliği yeniden sağlamış oldular. Hicaz da siyasî nüfuzunu geri kazanma yolunda gösterdiği çabada başarısızlığa uğradı.³³⁸

İbn Zübeyr itaâti altındakilere iyi davranmıştır. Siyaset bilgisi yüksekti; çok fasih konuşup insanları kendine meylettirmeyi becermiştir. Bu yüzden Abdülmelîk bir süre için Şam ahalisini hac farizasından menetmişti. İbn Kesîr bu hususta

³³⁸Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.171.

halifenin Mescid-i Aksâ'yı onararak cazip hale getirdiği ve insanları (Wellhausen, en muktedir olduğu zamanlarda dahi İbn Zübeyr'in Arabistan'daki nüfuzunun Hâricîlerden bile az olduğunu söyler;)³³⁹ oraya yönlendirdiğini söyler. Bu yüzden Mescid-i Aksâ, onun döneminde Kâbe'ye alternatif bir pozisyona gelmiştir.³⁴⁰

İbn Zübeyr savaş esnasında Ümeyyeoğullarının Medine'den çıkmasına izin vererek stratejik bir hata yapmıştı. İbn Zübeyr'in yenilgisinde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da Abdülmelîk'in üstün siyaset anlayışı ve ileri görüşlülüğüydü.³⁴¹ Abdülmelîk, Deyrulcâselik Savaşı öncesinde kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'e kendisine katılmasını teklif ettiği zaman söyledikleri, hasmının profilini güzel bir biçimde çizerken aynı zamanda tam bir siyaset dersi içeriyordu: *Vallahi Abdullah'ta üç haslet vardır ki, bu hasletler sebebiyle o asla lider olamaz: Kalbini kaplayan gurur, sadece kendi görüşüyle hareket edip başkasını dinlememek ve kendisinden ayrılmayan cimrilik*³⁴²

İbn Zübeyr'in özellikle doğuda hâkimiyet sağlamasında kardeşi Mus'ab ve Mühelleb gibi komutanlarının büyük payı olmuştur. Mus'ab Kûfe'de Muhtâr'ı, Mühelleb de Horasan'da Hâricîleri bertaraf etmeyi başarmıştır. Ancak Mus'ab Emevîlere karşı savaşı kaybederek öldürülünce Mühelleb taraf değiştirmeyi tercih etmiştir.³⁴³

İbn Zübeyr'in bu heyecan verici halifelik dönemi aynı zamanda Hicaz'ın eskisi gibi İslâm Devleti'nin liderliğini ele geçirme çabası olarak değerlendirilir. İbn Zübeyr'in vefatıyla birlikte bu son girişim de sonuçsuz kalmış ve Hicaz bir daha siyasî itibarını elde edememiş, sadece dini saygınlığıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Pek çok tarihçiye göre Abdullah b. Zübeyr ile beraber Hz. Peygamber'i örnek alan

³³⁹Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 94.

³⁴⁰Zeydân Abdülmelîk'in bu icraatını, Müslümanların ilgisini Şam'a çekmek ve bu sayede siyasî ve din hâkimiyete beraberce sahip olmak isteğiyle gerçekleştirdiğini ifade eder; Bkz. Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, c. 4, s. 126.

³⁴¹Şahin, *Emevi Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.172.

³⁴²Hakikaten Abdullah b. Zübeyr cimri bir kişiliğe sahipti. Kardeşi Mus'ab, onu ziyarete gelirken yanında, yardımını gördüğü Irak eşrafını getirmişti. Fakat İbn Zübeyr onlara ihşanda bulunmak bir yana bu insanları tahkir etmiştir. Bu husus, kendisinin taraftar kaybetmesine neden oldu. Bkz. H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 2, s. 105.

³⁴³Abdülmelîk, şahsi dostluğu olduğu Mus'ab'ın kesik başını görünce şöyle demişti: “*Kûreyş kadınları senin gibisini daha ne zaman doğurur. Aramızda hep saygı var olmuştur. Ancak şu hükümdarlık ne uğursuz bir şeydir*” Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 4, s. 297.

ashabın siyasî egemenlik dönemi de son bulmuştur. Bu isyanda, İbn Zübeyr'in, Emevî yönetime karşı olan Mevâli ve bazı mezhep taraftarlarından gerektiği gibi faydalanmadığını da söyleyebiliriz. Abdullah b. Zübeyr'in Hâricîleri karşısına alarak hem onlarla, hem de Muhtar es-Sekafi'nin isyanıyla uğraşmak zorunda kalması, iktidarının geleceği için olumsuz etkiler doğurmuştur.³⁴⁴

3.5. Muhtar Es-Sakafi İsyanı

Mevâli'nin katıldığı ve kısmen başarılı olduğu en büyük hareket, Muhtar es-Sekafi'nin (ö. 67/687) isyanıdır.³⁴⁵ Muhtar'ın giriştiği harekette en büyük dayanağı ve yardımcıları Mevâli olmuştur. Muhtar, Ehl-i Beyt'in öcünün alınması ve zayıfların korunması, yani Hz. Ali davası ve Mevâli davası şeklinde iki temel amaç edinmiş ve meşruiyetini bunlara dayandırmıştır.³⁴⁶ Dolayısıyla Muhtar'ın taraftarlarının çoğunun Mevâli'den olması yadırganacak bir durum değildir. Hatta bu durum çatışmalar sırasında gündeme gelmiş, güvenlik güçleri komutanı Şebes b. Rıb'i' dağılan askerlerini kölelerinin önünden kaçmakla suçlayarak ayıplamış ve savaşa bu söylemlerle teşvik etmiştir.³⁴⁷

Bu çatışmalarda Şebes'in askerleri tarafından esir edilen Araplar serbest bırakılırken, Mevâli'den olanlar öldürülmüştür.³⁴⁸ Hatta Mevâli'den olan Si'r, Temim kabilesinden olduğunu söyleyerek kurtulmuştur.³⁴⁹

Şimdi bu hareketi ayrıntılı olarak inceleyelim. İran'ın fethi sırasında Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın ordusunda yer alan ve Köprü Savaşı'nda şehit olan Ebû Ubeyd'in oğlu olan Muhtâr, faal olarak hizmet etmese de Hz. Ali tarafında bulunuyordu.³⁵⁰ Kûfe'de Müslim b. Akîl'in giriştiği isyana katılan Muhtâr, bu yüzden hapse atılmıştı. Hapisten çıkan Muhtâr daha sonra Mekke'ye yerleşmiş ve burada Emevî ordusuna karşı Abdullah b. Zübeyr'in yanında çarpışmıştır. Fakat onun yanında arzu ettiği itibarı göremeyen Muhtâr, kendisi için en elverişli bölge olan Irak'a geçip burada

³⁴⁴ Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 85.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 575; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 517; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 130; Çakırtaş *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 177.

³⁴⁶ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 527.

³⁴⁷ Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 502.

³⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 668.

³⁴⁹ Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 502.

³⁵⁰ Çağatay farklı olarak Muhtâr'ın ilk başta Hâricî olduğunu ifade ediyor; Bkz. Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 428.

faaliyetlerini hızlandırmaya başladı. Süleyman b. Sûrad liderliğindeki Şîi ayaklanmasının başarısız olması üzerine buradaki Şîileri de yanına çekmeyi başardı.³⁵¹ Bunun sebebi kendisinin, Muhammed b. Hanefiyye'nin veziri olduğunu ve onun adına biat toplamaya geldiğini iddia etmesiydi. Bu stratejisi Emevî muhaliflerinin bir süre için onun bayrağı altında toplanmalarını sağladı.³⁵² Hz. Hüseyin'in kanını dava eden Muhtâr, bu sayede kendi emellerini gerçekleştirme imkânı bulmuş oldu. Nitekim Medine'de ikâmet eden İbn Hanefiyye de onun aleyhine bir davranışta bulunmuyor ve ehlibeyt taraftarlarını onun etrafında birleşmekten men etmiyordu.³⁵³ Irak'taki propagandası üzerine kısa bir müddet hapse atılan Muhtâr, daha sonra aktif mücadeleye geçti. Süleyman b. Sûrad'ın öldürülmesi üzerine Şîilerin başına geçmesi en muhtemel aday haline geldi ve meşhur kumandan İbrahim b. Eşter'i de yanına çekerek askeri açıdan oldukça iyi bir pozisyona geldi.³⁵⁴ Her ne kadar İbn Zübeyr'in Kûfe valisi olan Abdullah b. Muti'i (65/685) şehirden çıkartarak vilayeti ele geçirmiş olsa da, durumunu iyice güçlendirene kadar İbn Zübeyr'e olan bağlılığını bildirmeyi de ihmal etmedi. Böylece onun asıl hedefinin zalim Emevî iktidarına yönelik olduğu izlenimini veriyordu. Kısa zamanda Kûfe dışında Azerbaycan, Musul, İsfahan ve Hemedân gibi önemli yerleşim merkezlerinde hâkimiyet elde etti.³⁵⁵

Muhtâr önceleri Şîilerle paralel görüşte olduğunu ifade ediyordu. Ancak zaman ilerledikçe aslında onun bambaşka fikirlere sahip olduğu ortaya çıktı.³⁵⁶ Şîi inancına sonradan dâhil olan mehdi fikrini ortaya attı. Kendisinin İslâm'ı yeniden ihya edecek olan beklenen mehdi olduğunu iddia etmeye başladı. Kuvvetli hitabetiyle birlikte insanların akıllarını karıştırmayı başardı. Artık gelecekte haber veriyor ve çeşitli kehanetlerde bulunuyordu. Hatta kendisine vahiy geldiğini bile söylemiştir. Cebrail ile görüştüğünü iddia ederek Kuran'daki beyanlara benzer ifadelerde bulunuyordu.

³⁵¹Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.173.

³⁵²Wellhausen şöyle der: “*Hüküm süren şartlar muvacehesinde Muhtâr'ın bir Müslüman, bir Şîi olarak kendi adına ortaya atılması imkân dışıydı. O kendisi için, arka planda kalan bir 'mehdi'nin yetkili temsilcisi (emin) mevkiini yaratmak zorundaydı ve böylece gelecek için de bir emsal teşkil etti.*” Bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 145.

³⁵³Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.173.

³⁵⁴Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 384; Yakubî, *Tarihu'l-Ya'kubi*, c. 2, s. 175; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 491-493; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 663.

³⁵⁵Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.173.

³⁵⁶Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 173.

Bir çeşit sahte peygamber olarak temayüz etti.³⁵⁷ Yine Muhtar kendisi için bir kürsü hazırlamış ve insanları buna hürmet ettirmiştir.³⁵⁸ Câbirî şöyle der: *Muhtâr, hareketini ırk ve inanç yönlerinden karışık bir toplum ortamında örgütledi. Tek davası, siyasî projesini gerçekleştirmek olduğu için, her türlü aracı meşru görmüş, kâhin kişiliğine, hatta yalancı peygamberliğine, Muhammed b. Hanefiyye'yi Şia'nin 'Arap eşrafı' karşısında özellikle hareketinin meşruiyetini kazandığı bir şemsiye olarak görmekle, 'Müseylimetü'l-Kezzâb' örneğini yeniden yaşatarak bürünmüştür.*³⁵⁹

Muhtâr, Kûfelilerin sevgisini kazanmak için onlara bolca ikramlarda bulunarak Kûfeliler'i ekonomik açıdan desteklemiştir. Eşrafı sürekli yanında gezdiriyordu. Fakat bir süre sonra kölelere ve Mevâliye yakınlık göstermeye ve eşrafı ikinci plana itmeye başladı.³⁶⁰ Ordusunun iskeletini Mevâli oluşturuyordu ve onların Araplar ile eşit haklara sahip olması gerektiği fikrindeydi. Bu yüzden kendilerine ganimetten pay vermeye başladı. O aynı zamanda kendisini Kûfe'de iktidara taşıyan Mevâliye iyi davranmıştır. Bu yüzden Kûfe eşrafı Muhtar'ı eleştirmeye başladı. Kûfelilere göre Muhtar'ın Mevâliye feyden pay ayırması ve onları ata bindirmesi büyük bir hatadır. Ayrıca Muhtar, kendi görüşlerini almadan Kûfe'ye hükmetmekte ve Mevâliyi eşrafa karşı kullanmaktadır.³⁶¹ Bundan oldukça rahatsızlık duyan Arap halkı ona cephe almaya başladı. Muhtâr, daha önce valilik görevinde bulunan amcasına siyasî ikbal uğruna Hz. Hüseyin'in yakalanıp halifeye gönderilmesini tavsiye ettiği için Şiîler tarafından zaten pek sevilmiyordu. Aynı şekilde Muâviye ile mücadelesi sırasında Hz. Hasan'ın Emevîlere teslim edilmesi fikri de ondan gelmişti.³⁶² İbn Hanefiyye de onun hakkında kesin bir fikir sahibi değildi. Çok geçmeden onun İbn Hanefiyye'den talimat almadığı da ortaya çıktı. Bu nedenle İbn Ziyâd'ın Şam'dan Irak'a doğru yola çıktığı haberi üzerine Kûfe Arapları fırsattan istifade ederek ona karşı isyana girişti. Fakat İbn Eşter'in zamanında müdahalesi sonucunda isyanı bastırmayı başaran

³⁵⁷Onat, Muhtâr'ın bedâ ve nübüvvet gibi iddialara sahip olduğuna dair rivayetleri ihtiyatla karşılar; bkz; Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, TDV Yay., s. 112-114.

³⁵⁸Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.174.

³⁵⁹Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 279.

³⁶⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 671-672; Belâzurî, *Ensâb*, c. 6, s. 395; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 508-509;

³⁶¹Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 575.

³⁶²Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 174.

Muhtâr, bundan sonra şehirde katliama başladı. Hz. Hüseyin'in katline iştirak ettikleri düşüncesiyle çok sayıda Iraklı öldürüldü. Bununla ilgili şöyle demişti: *Allah'a yemin ederim ki, ben Küreyş'in dörtte birini öldürecek olsam bile, bunlar onun (Hz. Hüseyin'in) bir parmak ucunun değerinde bile olmazdı.*³⁶³

Muhtâr, İbrahim b. Eşter komutasındaki ordusunun Hâzir Savaşı'nda büyük Emevî ordusuna karşı tarihi bir zafer kazanmasının ardından Irak'taki konumunu güçlendirdi. Bir taraftan da Şiîlerden gizli olarak İbn Zübeyr ile mektuplaşıyordu. Buna göre kendisine bağlı kalacağını bildirip doğu vilayetlerinin valiliğini ondan talep etmişti. O ise Muhtâr'ın durumunu önceleri sezemedi. Nitekim Basra dışındaki tüm Irak ve İbn Ziyâd'ı mağlup ettikten sonra el-Cezîre de Muhtâr'ın idaresi altına girmişti. Daha sonra İbn Zübeyr'in Hicaz'da Muhammed b. Hanefiyye'ye baskı yapması sebebiyle Muhtâr ile arası açıldı. Bizzat Irak'tan destek kuvvetler gönderen Muhtâr, İbn Hanefiyye'yi kurtarmaya muvaffak oldu. Öncesinde de Muhtâr'ın, Emevîlere karşı yardım olsun diye yolladığı birlik, İbn Zübeyr'in talimatıyla saldırıya uğramış ve Muhtâr'ın önemli komutanları öldürülmüştü. Böylece İbn Zübeyr, Emevî ve Hâricîlerden sonra Muhtâr'ı da karşısına almış oldu. Onun Kûfe'deki hükümetini yok etmek üzere kendisine bağlı bulunan Basra valisi ve aynı zamanda kardeşi olan Mus'ab'ı görevlendirdi. Kûfe'deki anarşi ortamından kaçan pek çok kişi de Basra'ya sığınmıştı. Burada heybetli bir ordu hazırlayan Mus'ab bir kahraman olarak karşılandığı Kûfe'ye girerek Muhtâr'ın üzerine yürüdü. İbnü'l-Eşter'in o sırada el-Cezîre'de bulunması ve halkın da aleyhine dönmesi nedeniyle Muhtâr, onun karşısında tutunamadı ve sonunda öldürülerek kuvveti dağıtıldı.³⁶⁴

Muhtâr her ne kadar Arabistan'ın güçlü kabilesi Sakîf'ten olsa da, onun bu ayaklanması aşiret merkezli bir hareketten ziyade din eksenli olarak kabul edilebilir.³⁶⁵ İlerleyen safhalarda yalnız bırakılmasının bir diğer nedeni de bu olmuştur.

Mevâlî'nin katıldığı ve kısmen başarılı olduğu en büyük hareket, Muhtar es-Sekafi'nin isyanıdır.³⁶⁶ Muhtar'ın giriştiği harekette en büyük dayanağı ve

³⁶³İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 4, s. 221.

³⁶⁴Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 174.

³⁶⁵Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 175.

³⁶⁶Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 502.

yardımcıları Mevâli olmuştur. Muhtar, Ehl-i Beyt'in öcünün alınması ve zayıfların korunması, yani Hz. Ali davası ve köle ve Mevâli davası şeklinde hareketinde iki temel amaç edinmiş ve meşrutiyetini bunlara dayandırmıştır. Dolayısıyla Muhtar'ın taraftarlarının çoğunun Mevâlî'den olması yadırganacak bir durum değildir. Bu çatışmalarda Şebes'in askerleri tarafından esir edilen Araplar serbest bırakılırken, Mevâlî'den olanlar öldürülmüştür.³⁶⁷

Muhtar dinde aşırı giderek kendini Mehdi, sonrasında vahiy aldığını Cebrail ile görüştüğünü iddia ederek gali fırkaların doğuşuna zemin hazırlamış diyebiliriz. Muhtar es-Sakafi isyanında başarılı olamamıştır. Yalnız onun batıl fikirleri yayılarak kök salmış ve zaman içerisinde İslâm dünyasında çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır. Gelecekte çıkacak olan gulat fırkaların fikirlerine öncülük ettiğini de söyleyebiliriz.

3.6. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı

Emevî iktidarına karşı yapılan en ciddi isyanlardan biri Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın (ö. 85/704) hareketiydi. Abdülmelik döneminde Irak genel valisi Haccâc'ın emriyle doğu seferinin komutanlığını yapan Abdurrahman, Yemen kökenli Kinde kabilesinden başarılı bir komutan olan Mevâli idi. Ayaklanma esnasında Horasan valiliğini yürütüyordu. Bu isyan, daha çok Haccâc'ın ağır vergi politikası ve kişisel problemleri nedeniyle meydana gelmiştir.³⁶⁸ Abdurrahman ordusuyla önemli fetihler yapmış ve büyük miktarda ganimet ele geçirmiştir. Bu gazaların ardından ordusunu dinlendirmek amacıyla geri çekmiş ve rekabet halinde bulunduğu Türk hükümdarı ile anlaşma yapmıştır. Ancak bu hareketi Haccâc'dan tasvip görmemiş ve harekâta devam etmesi yönünde emir almıştır. Aralarında çekişme bulunan Haccâc ve Abdurrahman zaten birbirlerini sevmiyorlardı. Gelişmeler üzerine Abdurrahman'ın emri altındaki asker, ağır coğrafi koşullar ve uzun süredir evlerinden uzak olmaları sebebiyle Haccâc'ın bu talimatına uymak istemiyorlardı. Bu yüzden İbnü'l-Eş'as'ın komutası altında Haccâc ile mücadele etme kararı aldılar. İbnü'l-Eş'as da daha önce savaş halinde olduğu Türklerle anlaşarak Irak üzerine harekete geçti. Bu Emevîlere karşı açık bir meydan okumaydı. Kinde krallarının soyundan gelen İbnü'l-Eş'as, atalarının yolundan giderek

³⁶⁷İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 668.

³⁶⁸Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 176.

bağımsızlığını ilan etmiş, ciddi ve tehlikeli bir düşman haline gelmiştir. İbnü'l-Eş'as'a katılmayan Horasan valisi Mühelleb b. Ebî Sufra, Haccâc'a tavsiyelerde bulunmuş ve isyancılara yurtlarına ulaşınca dek ilişilmemesini istemiştir. Böylece yıllardır ailelerinden uzak kalmış bulunan askerler biraz olsun gevşeyeceklerdi. Fakat Haccâc bu teklifi kabul etmeyerek Basra'ya ulaşmalarından önce isyancıların karşısına alelacele bir ordu sevk etmiştir.³⁶⁹ Fakat Tüster'deki bu ilk karşılaşma Emevîlerin bozgunuyla sonuçlanmıştır. (10 Zilhicce H. 81/25 Ocak 701). Basra'ya giren isyancılar, burada bir ay boyunca Haccâc'ın şiddetli savunmasıyla karşılaştılar. Bu çarpışmalarda netice elde edemeyen İbnü'l-Eş'as, Kûfe'ye hareket etmeye karar verdi. İsyân çığ gibi büyüyordu. Güzergâhı boyunca kendisine çok sayıda katılım oldu. Kûfe'ye ulaştıklarında 100 civarında kayıtlı ve bir o kadar da gönüllü Mevâli asker İbnü'l-Eş'as'ın yanındaydı. Emevî yönetiminden son derece rahatsız olan halkın ekseriyeti Haccâc ile birlikte halife Abdülmelîk'e de karşı çıkarak biatlerini bozdu. Dikkati çeken bir başka husus da Iraklıların ilk defa Kûreyş kabilesinden olmayan Mevâli bir şahsa halife olarak itaât etmeleriydi. Bu da insanların herhangi bir isim önemsemeksizin mücadeleye girişecek kadar Haccâc'dan usandıklarını gösteriyor. Bu ayaklanmaya, adaletsiz vergi ve ekonomi uygulamalarında bunalan İran'da ikâmet eden Şiî, Hâricî ve diğer bütün muhalefet destek vermişti. İbnü'l-Eş'as Kûfe'de büyük bir teveccühle karşılandı. Halkın tüm desteğini arkasına aldı.³⁷⁰ İbnü'l-Eş'as burada Haccâc ile Abdülmelîk arasında bir set oluşturmaya çalışmıştı. Emevilere karşı aylarca süren bir şehir savaşı yapmıştır. Bu isyanın önemini anlayan Abdülmelîk Iraklılara bu isyandan vazgeçmeleri durumunda önemli vaatlerde bulunmuş, maaşlarını Suriyelilerin seviyesine çıkarmayı, Haccâc'ı azletmeyi ve Abdurrahman'a da dilediği bir yerin valiliğini vermeyi taahhüt etmiştir.³⁷¹ Fakat zafere yakın olduklarını düşünen Iraklılar bu teklifi reddettiler. Daha sonra o zamana kadar Emevîlerin gördüğü bu en büyük isyancı topluluğu, Haccâc'ın tedbirleri ve Suriye'den takviye kuvvetler gelmesi üzerine başarıya ulaşamamıştır. Haccâc'ın uyguladığı başarılı taktikle İbnü'l-Eş'as'ın yanındaki muazzam kalabalık dağılmış ve

³⁶⁹Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.176.

³⁷⁰Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s.177.

³⁷¹Bunun üzerine Haccâc, halifeye geçmişteki bir olayı hatırlatarak onu bu kararından vazgeçirmeye çalıştırmıştı; bkz. Algül, *İslâm Tarihi*, Gonca Yayınevi, c. 3, s. 109, İstanbul 1987.

savaşı İbnü'l-Eş'as kaybetmiştir. İbnü'l-Eş'as, daha sonra birkaç defa yeni bir ordu toplamaya çalışmış, ancak hareketinde muvaffak olamamıştır.³⁷²

Meskîn'de de kaybeden Abdurrahman Sicistân'a çekilmeyi başardı. Tekrar organize olmak isteyen isyancılar bir kez daha Abdurrahman'ı başlarına geçmek için ikna etmeyi başardılar. Ancak yaklaşmakta olan Emevî ordusuna karşı bu dağınık askerle üstün gelemeyeceği kanaatine varan Abdurrahman, onlardan ayrılarak eski düşmanı olan Türk hakanına sığınmak zorunda kaldı. Fakat hakan, Haccâc'ın yoğun baskılarına karşı gelemedi.³⁷³ En sonunda haracı yedi veya on sene için istememek teklifini kabul eden hakan, düşmanını Irak'a iade etmeyi tercih etti. Abdurrahman'ın dönüş yolunda intihar ettiği ve kellesinin Haccâc'a gönderildiği rivayet edilir.³⁷⁴ Haccâc Abdurrahman'ın isyanını bastırdıktan sonra harekete katılan Kûfe halkından kâfir olduklarına dair beyanda bulunmalarını istemiş, aksi takdirde cezalandırılacaklarını söylemiştir.³⁷⁵

İbnü'l-Eş'as'ın bu ihtilal hareketi Mevâlî'nin bir çeşit sosyal patlaması olarak görülür. Haccâc uyguladığı politikayla Arap olmayan Müslümanlara ikinci sınıf insan muamelesinde bulunuyordu. Bu grup, Müslüman oldukları halde gayrimüslimler gibi cizye ve haraç vermek zorundaydı. Devlet gelirlerinin azalmasının önüne geçmek amacıyla yapılan bu uygulama büyük bir nüfusa sahip Mevâliyi zor durumda bırakıyordu. Birçok insan bu yüzden, asil Arap sınıfına karşı haklarını korumak için İbnü'l-Eş'as'ın isyanına katılmıştır. Tabii ki bu ayaklanma sırf Mevâlî'nin Suriye iktidarına karşı bir kafa tutuşu olarak görülüyor. Nitekim muteber birçok Arap kabile reisi ve ulema sınıfı da İbnü'l-Eş'as'ın yanında kılıç çekmiştir.³⁷⁶ Bu yüzden bu isyan, Iraklı Arapların Suriyeli Araplara karşı giriştikleri bir iktidar mücadelesi olarak ifade edilebilir.³⁷⁷ Sonuç itibarıyla başarısız olan bu ayaklanma muhalefetin büyük ittifakına rağmen Emevî iktidarının iyice kuvvetlenmesine ve isyancı güçlerin uzun bir süre toparlanamamasına yol açmıştır.

³⁷²Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 177.

³⁷³Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 177.

³⁷⁴Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 110-113.

³⁷⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 9, s. 86.

³⁷⁶Bu isyana âlimlerden Saîd b. Cübeyr, Sa'bî, İbn Ebî Leyla ve Ebû'l-Bahterî katılırken Hasan-ı Basrî ise şiddetle karşı çıkmıştı. Yani âlimler arasında standart bir görüş yoktu. Bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, Çağ Yay., c. 2, s. 359.

³⁷⁷Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c. 2, s. 359.

H. 82-83 yılları arasında Abdurrahman b. Eş'as'ın Haccac'a karşı giriştiği isyana; Kûfeliler, Basralılar ve ilim adamları ile birlikte çok sayıda Mevâli de katılmıştır. Hatta Eş'as'ın ordusunun büyük bölümünü Mevâli oluşturuyordu.³⁷⁸ İbn Eş'as Basra'ya geldiğinde, bütün Basralılar, ilim adamları, yaşlılar ve Mevâli Haccâc ve onunla birlikte bulunan Suriyelilerle savaşmak üzere Abdurrahman'a biat etti.³⁷⁹ Abdurrahman'a bu şekilde çabucak bey'at etmelerinin nedenlerinden birisi de, Haccâc'ın göndermiş olduğu zekât ve haraç toplama görevlilerinin Haccâc'a mektup yazarak, zimmîlerin Müslüman olup şehirlere yerleşmesinden dolayı haraç gelirlerinin düştüğünü rapor etmeleri üzerine Haccâc'ın Basra ve başka yerlerdeki Mevâliyi aslen hangi köy ve kasabadan ise oraya geri göndermesidir.³⁸⁰ Haccâc onları köylerine, kendilerinden yeniden cizye almak için göndermişti. Kaynaklarımız, onların sürgün sırasındaki acıklı durumlarını ayrıntılı olarak bize kadar ulaştırmıştır. Rivayetlere göre Haccac Mevâliye “siz zayıf ve yabancısınız. Köyleriniz size daha yaraşır” diyerek, onları istediği yere sürgüne göndererek darmadağın etti. Her birinin eline gönderdiği yerin adını damgaladı. Mevâli nereye gideceğini bilmiyordu ve ağlaşarak “Ya Muhammed, ya Muhammed!” deyip bağışmaya başladı. Basralı ilim adamları da gözleriyle gördükleri bu zulümden dolayı ağlıyordu. Bu olayların akabinde İbn Eş'as gelince, Haccâc ile savaşmak, Abdülmelik'i de makamından almak üzere hemen ona biat etmişlerdi.³⁸¹

3.7. Yezîd b. Mühelleb Ayaklanması

II. Yezîd dönemindeki Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720) ayaklanması da, Irak valiliği sırasında kabileler arasındaki rekabeti körüklemesiyle bilinir. İbn Mühelleb, babası gibi tanınmış bir kumandandı. Kariyeri inişli-çıkışlı bir grafik çizmiştir. Horasan valiliğinde bulundu. Ancak Haccâc kendisinden hoşlanmıyordu. Bu yüzden Velîd onu görevden almakla kalmadı, üstüne üstlük Haccâc tarafından tahkir edildi. Süleyman b. Abdülmelik ile yakın ilişkileri nedeniyle bir kez daha parladı. O halife

³⁷⁸İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 148-157; Tâberî *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 154-170; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 130.

³⁷⁹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 146; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 151.

³⁸⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 146; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 182.

³⁸¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 146; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 182.

olunca Irak genel valisi tayin edildi. Yaptığı yolsuzluklar ve suiistimaller nedeniyle Ömer b. Abdülaziz döneminde bir defa daha görevden alındı ve hapse atıldı.³⁸²

Yezîd b. Abdümelik'in (101-105/720-724) hilafetiyle talihi iyice tersine döndü. Kendisinden nefret eden halife, İbn Mühelleb'e cephe almıştı. İbn Mühelleb de Yezîd'in hilafetinden hemen önce hapisten kaçarak Basra'ya geçti. Yemenli bir Mevâli olduğu için Ezd ve Rebîa kabilelerinin desteğini arkasına alan İbn Mühelleb Basra'da önemli derecede bir güç sahibiydi. Verdiği rüşvet ve hediyelerle kendisine olan sadakati artırdı. Burada Kays ve Temîm kabilelerinin yardımını gören halifenin valisi Adıyy b. Ertât ile mücadeleye girişti.³⁸³ Merkezi kuvvetlerin yetersizliği nedeniyle bölgeye hâkim oldu ve kabile rekabetinden de faydalanarak valiyi şehirden çıkarıp halifeliğini ilan etti. Heyecanlı konuşmalar irat ederek Müslümanları "Allah düşmanlarına karşı" İslâm'ı savunmaları için kendi safına katılmaya çağırdı. Onun bu girişimini kişisel ve samimiyetsiz bulduğu için desteklemeyen Hasan-ı Basrî'nin telkinlerine rağmen Basra ahalisi İbn Mühelleb'in safında yer aldı. Buna göre isyancılar, Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünneti üzerine hareket edip zalim idarecilere karşı savaşması için Yezîd'e biat ettiler. O da yandaşlarına halifeyi hal ettiğini, yeni halifenin şûra yolu ile veya Hâşimî soyundan birinden seçileceğini taahhüt etti. Ona katılanlar arasında ciddi oranda bir Mevâli kitle de mevcuttu.³⁸⁴

Bir süre ciddi bir ilerleme sağlayan ve Basra civarını eline geçiren İbn Mühelleb'in askeri Kûfe'ye hareket etti. Ancak sahip olduğu birlikler düzensiz ve başına buyruk askerlerden müteşekkildi. Askeri üzerine tam anlamıyla otorite sağlayamayan İbn Mühelleb Akr Savaşı'nda Mesleme b. Abdümelik komutasındaki tecrübeli Emevî ordusunun ani saldırısı sonucunda hezimete uğradı.³⁸⁵ Bu yenilgi üzerine kaçmayı gururuna yediremeyen Yezîd b. Mühelleb bir süre daha direndi ve sonunda iki kardeşiyle birlikte öldürüldü (14 Safer 102 / 24 Ağustos 720).³⁸⁶ Yezîd b. Mühelleb'in ortadan kaldırılmasından sonra Vâsıt'ta tekrar organize olmaya çalışan

³⁸²Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 178.

³⁸³Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 179.

³⁸⁴Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 179.

³⁸⁵Wellhausen bu sırada merkezi kuvvetlerin de Yemen kökenlilerden teşekkül ettiğini söylüyor. Akr'da galip gelen ordunun çekirdeğini onlar oluşturuyordu. Hatta Yezîd b. Mühelleb'i öldüren bir Kelbliydi. Kaçan isyancıları da onlar takip ve imha etmişti; bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 153.

³⁸⁶Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 179.

Yemenliler, bu kez maktul ihtilalcinin kardeşi Mufaddal'ın liderliğinde birleştiler. Burada ellerinde tuttıkları vali Adiyy b. Ertât'ı yandaşlarıyla beraber kılıçtan geçirdiler. Ardından Hindistan'a kaçmaya çalıştılsa da bunda muvaffak olamadılar. Ele geçirilen isyancılar öldürülerek başları Suriye'ye gönderildi. Emevîlerin hırsı bununla da bitmedi. Henüz ergenliğe bile girmemiş çocuklar öldürüldü, tüm malları müsadere edilerek içlerinde kadın ve çocuklarında bulunduğu esirler İslâm ahkâmına zıt bir tarzda Basra pazarında satışa çıkarıldılar.³⁸⁷

3.8. Hâris b. Süreyc İsyanı

Emevî saltanatının sarsılmasında etkin bir rol üstlenen başka bir mevâlî hareketidir. Bu hareket, Türk diyarı olarak bilinen Horasan'da Haris b. Sureyc önderliğinde ortaya çıkmıştır.³⁸⁸ Hâris'in hareketi diğer isyanlardan farklılık arz eder. Kendisi İranlı Mevâlî'nin özgürlük mücadelesinin önderi olarak kabul ediliyor. Kişisel bir çıkarının olmadığı, kendisine halife olarak biat alma yoluna gitmediğinden anlaşılmaktadır. Hâris Mürcie mezhebine mensuptu. Kendisi komutan olarak isyancılara liderlik yaparken Mürcie'yi fikirleriyle etkileyen Cehm b. Safvân da Hâris'in kâtibi olarak bu insanlara fikri kılavuzlukta bulunuyordu.³⁸⁹ Onun değişik görüşleri kuvvetli hitabetiyle birleşince Hâris'in yanında çok sayıda insan toplanabilmişti. Bu ayaklanmanın ana sebebi, uzun bir süredir Horasan'da Mevâlîye karşı uygulanan mali politikaydı. Mevâlî'den cizye vergisinin kaldırılması ve ordudaki çeşitli ödenekler konusunda Araplarla Mevâlî arasında eşitlik sağlanması³⁹⁰ idi. Bu ayaklanma bir bakıma bir ıslah hareketi ve demokratikleştirme çabası olarak da yorumlanabilir. Ömer b. Abdülaziz'den sonraki halifeler, haraç ve cizyeyi Mevâlî'den de tahsil etme siyasetine geri dönmüşlerdi. Bölge pek çok sosyal problemlerle de boğuşuyordu. Arapların karşısında ikinci sınıf insan muamelesi gören İranlı Müslümanlar bu durumdan epeyce hoşnutsuzdu. Hâris b. Süreyc onları bu zalim düzenle mücadele etmek için organize etmeye başladı. Ömer döneminde olduğu gibi kendilerine sosyal haklarının geri verilmesini talep etmeye başladılar. Hâris'in bu kıyamında bilhassa köylü sınıfı ona destek veriyordu. İşin bir başka

³⁸⁷ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 151.

³⁸⁸ İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 4, s. 276.

³⁸⁹ Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 180.

³⁹⁰ Dûri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 67-68.

boyutu ayaklanmanın hedef kitlesiydi. Yıllardan beri Horasan, farklı Arap kabilelerin üstünlük mücadelesine sahne oluyordu. Saltanat kavgalarından bağımsız hareket eden bu çekişmeler, birbirlerini rakip gören ve düşmanlıkları eskiye dayanan aşiretler arası bir kan davası şeklinde tebarüz ediyordu. Bu nedenle Horasan'da ikâmet eden Arap kabilelerinden Temîm ve Ezd de, bu ayaklanmada mevcut rejime karşı Hâris'in tarafını tuttular. Oysa onlar ne Mevâlî'dendi, ne de Mürcii fikirlere sahipti. Ortak paydaları, bir süredir aleyhlerine dönen Emevî iktidarına karşı besledikleri nefretti.³⁹¹

Hâris b. Süreyc Emevîlerin o zamanki Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman'ın hizmetinde bulunan bir komutandı. Bu valinin uygulamalarından rahatsız olan Hâris, ilk olarak Mâverâünnehr'de siyah bayrak açarak halkı bu isyana katılmaları için teşvik etmeye çalıştı (116/734). Kısa sürede bütün Toharistan'ı ele geçiren Hâris, Emevîlerle savaş halinde olan Türklerle de işbirliği yapmayı ihmal etmedi. Daha sonra Cüneyd'in vefatı üzerine vali tayin edilen Âsım b. Abdullah'ın üzerine yürüdü. Fakat ordusu içerisindeki bazı grupların ona ihanet ederek saf değiştirmesi nedeniyle savaşı kaybederek geri çekildi. Hâris bundan sonra doğuya çekilerek mücadelesini sürdürdü. Esed b. Abdullah ve Nasr b. Seyyâr'ın valilikleri döneminde Türklerle ittifak kurarak Emevî ordularıyla çarpıştı. Bir süre için Nasr ile anlaşmaya vardı; fakat çok geçmeden aralarındaki güvensizlik sebebiyle yeniden başına buyruk hareket etmeye başladı. En sonunda Kirmânî ile giriştiği kabileler arası bir savaşta öldürüldü ve cesedi çarımha gerildi (Recep 128 / Nisan 746).³⁹² Onun çabası, Mevâliye yeni bir ruh ve cesaret kazandırdı. Kuşkusuz Hâris'in Emevîlerle yaptığı mücadele, Abbasî ihtilaline zemin hazırlamıştır.

Özgürlük taleplerini daha yüksek sesle dile getirmeye başlayan İranlı Müslümanlar, Ümeyyeoğullarının sukutu için Abbasoğullarına gönülden destek vereceklerdi. Emevîlere karşı girişilen diğer isyanlarda olduğu gibi Abbasî propagandası da Mevâliyi önemli bir hedef kitle olarak değerlendirmiştir. Ebû Müslim önderliğinde Horasan'da başlatılan kıyam, sosyal sıkıntılardan dolayı bu bölgede çoğunluğu temsil eden Mevâlî'nin de desteğini kazandı. İslâm'ın temel prensiplerinden olan eşitlik ve özgürlük kavramları, Abbasîlerin etkileyici hitabetiyle

³⁹¹Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 180.

³⁹²Şahin, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 181.

Mevâli, kaybettiği değerleri yeniden kazanmak adına cesur bir şekilde muhalefet saflarına katılmaktan çekinmemiştir. Hakikaten yeni iktidar belki Şîleri hayal kırıklığına uğratmıştı. Ancak Abbasî yönetimi Mevâli için çok iyi bir dönüşüm süreci olmuştur.³⁹³

Wellhausen, Haris b. Sureyc'in İranlı Müslümanlara devlet içinde vatandaş hukukunu kazandırmak amacıyla giriştiği bu teşebbüsü şöyle kritik eder: *Haris daha evvelki devirlerde harekete geçmiş olsaydı ona bu mutaassıp inkılâpçı sıfatıyla Hâricî denilecekti. Fakat o, Hâricîlerin ısrarla üzerinde durdukları müfrit fikirlere saplanmamıştı. Ne kendisine halife sıfatıyla biat ettiriyor, ne de başka birisi için biat topluyordu. Murcî olarak ortaya çıkmıştı. Murcîlik ise; bir toplanma politikasıydı.*³⁹⁴ Bu kişi, haksızlığa uğrayanlarla birlikte devlete karşı çarpışan Mesih rolüne bürünmüş bir mazlumlar kurtarıcısı³⁹⁵ olarak görülmüştür. Bu hareketin mensuplarını kendine bağlamayı başaran Abbasiler, onların yardımıyla zafere ulaştılar.³⁹⁶

3.9. Berberî İsyanları

Yezîd b. Abdümelik döneminde Kuzey Afrika Bölgesinde İfrîkıyye valiliğine Yezîd b. Ebî Müslim tayin edilmiştir. Bu vali Berberîlere karşı, sert ve haksız icraatlarda bulunmuş, devletin diğer bölgelerindeki mevâlî politikasına uyarak daha önce İslâm'ı kabul etmiş olan Berberîlerden cizye ve haraç vergisi almıştır.³⁹⁷ Tüm bu olumsuz icraatlar sonunda Berberîler H. 102 yılında isyan ederek vali Yezîd b. Ebî Müslim'i öldürmüşler ve onun yerine Sicilya seferinde bulunan Muhammed b. Evs'i valiliğe atamışlardır.³⁹⁸

Berberîler, Ömer b. Abdülazîz döneminden sonra bölgede görevli olan Arap vali ve memurlar tarafından sanki sadece haraç vermekle mükellef kimselermiş gibi muamele görmelerine tepki göstermişlerdir. Kendilerinin sadece Arap kökenli olmadıkları için daha çok vergi ödemelerinin istenmesine kızmışlardır.³⁹⁹ Fetihler

³⁹³Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 182.

³⁹⁴Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 220 vd.

³⁹⁵G. Van Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Çev. Mehmed Said Hatipoğlu, Ankara 1986, s. 40.

³⁹⁶Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, ss. 264 vd.

³⁹⁷İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 5, s. 101; Atçeken, İsmail Hakkı, Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları, *SÜİFD*, Sayı: 13, Konya 2002, s. 79.

³⁹⁸Atçeken, *Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları*, s. 81.

³⁹⁹Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, s.162

sonrası Kuzey Afrika ve Endülüs'e yerleşen Araplar, İspanya'ya ilk fâtiler olarak giren Berberîlere devlet yönetiminde gerekli yer vermemiş, ganimet dağıtımında kendilerine verimli ovaları ayırırken Berberîlere verimli olmayan arazileri vermişlerdir.⁴⁰⁰

Emevî hanedanının takip ettiği ırkçı ve Arapçı politika sebebiyle mevâlî unsurlardan İslâm'ı kabul edenlerden bile cizye alınması, onlara devlet kademelerinde görev verilmemesi ve adeta ikinci sınıf tebaa muamelesi görmesi, doğuda İranlılar ve Türkler, batıda Berberîler arasında Emevî idaresine karşı kızgınlıkların doğmasına ve bazı ayaklanmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁰¹

Berberîlerin ayaklanmaya kalkışmalarının bir diğer önemli sebebi ise Hâricî dâîlerinin Kuzey Afrika'ya gelip Berberîleri isyana kışkırtmalarıdır. Nakledildiğine göre Hişâm b. Abdülmelik zamanında Irak'tan gelen Hâricî propagandistler Berberîlerin arasına sızarak onları Emevîler'e karşı isyana teşvik etmişlerdir.⁴⁰² Hâricî doktrinleri Berberîler arasında hızla yayılmıştır. Hâricî dâîleri Halîfenin Küreyş'ten olması şartının gerekli olmadığı görüşünü savunarak Berberîleri kışkırtmaları ve onlara bu bölgede kendi devletlerini kurmaları gerektiği fikrini aşılamlışlardır.⁴⁰³ Hâricîlerin Kuzey Afrika'da yayılmasının iki önemli sebebi vardır: Hâricîler'in siyâsî ve sosyal eşitliği savunan görüşleri, Emevî idaresine karşı olan tavırları Berberî halkının isteklerini aksettirmeye uygun olmasıdır.⁴⁰⁴

İkinci sebep ise; İfrıkıyye'deki yöneticilerle yerli halk olan Berberîler arasında onarılması güç bir kopukluğun meydana gelmesidir. Valiler, onlara karşı şiddetli ve kötü politikalar üretiyorlar; kendilerini fâtiler olarak görürken, onları küçümsüyorlardı. Bu sebeple Berberîler kendilerine İslâm'ın eşitlik ve kardeşlik prensibini sunan Hâricîlik mezhebini kısa sürede benimsemişlerdir.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-Müslimin ve Asâruhum fi'l-Endelüs mine'l-Fethi'l-'Arabî Hattâ Sükûti'l-Hilâfeti bi Kurtuba*, Beyrut, 1988, s.120; Atçeken, *Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları*, s. 80.

⁴⁰¹Yıldız, "Berberîler", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, s. 481.

⁴⁰²Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 253.

⁴⁰³Ferrûh, *el-Arab ve'l-İslâm fi'l-Havzi'l-Ğarbî mine'l-Bahri'l-Ebyazi'l-Mütevessit*, 2.baskı, Beyrut 1981, s.138; Atçeken, *Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları*, s. 81.

⁴⁰⁴Demircan, *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, s. 233.

⁴⁰⁵Demircan, *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, s. 233.

Hâricîler ile Berberîler birbirleriyle o derece bütünleşmişlerdi ki, bazı tarihçiler Berberî isyanlarının Berberî-Hâricî isyanları olarak vermektedir.⁴⁰⁶ Berberîler, Hâricî propagandistlerin kışkırtmaları sonucu ilk olarak isyana girişmemişlerdir. Şikâyetlerini halifeye bildirmişler, halifeden cevap gecikince isimlerini bildirip gitmişlerdir. Daha sonra Afrika'ya doğru yola çıktılar. Hişâm'ın valisine karşı ayaklanıp onu öldürdüler ve Kuzey Afrika'yı istilâ etmeye başladılar. Bu ayaklanmayı öğrenen Hişâm bu heyetin isimlerini veren kişiler olduğunu öğrendi.⁴⁰⁷ Tâberî'de geçen bu rivâyet hem mevâlîye uygulanan politikaları tüm açıklığıyla ortaya koyması, hem de her şeye rağmen Berberîlerin Emevî halifesiyle görüşüp şikâyetlerini doğrudan ona iletme isteklerini göstermesi bakımından önemli bir belge olma özelliğine sahiptir.⁴⁰⁸

Kuzey Afrika'da başlayan bu ayaklanma hareketi daha sonra Endülüs'e de sirâyet etmiş ve 3 yıldan fazla (122-125/740-743) devam etmiştir. Özellikle Hişâm b. Abdülmelik'in son yıllarında ortaya çıkan bu isyanlar, devletin batı bölgelerindeki iç huzuru bozmuş, halîfe Hişâm ayaklanmaların bastırabilmesi için devletin merkezinden ordular göndermek zorunda kalmıştır.⁴⁰⁹ Bu isyanlar sonucunda toplam 180.000 Berberî'nin öldürüldüğü nakledilmektedir.⁴¹⁰

Berberî isyanları sonunda Kuzey Afrika ve Endülüs'teki Arap hâkimiyeti sarsılmıştır. Bu hâkimiyetin yeniden sağlanması için yapılan sert ve kanlı savaşlardan sonra bölgedeki Arap nüfûzunun kırılması önlenmiştir. Berberî isyanları fetih hareketlerinde duraklama meydana gelmesine de yol açmıştır.⁴¹¹

Berberîlerin şikâyetçi oldukları konular daha çok dinî, siyâsî, sosyal ve iktisâdî alanlarda yoğunlaşıyordu. Onlar Araplarla eşitlik istiyorlar, valilerin adaletsiz ganimet ve vergi politikalarına başkaldırıyorlar, bunların Kur'an ve Sünnette olmadığını öne sürüyorlardı. Mezheplerin doğuşunu etkileyen sebepler arasında iktisâdî faktörler göz önüne alındığında, Hâricîlerin, Berberîleri etkilediği, onların

⁴⁰⁶ Atçeken, Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları, s. 81.

⁴⁰⁶ Demircan, Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri, İstanbul, 1996, s. 233.

⁴⁰⁷ Tâberî, Tarih-i Tâberi Tercümesi, c. 5, s. 253-254.

⁴⁰⁸ Atçeken, Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları, s. 82.

⁴⁰⁹ Atçeken, Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları, s. 82.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 5, s. 193-194.

⁴¹¹ Atçeken, Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları, s. 83.

görüşünü desteklediğini görmekteyiz. Yaşanan iktisâdî sıkıntılar da, Berberileri bu mezhebin yanında olmaya itmiştir. İktisâdî problemler sadece Berberîlerde değil, devletin doğru eyaletleri Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde de görülen bir sıkıntıydı. Bu sıkıntı Horasan'da daha önce incelediğimiz Hâris b. Süreyc isyanına da sebep olmuştur. Mevâlî ayaklanmalarında dinî ve siyâsî faktörlerden çokça bahsedilirken, bazen iktisâdî faktörlerin göz ardı edildiğini görmekteyiz.⁴¹² Berberî isyanlarının özünde de diğer etkenlerin yanında ekonomik problemlerin önemli rol oynadığı, mezheplerin oluşum sürecinde de katkısının olduğu kanaatindeyiz.

3.10. Haccac'a Karşı Basralıların İsyancıları

Kabile çatışmaları ve Mevâlî ayaklanmaları yanında Emevîler döneminde toplumsal şiddete neden olan başka olaylar da olmuştur. Bunlardan en önemlisi Basra halkının, maaşlarının düşürülmesi nedeniyle Irak valisi Haccac b. Yusuf'a karşı giriştikleri başkaldırmadır.⁴¹³

H.75 yılında Haccac, Urve b. Muğîre b. Şu'be'yi yerine vekil bırakarak Kûfe'den ayrılıp Basra'ya gitmiş ve orada halka, Kûfelilere yaptığı gibi tehdit ve şiddet dolu bir konuşma yapmıştı. Haccac bu konuşmasında üç gün içinde Hâricîlere karşı mücadele eden Mühelleb'e katılmayanları öldürmekle tehdit etti. Bu süre geçtikten sonra yanına getirilen Yeşkurlu Şerîk b. Amr'ın, ortalıkta dolandığı ve asi olduğu söylendi. Şerîk'in, "fıtığım var. Bişr b. Mervân bunu görmüş ve beni savaşa çıkmaktan muaf tutmuştu. Diğer taraftan benim maaşım da alınıp beytûlmale konulmaya başlandı" demesine rağmen Haccac'ın emri ile boynu vuruldu.⁴¹⁴ Bundan sonra Basralıların akın akın Mühelleb'e katıldığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁵

Daha sonra Basralıların, Haccac'a karşı Abdullah b. Cârûd liderliğinde⁴¹⁶ bir ayaklanma başlattığını görüyoruz.

⁴¹²Atçeken, *Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları*, s. 83.

⁴¹³Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 181.

⁴¹⁴İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 6, s. 124; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 90; Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 279-280; Tâberî *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 46.

⁴¹⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 6, s. 124; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 90; Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 280; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 46.

⁴¹⁶İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 90; Belâzurî, *Futûh*, s. 395-396; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, c. 2, s. 233; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 46.

Haccac, H. 75 yılının Şaban ayının sonlarında, Basra'nın ileri gelenleri ile birlikte, Hâricîlerle mücadele eden Mühelleb'e manevi destek olmak için, onun karargâhına on sekiz fersahlık⁴¹⁷ bir mesafede bulunan Rustakbâz'a gitti.⁴¹⁸ Haccac Rustakbâz'a geldiğinde “*İbn Zübeyr'in sizin maaşlarınızda yapmış olduğu artırmayı ben zarar verici ve batıl bir artırma olarak görüyorum; çünkü o mülhîd, fasık ve münafık birisinin yapmış olduğu bir artırmadır. Bizler de bunu geçerli kabul etmiyoruz*”⁴¹⁹ diyerek maaşlarda bir kısıntı yapacağı kararını açıkladı.

Tâberî, Haccac'ın bu konuşmasını, Rustakbaz'a çıktığında, Mühelleb'e 12 fersah yaklaştığında yaptığını bildirmektedir. Onun rivayetine göre Abdulkays'ın başkanı olan⁴²⁰ Abdullah b. Cârûd bu karara itiraz etmiş, ileri gelen kişiler de onu desteklemiştir. Bunun üzerine Haccac ile Basralılar arasında çok şiddetli çatışmalar meydana gelmiş, çatışmalarda İbn Cârûd ve arkadaşları öldürülmüştür. Haccac, İbn Cârûd ve arkadaşlarından 10 kişinin başını Mühelleb'e gönderdikten sonra Basra'ya dönmüştür.⁴²¹

İbn Kesir'in bildirdiğine göre ise Yeşkurlunun bu şekilde öldürülmesinden Basralılar oldukça etkilenip paniğe kapılmış, başlarında Abdullah b. Cârûd olduğu halde Basra'dan çıkarak Ramahürmüz köprüsü yanında toplanmıştır. Bu yılın Şâban ayında Haccac, ordusuyla birlikte bunların üzerine yürümüş,⁴²² Ramahürmüz köprüsü yanında iki taraf arasında şiddetli çatışmalar olmuştur. Basralıların lideri Abdullah b. Cârûd ile beraberindeki kabilelerin reisleri de öldürülmüştür. Haccac, öldürülen bu önde gelen kişilerin başlarının kesilmesini ve köprü yanına dikilmesini emretmiş, sonra da bu kesik başları Mühelleb'e göndermiştir.⁴²³

⁴¹⁷Fersah, 12000 adıma veya 4 saatlik yola denk geldiği kabul edilen eski ölçü birimidir. Denizcilikte kullanılan eski Türk gemicilerinin kullandığı fakat günümüzde pek kullanılmayan 3 deniz miline eşit uzaklık birimi. Yaklaşık olarak 5685 metreye eşittir. Bir Arap fersahı ~5.76 km'dir. Bkz. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Fersah> [01.013.2013]

⁴¹⁸İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 90; Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 280; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 46.

⁴¹⁹Belâzurî *Ensâb*, c. 7, s. 282-283; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 46. Mus'ab maaşlarda yüzer dirhem artış yapmıştı. Bkz. İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 90.

⁴²⁰İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, c. 2, s. 233.

⁴²¹Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 46.

⁴²²İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 4, s. 124.

⁴²³İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 4, s. 124.

4. EMEVÎLER DÖNEMİNDE MEZHEPLER VE MEVÂLÎ

Mezheplerin temel ilkeleri, sosyal değişme olgusu çerçevesinde, sosyopolitik ve kültürel ortamın özelliklerine göre teşekkül etmiştir. Ortaya çıkan problemler, tamamen yaşanılan ortamdan çıkmıştır. Bu süreçte mevâlînin de, toplumda edindiği konum, bir rol üstlenmesini gerekli kılmıştır. Mevâlî, itikâdî mezheplerin bazı görüşlerinin ortaya çıkmasında, tartışılmasında ve İslâm toplumunun düşünce sisteminde yer edinmesinde etkili olmuştur. Çünkü Arap olmayan unsurlar, zaman zaman eski din ve mezhep inançlarını yeniden canlandırıp İslâmi bir kılıfa büründürmüşler;⁴²⁴ yeni girdikleri dinin esaslarına ters düşmeyen inanışları ve motifleri İslâmi bir renge sokmuşlar⁴²⁵ ve bu unsurları İslâm kisvesine büründürerek yaşamaya devam etmişlerdir. Bu durum da doğal olarak dini anlama ve yaşamada farklılıklara yol açmıştır. Bütün insanların duyguları, düşünceleri, olaylara ve durumlara bakış açıları farklıdır. Aynı kültürel, siyasî, ekonomik ve dini ortamlarda yetişen insanlar dahi dini farklı yaşayabilmektedir. Mezhepleri anlamada, bireyler arasında yaratılıştan gelen farklılıkları göz ardı etmek, mezhepleri doğru anlama yolunda büyük bir kayıp olacaktır. Dolayısıyla bu tür görüşlerin itikâdî mezheplere girmesinde ve İslâm düşüncesinde yer almasında mevâlî unsurun etkisi yadsınamaz. Bu açıdan bakıldığında, mevâlînin ve buna bağlı olarak iktisâdi olayların itikâdî mezheplerin oluşmasında ve bazı görüşlerinin teşekkülünde ne denli etkin olduğunu, bazı mezhepler ölçeğinde ele almak yerinde olacaktır.

4.1. Hâricîler

Mekke'nin fethinden sonra yapılan Huneyn Gazvesi'nin (8/630) kazanılması sonucunda, ganimetlerin paylaşımı sırasında yaşanan bir olaydan bahsetmek istiyoruz. Konumuz gereği iktisâdi bir olay olması ve bunun sonucunda bir mezhebin oluşmasına etkili olup olmadığı bizi ilgilendirmektedir. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre, ganimetin paylaştırıldığı bir sırada Beni Temim oğullarından zu'l-Huvaysıra adında bir adam Hz. Peygamber'in dağıtımına itiraz ederek onu adaletli olmaya çağırıldı. Bunun üzerine Hz. Ömer adamın boynunu vurmak için izin istediğinde Allah Resulü; onun bırakılmasını isteyerek şöyle dedi: *İleride onun bir Şiâsî (tarafdar*

⁴²⁴Hizmetli, "İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", c. 16, s. 663.

⁴²⁵Fıղlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, s. 26-27.

grubu) olacak ve bunlar dinde o kadar teferruata dalacaklar ki okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklardır.⁴²⁶

Zu'l-Huvaysıra'nın Resulullah'ın âdil olmaya davet ettiğine dair rivayete dayanarak Hâricîliği, Hz. Peygamber'in döneminden başlatanlardan biri de İbn Teymiyye'dir. O, İslâm'da ilk çıkan bid'atın Hâricîlik olduğunu söylemekte ve bu olaya işaret etmektedir.⁴²⁷

Kaynaklar incelendiğinde, zu'l-Huvaysıra'nın, Hz. Peygamber'e itirazına benzer tepkilerin, zaman zaman bazı sahabîler tarafından da gösterildiği görülecektir. Örnek olarak, Hz. Ömer'in Hudeybiye'de müşriklerle yapılan anlaşmaya karşı olduğunu, Hz. Peygamber'in huzurunda belirttiğini gösterebiliriz. zu'l-Huvaysıra'nın Hâricîlerden kabul edilmesi, Temimli olmasına bağlanmaktadır ki, bu da yeterli bir delil değildir. Zira Hâricîler arasında farklı kabilelerden kişiler bulunmakta, aynı zamanda zu'l-Huvaysıra'nın ismi konusunda ihtilâflar bulunmaktadır.⁴²⁸

Mevâlî'nin ilk başkaldırısının, H. 41 yılında, uzun boylu ve siyah bir azadlı olan Ebû Leyla tarafından meydana geldiğini daha önce söylemiştik. İbnü'l-Esîr, bu olayı Hâricî isyanları arasında zikreder.⁴²⁹ Fakat görüşleri ne olursa olsun, katılımcıların tamamının Mevâlî'den olduğu anlaşılmaktadır.

Mevâlî, Hâricîlerin bazı isyanlarına da destek vermiştir. Müslümanlar arasında mutlak eşitliği savunan Hâricîlerin saflarında, çok sayıda mevâlî savaştı.⁴³⁰ Mevâlî, H. 72 yılında isyan eden Ebû Fudeyk'e katılmış, Bahreyn'i ele geçirmişler, Abdumelik'in valisi Halid b. Abdullah'ın kardeşi Ümeyye b. Abdullah komutasında gönderdiği hükümet güçlerini yenmişlerdir. Abdumelik'in bizzat görevlendirdiği Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer, Kûfe ve Basra'dan topladığı 20 bin kişi ile Bahreyn üzerine yürümüştür. Çarpışmada başta Ebû Fudeyk olmak üzere⁴³¹ aralarında Mevâlî'nin de bulunduğu yaklaşık 6 bin kişi öldürülmüş, 800 kişi de esir edilmiştir.

⁴²⁶İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 141.

⁴²⁷İbn Teymiyye, (ö. 728/1328), *Külliyât*, Çev. İ.H. Sezer vd., İstanbul 1986-1988, c. 3, s. 235.

⁴²⁸İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalâni (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz vd., Beyrut 1390, c. 8, s. 69.

⁴²⁹İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 451.

⁴³⁰İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 77; Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 446; Tâberî, *Tarih-i Tâberî Tercümesi*, c. 5, s. 34; Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 241.

⁴³¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 77; Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 446; Tâberî *Tarih-i Tâberî Tercümesi*, c. 5, s. 34.

(H. 73)⁴³² Ömer b. Ubeydullah'ın, bunlardan Arap olanların hayatını bağışladığı, Mevâlî'den olanları ise öldürdüğü⁴³³ bildirilmektedir. Ezrakîlerden ünlü Hâricî Katarî b. Fucâe'nin saflarında yaklaşık on bin mevâlî savaşçının bulunduğu rivayet edilir. Muhelleb b. Ebî Sufra, onlarla savaşa hazırlanınca, askerlerine şu konuşmayı yapmıştır: *Hâricîlerin tutumlarını biliyorsunuz. Sizi ellerine geçirirlerse, dininiz konusunda sizi fitneye düşürürler, kanlarınızı dökerler... Topluluk, dirlik düzen ister. Onlar sizin sanatkârınız ve köleleriniz. Bunların sizin fey'inizi ele geçirmesi ve hareminize girmesi, sizin kalibınıza yakışmaz, bedenlerinizde ve dinlerinizde eksiklidir.*⁴³⁴

H. 130 yılında Hâricîlerden Ebû Hamza ile Medineliler arasında Kudeyd mevkiinde meydana gelen çatışmada da, Mevâlî'nin Hâricîlere karşı Medinelilerle birlikte savaştığı ve bu savaş sonucunda Mevâlî'den çok sayıda kişinin öldüğü belirtilmektedir.⁴³⁵ Belâzurî, Ensârdan 80, Kûreyş'ten 300 veya 450, diğer kabileler ile Mevâlî'den ise 1700 olmak üzere toplam 4000 kişinin öldüğünü bildirmektedir.⁴³⁶

Hâricîlerin savundukları diğer bir görüşleri de “Müslümanlar arasındaki mutlak eşitlik” prensibidir.⁴³⁷ Onlar bu düşünceleri nedeniyle Hilafetin Kûreyş tekelinde olmasına karşı çıkmışlar, zenci bir köle de olsa, karakteri mükemmel olan herkesin halife olabileceği düşüncesine ulaşmışlardır.⁴³⁸ Onların bu görüşü sadece Emevîler ve onların taraftarlarının anlayışlarına değil, aynı zamanda Hz. Ali taraftarlarının anlayışına da ters düşmekteydi. Çünkü onlar, halifeliğin Hz. Ali yoluyla Peygamber'in soyundan gelenlerin doğal hakkı olduğunu savunuyordu.⁴³⁹ Onlar bu düşünceleri ile birçok Mevâlîyi yanlarına çekmişlerdir.

⁴³²İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 77; Tâberî *Tarih-i Tâberî Tercümesi*, c. 5, s. 34.

⁴³³Belâzurî, *Ensâb*, c. 7, s. 446.

⁴³⁴Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 485; Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 44.

⁴³⁵İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 474; Belâzurî, *Ensab*, c. 7, s. 294-296; Tâberî, *Tarih-i Tâberî Tercümesi*, c. 6, s. 56-57.

⁴³⁶Belzuri, *Ensab*, c. 9, s. 296.

⁴³⁷Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, Çev. Mustafa Öz, İstanbul 2005, s. 106; Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 241.

⁴³⁸Bagdâdî, a.g.e., s. 16; Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, s. 107; Ebû Zehra, *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler*, s.89; Dûri, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 121; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 470-471; Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hâdiselerinin Kelami Problemlere Etkisi*, İstanbul 1992, s. 106-109.

⁴³⁹Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, s. 132; Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 224.

Hâricîler, Müslümanların mallarını batıl yerlerde harcadığına; köşkler, muhafızlar ve hâcibler ile Bizans sarayını örnek alarak krala mahsus birçok şeyler edindiğine ve hilâfet makamına Müslümanların icmâi ve rızasıyla gelmediğine inanıyorlardı.⁴⁴⁰

Hâricîlerden Şebîb'in isyanının nedenlerinden biri de aynı şekilde bazı ekonomik uygulamalardan duydukları rahatsızlık olmuştur. Bunu, Haccac'ın üzerlerine gönderdiği komutan Mutarrif b. Muğire ile yaptığı konuşmalardan anlamak mümkündür. Mutarrif, insanları neye çağırdıklarını ve niçin ayaklandıklarını sorduğunda; *Bizler Allah'ın Kitabı'na ve Rasûlü'nün sünnetine davet ediyoruz. Bizi bunlardan intikam almaya iten şey, onların gelen ganimet gelirlerini kendilerine ayırmaları, Allah'ın suçlar için koymuş olduğu cezaları uygulamamaları ve zorbalıkla davranmalarıdır*⁴⁴¹ diye cevap vermiştir. İbn A'sem ve Belâzurî'deki rivayetler de bu görüşü desteklemektedir.⁴⁴² İbn A'sem'in rivayetine göre O, kendisine aylık tahsis edilmesi için Şam'a giderek eşraftan birisini aracı koymuş, fakat Abdülmelik talebi reddetmişti. Şebîb, bunun üzerine isyan etmeye karar vermiştir.⁴⁴³

Bedevî çöl halkı olan halis Araplar, özellikle kuvvetli ve kalabalık bazı Arap kabileleri, Hâricîlere katılmış ve onlara güç kaynağı olmuşlardır. Temim kabilesi ve bazı Kadisiye kahramanları ile onlara katılan ordu komutanları bunlardandır. İslâm'da aşırı giden bu Hâricîler, Şehristânî'nin belirttiği gibi, namaz ve oruca çok bağlı, ibadete aşırı düşkün kimselerdi. Onlar, İslâm cemaatinin, şahsî çıkarlar ve ihtiraslar sebebiyle tehlikeye düştüğünü, Müslümanların umumi menfaatlerinin bazı grupların menfaatine boyun eğdiğini, bu grupların da umumi menfaatlerle diledikleri gibi oynadıklarını düşünüyorlardı.⁴⁴⁴

Aynı zamanda bu bölgede Hâricî propagandası da yaygındı ve Mevâlî'nin desteğini alan Hâricîler zaman zaman merkezi otoriteye karşı isyan ediyordu. Şam'a

⁴⁴⁰H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 2, s. 57.

⁴⁴¹Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 5, s. 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 125.

⁴⁴²Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 35.

⁴⁴³İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (ö. 314/926), *el-Futûh*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, c. 5, s. 62.

⁴⁴⁴H. İ. Hasan, *İslâm Tarihi*, c. 2, s. 69.

uzaklığı nedeniyle kısa vadede Muâviye burası için herhangi bir girişimde bulunmamıştır.⁴⁴⁵

4.2. Mürcie

Müslümanların eşitliğini savunan Mürcie ekolü, iman amel bütünlüğüne aykırı bir düşünceye sahip olmuştur. Tehir etmek, ümit vermek gibi anlamlara gelen Mürcie, günahın imana zarar vermeyeceği, Allah'ın af edebileceği temeline kurulmuş bir düşünceye sahip ekol olmuştur. Mürcie, toplumun Arap ve Arap olmayan her kesiminden büyük ilgi görmüş, çeşitli bölgelerde taraftar bulmuş, önemli bilinen âlimlerin mezhebi olmuştur. Bu mezhep özellikle Arap asıllı ve Emevîler tarafından ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören Mevâlî kesimi arasında büyük ilgi görmüştür. Hâricîler ve Şîa gibi Mürcie, iktidarı ele geçirmek için siyasî faaliyetler yapmadığından Emevîler Mevâlî'nin faaliyetlerine engel olmayarak onların çeşitli görevlere gelmesini yasaklamamıştır. Kadılık ve imamlık gibi resmi görevlerde bulunmuşlardır. Mevâlî meselesiyle ilgilenen ve getirdiği çözümlerle bu kesimin rahatlatma sürecine girmesini sağlayan mezheplerin başında Mürcie gelmektedir. Dahası bu mezhebin birçok mensubu ve teorisyeni mevâlî gruptandır.⁴⁴⁶ Emevîler döneminde mezhebin mensupları arasında Hasan b. Muhammed gibi Mütekellimler, Ebû Rü'be, Sabit Kutna ve Haris b. Sureyc gibi komutanlar, Said b. Cübeyr gibi müfessirler, Hammad b. Süleyman gibi Fakihler ve Muharib b. Disar ve Sabit Kutna gibi meşhur şairler çıkmıştır. Özellikle Hasan b. Muhammed, İrca konusunda bir eser yazarak Basra, Mekke, Kufe ve diğer büyük şehirlere göndermiştir. Onun bu eseri, mezhebin fikirlerinin yayılmasında önemli rol oynamıştır.⁴⁴⁷ Mezhep içindeki farklı eğilimlerin önderleri olan Gaylân ed-Dimeşkî, Cehm b. Safvan da bu mezhepte yer alır. Kaderî Mürcîi⁴⁴⁸ olarak tanımlanan Ebû Mervan Gaylân b. Müslim el-Kıptî ed-Dimeşkî, (ö. 126/743) mevâlîdendir ve Emevî yönetiminin siyaset anlayışını ve uygulamalarını keskin bir dille eleştirdiği için takibata uğramış biridir. Ancak Gaylân, bozulan siyasî sistemi ıslaha çalışan ve yeni

⁴⁴⁵Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 25.

⁴⁴⁶Mevâlî-Mürcie ilişkisi konusunda geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 37 vd.

⁴⁴⁷Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yay., Ankara 2000, s. 37 vd.

⁴⁴⁸Geniş bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 37 vd.

Müslüman olanlardan cizye alınma uygulamasına son veren⁴⁴⁹ Ömer b. Abdulaziz'in yanında yer almıştır. Halifenin onu, Dımaşk'taki mali işlerle ilgili bir birime, Daru'd-darb'a atadığı⁴⁵⁰ ve seleflerinin yaptığı adaletsizliği telafi etmek amacıyla bazı Emevî yöneticilerinin el koyduğu, hediye, mal ve ziynetleri satma işini ona verdiği⁴⁵¹ görülmektedir. Hişam b. Abdülmelik'in halife olmasıyla, Gaylân arkadaşlarıyla Ermenistan'a kaçtıysa da yakalanarak huzura getirilmiş ve düzenlenen bir tartışma oturumunda, Evzaî ile kader konusunda tartıştırdıktan sonra öldürülmüştür.⁴⁵²

Mürcie'nin cebrî yaklaşım sergileyen isimlerinden biri olan Cehm b. Safvan da mevâlîdendir; bazı kaynaklara göre Kûfe asıllı, diğer bazı kaynaklara göre de Belh'lidir.⁴⁵³ Abbasi organizasyonunda kâtip ve propagandist olarak görev almış biridir. Cehm b. Safvân, mevâlînin haklarını savunmaya özen göstermiş ve bu yüzden Emevî yönetiminden memnun olmayan farklı kesimlerle birlikte hareket etmeyi bir umut olarak görmüştür. Emevî devletinin son döneminde Selm b. Ahvâz, Cehm esir edildiğinde, ne pahasına olursa olsun onu öldüreceğine dair and içmiş ve bunu da gerçekleştirmiştir.⁴⁵⁴ Bu olaydan anlaşılacağı üzere, onun ölümü dinî nedenlerle değil, siyasî gerekçelerle olmuştur. Araplar ve Arap olmayan Müslümanlar arasında uzlaştırıcı bir rol üstlenen Mürctie, Müslüman olan yeni mühtedilerden kâfir vergisi alınması uygulamasını sorgulamıştır.⁴⁵⁵ Bunun en çarpıcı örneği, Cehm b. Safvan'ın da içinde bulunduğu Horasan merkezli harekettir. Onlar, yeni Müslüman olanlara haksız uygulamada bulunan her hangi bir devlete karşı çıkmaktan kaçınmamışlardır.⁴⁵⁶ Emevîlerin Arap olmayan yeni Müslümanlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapması, ekonomik alanda haksız uygulamaları, devletten reform istemelerine neden olmuştur. Cehm'in Horasan bölgesindeki mevâlîden oluşan taraftarları, onun marifet/bilgi merkezli iman tanımını⁴⁵⁷ benimsemişlerdir.

⁴⁴⁹Tâberî *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 7, s. 559 vd.

⁴⁵⁰İbn Manzûr, *Muhtasar Tarih-i Dımaşk li İbn Asakir*, thk. İbrahim Salih, Dımaşk 1989, c. 20, s. 242.

⁴⁵¹Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 231; Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, s. 298.

⁴⁵²İbn Manzûr, *Muhtasar Tarih-i Dımaşk li İbn Asakir*, c. 20, s. 245.

⁴⁵³Daha geniş bilgi için bkz. Sem'âni, *Ensab*, c. 2, s. 133-134; Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Mizanu'l-İtidal*, nşr., Ali Muhammed el-Bicâvî, Kahire 1963, c. 1, s. 426.

⁴⁵⁴Gurabî, Ali Mustafa, *Tarihu'l-fıraku'l-İslâmiyye ve neş'eti ilmi'l-kelami inde'l-müslimin*, Mısır 1948, s. 16.

⁴⁵⁵Aydınltı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 15.

⁴⁵⁶Vloten, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, s. 42.

⁴⁵⁷Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-Müsâllîn*, s. 132; Kutlu, *Mürctie ve Tesirleri*, s. 125.

Bu durum, Emevî iktidarının haksız ve adaletsiz uygulamalarına cevap teşkil edecek siyasî görüşün, inanç boyutuna taşınmasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Çünkü onlar, Müslüman oldukları halde, kendilerinden alınan haraçtan kurtulmak istiyorlardı; bunun için de İslâm dairesinde olduklarını kanıtlamaları gerekiyordu.⁴⁵⁸ Bu noktada Cehm b. Safvan'ın iman nazariyesi, onların önünü açmış ve mücadelelerini kolaylaştırmıştır. Cehm b. Safvan, sadece iman nazariyesi ile değil, Allah ve sıfatları konusunda geliştirdiği görüşleriyle de, bazı mezheplerin Tevhit anlayışına etkide bulunmuştur.⁴⁵⁹ Çünkü o, Sebeiyye ve Sümeniyye gibi muhtelif inanç sistemlerinin bulunduğu bir ortamda yaşamaktaydı. Aşırı görüşleriyle öne çıkan bu gruplara karşı, Allah'ın varlığının ispatı konusunda yoğun bir mücadele içinde olduğu⁴⁶⁰ görülmektedir. İtikâdî ve kelamî görüşleriyle çağlar ötesine mesaj veren Ebû Hanife (ö. 150/767) de mevâlîdendi ve geliştirmiş olduğu hareket Kûfe mürciesi olarak isimlendirilmiştir.⁴⁶¹ Bu ekol, sünnet yurdu kabul edilen ve Arapların yoğunlukta olduğu Hicaz'a alternatif olarak görülmüştür.⁴⁶² Onlar, ağırlıklı olarak, kentleşme sürecinde yeni dini problemlerle karşı karşıya kalan şehirli mevâlî arasında kabul görmüşlerdir. İman ve amel arasında ayırım yapmaları,⁴⁶³ Hâricîler tarafından öne sürülen büyük günah işleyenleri tekfir ederek öldürme şeklindeki bir görüşün, dini argümanlarla temelden çürütülmesi anlamı taşıyordu. Bu bağlamda Ebû Hanife önderliğindeki mevâlî ağırlıklı Rey ekolü, oldukça önemli bir rol oynamıştır.⁴⁶⁴

Mürcie'nin, itikadî konuların yanı sıra fikhî konularda, daima dinde kolaylık ilkesine önem vermeleri, yeni Müslüman olan mevâlî kesimin rahatlamasına yol açmıştır. Ayrıca, yeni fethedilen bölgelerde ortaya çıkan sosyal, ekonomik ve siyasî pek çok problemle ilgilenmiş ve bunlara çözüm üretmişlerdir. Böylece Mürcie, ileri sürdüğü bu görüşleri sayesinde, Horasan ve Mâverâünnehir'de yaşamakta olan başta Türkler olmak üzere birçok milletin, gruplar halinde İslâma girmelerini

⁴⁵⁸ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 15.

⁴⁵⁹ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 15.

⁴⁶⁰ İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (ö. 328/939), *el-Ikdu'l-Ferîd*, nşr. Mufid Muhammed Kâmiha, 1-9, Beyrut 1987, c. 2, s. 413.

⁴⁶¹ Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000, s. 39.

⁴⁶² Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, s. 63.

⁴⁶³ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-Mûsâllîn*, s. 127 vd.; Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, s. 106.

⁴⁶⁴ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 16.

kolaylaştırmıştır.⁴⁶⁵ Kutlu, bunu şu şekilde ifade etmektedir: Mürcie'nin iman nazariyesi, Horasan ve Mâverünnehir'de yeni Müslüman olanların Arap Müslümanlarla eşit haklara sahip olabilmek için Emevî zulmüne karşı sürdürdükleri mücadelenin temelini oluşturmuştur.⁴⁶⁶ Emevîlerin mevâlîye yaptıkları zulme karşı bir tepki olarak doğan ve farklı anlayışları hoş gören Mürcîî yaklaşım, temelde Müslümanların eşitliğini savunmuş ve siyasî, dinî, etnik ve ekonomik ayrımcılığa son vermek istemiştir. Bu bağlamda imana girmeyi kolaylaştırmış ve imandan çıkmayı zorlaştırmıştır. “Lailahe illallah Muhammedü'r-Rasulullah” diyen Müslümanların farklı görüş ve anlayışları dolayısıyla ve işledikleri zina, hırsızlık, öldürme vb. günahları sebebiyle, bu eylemin küfür olduğunda birleşmedikleri, alaya almadıkları, haramları helal saymadıkları sürece asla tekfir edilemeyeceği⁴⁶⁷ şeklinde bir prensip geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımın yaygınlaşması ve siyasî nedenlerle ortaya çıkan bazı sorunların dinî hüviyete bürünmesi noktasında mevâlî önemli bir rol üstlenmiştir. Bu sebeple mevâlî ve sorunlarına cevap arama ihtiyacı, Mürcie'nin teşekkül sürecinde ve mevâlînin problemlerine çözüm olması açısından, kardeşlik ve eşitlik, birlik ve beraberlik, barış ve adalet anlayışı üzerine kurulu İman nazariyesi geliştirmesinde etkili olmuş görünmektedir.⁴⁶⁸ Emevî yönetiminin haksız uygulamalarına tepki olarak gerçekleşen isyanların çoğuna fert ya da toplum olarak katılmıştır. Bunu Emevîler döneminde, Mürcîîlerin şahıs veya grup olarak destekledikleri isyanlar arasında, tarihî sırayla, H. 81 yılında Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as, H. 101'de Yezid b. Mühelleb, H. 122'de Zeyd b. Ali isyanları bulunmaktadır. Ayrıca H. 127 yılına kadar yaklaşık on üç yıl süren Haris b. Süreyc isyanını da zikredebiliriz.

4.3. Şîa

Mevâlî unsurun Şîa'nın tarihsel akışındaki rolünü belirlemek, ilk Şîî hareketlerinin incelenmesi ile mümkündür. Şîa ve temel görüşlerinin şekillenmesinde karşımıza çıkan ayaklanma hareket ve düşünce biçimlerinin her birinde, mevâlînin ve

⁴⁶⁵ Aydınlı, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, s. 17.

⁴⁶⁶ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, s. 290.

⁴⁶⁷ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *Kitabu'l-İman*, thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, Dimaşk 1965, s. 3-5; Aydınlı, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, s. 17.

⁴⁶⁸ Aydınlı, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, s. 17.

eski inanç sistemlerinden ve kültürlerinden getirdikleri niteliklerin aynı derecede etkin olduğunu söylemek oldukça güçtür.⁴⁶⁹ Mevâlî faktörünün, Şîî hareketlerinde etkili olup olmadığını incelemeliyiz. Şîîliğin doğuşu ile ilgili ortaya konan tezler, bu mezhebin, İran ya da Arap orijinli olduğu varsayımı üzerine bina edilmiştir.⁴⁷⁰ Watt'a göre Şîîlik ile ilgili olaylar ilk kez Araplar arasında cereyan etmiştir. Çünkü Ehl-i Beyt'in özel vasıflara sahip olduğu şeklindeki düşünce ve buna dayalı iyi ve kötü niteliklerin ırsî olarak soydan geldiğine inanma, ortak Arap inancına daha uygundu.⁴⁷¹ Ona göre bu durum, yaklaşık H. 65'e kadar bu şekilde devam etmiş ve Muhtar'ın ayaklanması ile birlikte işe Arap olmayan unsurlar da karışmıştır.⁴⁷² Esasen bu tarihe kadar meydana gelen olayların -ki buna Muhtar es-Sakafî de dâhil-, ilk Şîî hareketler olarak nitelendirilmesinde de tereddüt vardır ve bu olaydan sonra Muhammed b. el-Hanefiyye'nin adı etrafındaki bazı görüş ve kurgulamalarla birlikte Şîîlik doğrultusundaki ilk farklılaşmaların başladığı⁴⁷³ savunulmuştur.

Muhtar es-Sakafî hareketi mevâlî açısından oldukça önemlidir. Bu harekette görünüşte birbirini tamamlayan, ama özde birbirine zıt iki unsur bir arada bulunmaktaydı; bunlardan biri Hz. Hüseyin'in intikamının alınmasını isteyen Araplar ve diğeri de Emevî iktidarına karşı tepkilerini ortaya koymak isteyen mevâlîydi.⁴⁷⁴ Ama sınıflar arasındaki çelişki aşılamamış; Araplarla mevâlî arasındaki menfaat çatışması, Muhtar es-Sakafî'ye birtakım güçlükler çıkarmıştır. Muhtar, Arapları kazanamadığı gibi, mevâlîyi de darıltmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Mevâlî onu Arapların tarafını tutmakla suçlarken, Araplar da mevâlînin ganimetten hisse almasına karşı çıkmışlardır.⁴⁷⁵ Kûfe'nin ileri gelenleri, mevâlîye fe'yyden yani fethedilen ülkelerden gelen paradan pay ayırmasını ve onları kendilerine karşı kıskırtmasını gerekçe göstererek⁴⁷⁶ karşı cepheyi güçlendirmiştir. Bundan dolayıdır

⁴⁶⁹ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 17.

⁴⁷⁰ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 17.

⁴⁷¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara 1981. s. 48; Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 17.

⁴⁷² Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 53.

⁴⁷³ Muhtar es-Sakafî hareketi ve Şîîliğin oluşum sürecindeki yeri ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, s. 93-114.

⁴⁷⁴ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 18.

⁴⁷⁵ Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 6, s. 43 vd.; Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989, s. 131; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 527.

⁴⁷⁶ Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, s. 278 vd.; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 6, s. 43 vd.

ki, ayaklanmanın son dönemlerinde Muhtar, daha çok mevâlîye dayanır olmuştur.⁴⁷⁷ Fakat önemli denebilecek ölçüde desteğini kaybeden Muhtar es-Sakafi'nin ve onu destekleyen mevâlîden bir kısmının, H. 67 yılında öldürülmesiyle⁴⁷⁸ ayaklanma bastırılmıştır. İsyanın lideri olan Muhtar, Arap asıllı olmasına rağmen destekçileri ağırlıklı olarak mevâlîdir ve bu grup, bu hareketle birlikte siyasî bir güç olarak kendi farklarına varmışlardır.⁴⁷⁹ Muhtar es-Sakafi'nin, Şia siyaset düşüncesine vâsi' ve mehdi kavramlarını Muhammed b. Hanefiyye ismini kullanarak soktuğu,⁴⁸⁰ aynı şekilde bedâ⁴⁸¹ düşüncesinin de Şia'ya onunla girdiği⁴⁸² görülmektedir. Muhtar'a atfedilen bedâ', nübüvvet gibi iddiaların, büyük ölçüde onu kötümeye yönelik ortaya atılan fikirler olduğu da savunulmuştur.⁴⁸³

İlk Şiî hareketi olarak bilinen bir başka hareket de, yaygın kanaate göre Benî İcle kabilesinden Irak valisi Halid b. Abdillâh el-Kasri'nin mevlası olan⁴⁸⁴ Mugire b. Said el-İclî'nin önderliğindeki isyandır. Şiî inanç sisteminde önemli bir yeri olan vesayet fikri bu şahısla tarih sahnesindeki yerini almıştır.⁴⁸⁵ Onun tescime dayalı bir yaratılış nazariyesi kurduğu ve Allah'ın en büyük ismini bildiği ve bu bilgiden çeşitli güçler kazandığını, bu isimlerle ölüleri dirilttiğini, nübüvvet iddiasında bulunduğunu, Muhammed b. Abdillâh'ın beklenen mehdi olduğunu iddia ettiği nakledilmiştir.⁴⁸⁶ Ona atfedilen bu görüşlerin kendi düşüncesi mi, yoksa hem Arap hem de mevâlîden müteşekkil olan taraftarlarınca ortaya atılan iddialar mı olduğu hususunun tespiti zordur. İlk Şiî hareketlerden biri de, Ebû Mansur el-İclî'nin önderliğini yapmış olduğu hareketdir. Watt, bir Arap olan Ebû Mansur'un fikirlerinde, Arami Hristiyan tesirinden söz ederek Güney Irak Mevâlisinin, Arami ve Hristiyan menşeli olduğunu

⁴⁷⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 54; Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, s. 137.

⁴⁷⁸ Belâzurî, *Ensâb*, c. 5, s. 264; Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 6, s. 107.

⁴⁷⁹ Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, Selçuk Yay., İstanbul 1984, s. 143.

⁴⁸⁰ Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 549 vd.

⁴⁸¹ Şia'da beda kısaca ilâhi irade gereği kaza ve kaderin değişmesine denmektedir. Bkz. İlhan, Avni "Bedâ", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, s. 290.

⁴⁸² Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, s. 46; Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 558 vd.; Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, s. 143; İlhan, "Bedâ", c. 5, s. 290.

⁴⁸³ Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 114.

⁴⁸⁴ Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, s. 180.

⁴⁸⁵ Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 128 vd.

⁴⁸⁶ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-Mûsâllîn*, s. 69; Bağdadi, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed (ö. 429/1037), *el-Fark beyne'l-firak*, neşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, trs., s. 239 vd.

düşünmenin akla daha yatkın olabileceğini söyler.⁴⁸⁷ Bir başka ilk Şîî hareketi olan Abdullah b. Muaviye isyanına ise, birçok değişik grubun yanı sıra Mevâli de destek vermiştir. Bu hareketin mevâlî açısından pek önem arz etmediği anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸

Yukarıda ele alınan Şîî hareketler Emevî döneminde cereyan eden isyanlardır. Bu dönem içerisinde ortaya çıkan ve ilk Şîî fikirler olarak nitelendirilen vasîlik, mehdîlik ve rec'at gibi fikirler, hicri birinci asrın sonlarına doğru Mevâlî'nin devreye girmesiyle ortaya çıkmış ve daha çok bu kesim içerisinde yayılma istidadı göstermiştir.⁴⁸⁹ Söz gelimi "Mugire b. Said ve Ebû Mansur el-İclî ile birlikte vesayet fikrinin - hilafetin Hz. Ali soyuna tahsisi söz konusu edilmeksizin- bütün açıklığıyla fikir hayatına girdiği"⁴⁹⁰ görülmektedir. Bu şahıslar, hilafetin vesayet yöntemiyle belli bir süre kendilerine geçtiği iddiasında bulunmuşlardır. Kentlerde yoğunlaşmış ve haklarından yoksun bırakılmış olan ve bu nedenle de birçok isyana katılan mevâlî, Kûfe'de odaklanan Şîî muhalefesinde de önemli bir rol üstlenmiştir. Emevîleri devirmek ve toplumun diğer kesimleriyle eşit haklara kavuşmak üzere ehl-i beyt kavramı üzerinde yoğunlaşmışlardır.⁴⁹¹ Şia'nın, daha sonra teşekkül eden imâmet anlayışlarında da ehl-i beyt motifi ve bununla ilintili on iki imam dizisi önemli görülmüştür.⁴⁹²

Şia'nın imâmet modelinin en temel niteliği; nas, vasiyet ve imamın masumluluğudur.⁴⁹³ Bu kurgunun doğruluğunu kanıtlamak için, bu konuda nass olduğunu,⁴⁹⁴ Hz. Peygamberin kendisinden sonra kimin imam olacağını bildirdiğini,⁴⁹⁵ ama Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın, Hz. Ali'nin Allah'tan ve Peygamberinden gelen imâmet hakkını gasp ettiklerini ileri sürmüşler ve dinî geleneği tartışmaya açmışlardır. Şiîliğin en karakteristik özelliği olan ve Şia'nın kendine özgü diğer görüşlerinin oluşmasında çekirdek görevi gören imâmet

⁴⁸⁷Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 56.

⁴⁸⁸Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 134 vd.

⁴⁸⁹Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 139 vd.

⁴⁹⁰Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, s. 141.

⁴⁹¹Kutlu, "Ehl-i Beyt' Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerelendirilmesi", *İslâmiyat*, c. 3, s. 99-120.

⁴⁹²Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 20.

⁴⁹³Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 278 vd.

⁴⁹⁴Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, c. 20, s. 60.

⁴⁹⁵Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, s. 163 vd.

meselesi,⁴⁹⁶ Emevîlerin, Hz. Ali'yi siyaseten destekleyenlere ve mevâlîye yaptığı haksız ve adaletsiz uygulamaları sonucu şekillenmiştir. Böylece dini, bir kişiye itaâten ibaret saymışlar ve şeriatın hükümlerini muayyen bir şahıs üzerine tevîl etmişlerdir.⁴⁹⁷ Esasen gizli iken veya geçici bir zaman için gözden kaybolmuşken geri dönecek olan liderin fizikî yönden tasavvuru ve karizmatik bir özellik kazandırılması, çok güçlü dinî ve siyasî lider varlığını göstermektedir. Sağlam düşünceden yoksun topluluklar, liderlerinin çekici yönlerine bilinçsizce bağlanırlar ve diğer insanlardan farklı olduğunu sanarak ölümünde paniğe kapılırlar.⁴⁹⁸ İşte Şia, devletten görmediği adaleti kendi liderinin gerçekleştireceğini ve yeryüzünü adaletle dolduracağını düşünmüş⁴⁹⁹ ve bu düşünce İslâm öncesi kültürden getirdikleri motiflerle birleştirilerek mecz olarak değişik bir hal almıştır.⁵⁰⁰

Mesih-Mehdi inancının da, İslâm düşüncesine ve kültürüne girmesinde mevâlî unsur etkili olmuştur.⁵⁰¹ İslâm tarihinin ilk yıllarında Emevîlerin kendi soylarının üstünlüğünü esas alan uygulamaları, haksız vergi ve ekonomi uygulamaları; sosyal adaletsizliğe neden teşkil etmiş ve bu adaletsizlik insanları farklı görüşlere ve eylemlere yöneltmiştir. Öyle ki bir takım kişilerin istismarı sonucu, yeryüzünü adaletle dolduracak nitelikte insanların ölümler arasında gelip insanları kurtarmaları beklenmiştir.⁵⁰² Sonuç olarak ilk Şîî hareket ve fikirlerin teşekkülünde ve Şîîlik adı altında yeni bir manevî paradigmanın oluşum sürecinde, mevâlî, farklı etki düzeylerinde olsa da rol oynamıştır.

Kûfe halkının ekseriyeti de Mevâlî'dendi. Arap hâkimiyetini sembolize eden Emevîlere karşı azınlık psikolojisi içinde bulunan Mevâlî, bu nedenle yönetime muhalif olan kuvvetlerin yanında yer almaktan ve fırsat buldukça ayaklanmaktan çekinmedi. Hakikaten Irak ve özellikle Kûfe, yönetim zafiyetinin olduğu her dönemde ayaklanmaya girişmiştir. Emevî iktidarı boyunca, ilk mensupları bedevi Araplardan oluşan Hâricîlerin aksine daha ziyade Mevâlî olan Şîîler, zor karşısında

⁴⁹⁶Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, s. 138.

⁴⁹⁷Şehristani, *İslâm Mezhepleri*, s. 18.

⁴⁹⁸Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 21.

⁴⁹⁹Daha geniş bilgi için Bkz. Şehristanî, *İslâm Mezhepleri*, s. 18; Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, s. 174-180.

⁵⁰⁰Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 21.

⁵⁰¹Mehdi mesih inancı ile ilgili olarak Bkz. Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, s. 246-288.

⁵⁰²Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 20.

yelkenleri suya indirmekle temayüz etmiştir. İsyana yatkın olmalarına karşın aynı zamanda rahatlarına düşkündüler.⁵⁰³ Bu yüzden kudretli idareciler karşısında geri çekilerek muhalefet önderlerini çoğu kez yalnız bırakmışlardır. Buna aşiret liderlerinin rüşvete olan zaafı ve mülk için taraf değiştirmelerini de ekleyebiliriz. Aslen Şia taraftarı olan ve Hz. Ali'nin zamanında ona hizmet eden Şebes b. Rib'i de Hz. Hüseyin'i şehit eden ordunun içerisindeydi.⁵⁰⁴

Sonuç olarak ilk Şîî hareket ve fikirlerin teşekkülünde ve Şîîlik adı altında yeni bir manevî oluşum sürecinde, mevâlî, ekonomik uygulamalar ve siyasî sebeplerden farklı etki düzeylerine kadar rol oynamıştır.

4.4. Mutezile

Abdûlmelik b. Mervân (65-86/685-705) zamanında Mevâlîye karşı adaletsiz uygulamalar değişmemiş daha da arttırılmıştır. İhtida hareketleri hızlanınca cizye ve haraç gelirinin azaldığını gören Haccâc (ö. 95/714), İslâm'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini mevâlîden almaya devam etmiş, bu uygulama Ömer b. Abdülazîz dönemine kadar sürdürülmüştür. Ömer b. Abdülazîz'den sonra tekrar konulan bu vergi Horasan Valisi Nasr b. Seyyar tarafından kaldırılmıştır.⁵⁰⁵ Yine Horasan'da seferlere katılan mevâlîye atıyye ve rızık verilmediği görülmekte sonraları Ömer b. Abdülazîz'in onlara maaş ve rızık tahsis ederek askerler arasında eşitliği sağladığı bildirilmektedir.⁵⁰⁶ Öte yandan Haccâc tarımı güçlendirmek için mevâlînin şehirlere göçünü yasaklamış, önceden şehirlere gelmiş olanları da zor kullanarak köy ve kasabalarına geri göndermiştir.⁵⁰⁷ Abdûlmelik b. Mervân döneminde İbnü'l-Eş'as'ın 200.000 kişilik ordusunun yarısına yakın kısmını mevâlî askerler oluşturmuş, bu durum Mevâlî'nin gücünü göstermektedir.⁵⁰⁸

Mevâlînin varlığı ve gücü hissedilmeye başlandıktan sonra Emevîler, çözmek zorunda oldukları önemli bir sorunun farkına vardılar. Halife Abdûlmelik bu duruma çare bulmak için Haccac'ı Irak'a vali olarak atamıştır.⁵⁰⁹ Emevî yönetiminin tutumu

⁵⁰³ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 20.

⁵⁰⁴ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 20.

⁵⁰⁵ Şahin, *Emevî Dönemi İsyanlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, s. 207.

⁵⁰⁶ Yiğit, "Mevâlî", c. 29, s. 425.

⁵⁰⁷ Çakırtaş, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, s. 220.

⁵⁰⁸ Tâberî, *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 6, s. 347.

⁵⁰⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, c. 2, s. 39.

ve Haccac'ın mevâlîye karşı uygulamış olduğu ekonomik politika, devletin yöneticileri ile halk arasındaki gerginliğin tırmanmasına yol açmıştır. Emevîler döneminde devletin ganimetler ve vergiler olmak üzere iki gelir kaynağı bulunuyordu. Fetihlerin durması ile de devletin gelir gider dengesi bozulmuş bu durum ekonomiye kötü bir şekilde yansımıştır. Çeşitli düzenlemelere gidilmesi ve mevâlîden vergi alınma isteği, bu dengeyi sağlamak için yapılmıştır.⁵¹⁰ Haccac'ın başlattığı topraklarına geri dönme ve eskiden olduğu gibi vergi ödeme uygulaması özellikle mevâlîye yansımış, Mevâlîyi zor duruma sokmuştur. Tüm bu yaşanan adaletsiz politikalar mevâlînin muhalif gruplarla birlikte hareket etmesine sebep olmuştur. Haccac'ın kâfir vergisi ödemeye zorlamasıyla yeni Müslüman olan bu kesim, hayal kırıklıklarını, kurtarıcı olarak gördükleri Abdurrahman b. Eş'as (85/704)'ın saflarına katılarak fiilî tepkiye dönüştürmüştür.⁵¹¹ Yine haksız vergi uygulamaları, ekonomik çıkarlarla birleşerek, bir mezhebin görüşlerinde birleşerek, kendilerine yakın buldukları Kaderiyye mezhebinin saflarına katılarak güç birliği oluşturduklarını görmekteyiz. Mevâlî'nin fiillerinde özgürlük istemesi, haksız vergiler ve ekonomik baskılar sonucu, bu uygulamaları eleştiren ve adalet ve özgürlük vaat eden bir mezhebin içinde yer alma, onlarla birlikte hareket etme duygusu oluşmuştur. Bu işbirliğinin mevâlî açısından başka bir anlamı daha vardır. Çünkü onlar, varlıklarını ve güçlerini bu hareket içinde gösterme fırsatı elde etmiş oluyorlardı. Ayrıca Mevâlî, insanın fiillerinde özgür olduğunu ve yaptığı her şeyden sorumlu olması gerektiğini, yaptığı kötü fiil ve hareketleri Allah'a yükleyemeyeceğini, Emevî yöneticilerinin Cebr düşüncesine karşı çıktıklarını bu mezhebin içinde yer alarak mücadele edeceklerini düşünüyorlardı. Bu birlikteliklerden sonra yapılan isyanlar kanlı bir şekilde bastırılmış, bu isyanlara katılan birçok insan Emevî yönetimi tarafından katledilmiştir. Mevâlîden olan, İbn Eş'as isyanında orduda bulunan Mürcie âlimlerden Said b. Cübeyr (ö. 95/713.) bunlardan birisidir ve Haccac tarafından öldürülmüştür.⁵¹² Kader konusunda Emevî yöneticilerine karşı çıkmış, kulun fiillerinin Allah'a yüklenemeyeceğini savunan Mabed el-Cühenî (ö. 80/699) de, İbn Eş'as'la birlikte isyana katıldığı için

⁵¹⁰Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 115.

⁵¹¹İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 4, s. 471.

⁵¹²Tâberi *Tarih-i Tâberi Tercümesi*, c. 4, s. 490.

Abdumelik tarafından İlahi kaderi reddettiği düşüncesi ile Şam'da öldürülmüştür.⁵¹³ Muhalefetin Emevî zulmüne karşı çıkma çabasının göstergesi olan isyanların, dinî bir sebebi olmadığı görülür. Emevî idaresinin tutumu ve yönetimdeki haksız ve adaletsiz uygulamaları, Mevâliye karşı haksız vergiler ve bunların Allah'ın kaderiyle meydana geldiğini iddia etmeleri, onlara muhalif olan hareketleri doğurmuştur. Emevîlerin mevâliye uygulamış oldukları ekonomik politika, Arap üstünlüğüne dayalı tutumları, Emevî-Haşimî çekişmesinin doruk noktaya ulaşması vb. sosyo politik olaylar, ilgili birçok kesimi muhalif kanatta toplamıştır. Özellikle irade özgürlüğüne dayalı görüşleri olan, aynı zamanda diğer ırktan oluşan mezheplerle birlikte olmaya itmiştir. Mürcîe, Mu'tezile mezheplerinde olduğu gibi. Daha öncede de belirttiğimiz gibi bazı mezheplerin kurucusu Mevâlî'dendi. Öyle denilebilir ki, Emevîlerin arap milliyetçiliği uygulaması ve ekonomik adaletsizlikler insanları amaçlarına uygun gördükleri mezheplerde toplamıştır.

Emevîler, bu muhalefeti susturmak veya alt etmek için ulemanın desteğinden de yararlanmak istemişlerdir. Söz gelimi, Zührî (ö. 124/742), Kaderiyye'nin kanının helal olduğuna dair Abdumelik b. Mervan'a fetva vermiştir.⁵¹⁴ Hasan Basrî gibi vali ve halifeleri uyarmanın ahlakî bir sorumluluk olduğunu söyleyen âlimler de olmuştur. O, Emevîlere karşı isyan edenleri uyarmayı da ihmal etmemiş ve emire itaatin şart olduğunu söyleyerek ayaklanmalara taraftar olmamıştır.⁵¹⁵ Onun geleneğinden gelen Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) de, ceza olarak bir hırsızın elinin kesildiğini gördüğünde, -yöneticileri kastederek- "gizli hırsız açık hırsızın elini kesiyor"⁵¹⁶ demiştir.

Sosyal değişme ve hızlı kültür değişimi, yeni ve farklı kitlelerin birbiriyle tanışmasına, kaynaşmasına ve iletişim kurmalarına yol açmıştır. Özellikle de mevâlî yani Arap dışı unsurlar, dinin doğruluğunu rasyonel biçimlerde arama ve nassı çağın değerlerine uygun düşecek şekilde aklî çerçevede ve insan özgürlüğüne vurgu yaparak yorumlama ihtiyacı hissetmiştir. Bu durum Mu'tezilî düşünce sisteminin ve

⁵¹³İbn Manzûr, *Muhtasar Tarih-i Dimaşk li İbn Asakir*, c. 25, s. 116-119.

⁵¹⁴Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 287.

⁵¹⁵İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, c. 7, s. 119.

⁵¹⁶İbn Abd Rabbih el-Endelusî, (ö. 328/939) *İkdu'l-Ferid*, thk. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeynî İbrahim el-Ebyarî, Beyrut 1403/1983, c. 2, s. 268.

özgürlükçü söylemin doğmasına zemin hazırlamıştır.⁵¹⁷ Bu geleneğin ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve özgün bir duruş geliştirmesinde mevâlînin etkin bir rol üstlendiği dikkat çekmektedir. Ekol mensuplarının ağırlıklı olarak mevâlî kesimden olduğu anlaşılmaktadır. Öncü isimlerden Vasıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) Beni Dabbe'nin, bazılarına göre de Beni Mahzumûn mevlası,⁵¹⁸ Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) ise Basra'nın en güçlü kabilelerinden olan Temim kabilesinin,⁵¹⁹ diğer bazı rivayetlere göre de Beni Ukayl kabilesinin mevlası⁵²⁰ olduğu nakledilmiştir. Her iki düşünür de, döneminde ilmin ve gelişmenin merkezi olan Hasan Basrî'nin meclisinde bulunmuş ve daha sonra farklı bir yaklaşım sergileyerek ilk Mu'tezilî fikirlerin oluşumunda etkili olmuşlardır.⁵²¹ el-Menziletü beyne'l- Menziletayn fikrini ilk kez ortaya koyan Vâsıl b. Atâ⁵²² va'd ve vaîd prensibinde yoğunlaşan ve derinleşen Amr b. Ubeyd⁵²³ bu fikirleri öne sürerken yetiştikleri çevreden etkilenmişlerdir. Söz gelimi Amr b. Ubeyd, "Allah mukâfatı va'detmiş, ceza ile de tehdit etmiştir. Öyleyse va'dini de, vaîdini de yerine getirecektir" görüşünü öne sürdüğünde, muhaliflerince, Arap dilini ve örfünü bilmemekle suçlanmış ve acem olduğu için af ve bağışa meyilli Arap zihniyetine sahip olmamakla⁵²⁴ itham edilmiştir. İlk Mu'tezilî fikirlerin oluşmasında, mevâlî'den olan insanların önemli bir etkisi vardı. Vâsıl ve arkadaşları, Zerdüş, Mazdek ve Mâni dinlerinde yer alan ikili tanrı düşüncesine karşı mücadele vermiş⁵²⁵ ve Mu'tezilî tevhid anlayışının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Daileri de eski İran dinlerinin yaygın olduğu Horasan, Ermenistan ve diğer beldelere gitmişler ve itizalî ilkeleri yaymaya çalışmışlardır.⁵²⁶ Mu'tezilî fikirlerin mimarı sayılabilecek kimselerin mevâlîye mensup oldukları ve eski İran dinlerine karşı fikri mücadele verdikleri

⁵¹⁷ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 21.

⁵¹⁸ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 3, s. 243; İbn Hallikân, *Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed Muhammed b. Ebî Bekir* (ö. 681/1282), *Vefayatu'l-Ayan ve Enba'u ebna'iz-Zaman*, ed.: İhsan Abbas, Beyrut 1972, c. 6, s. 7.

⁵¹⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 10, s. 78; Zehebî, *Mizanu'l-İtidal*, c. 3, s. 273.

⁵²⁰ İbn Hallikân, *Vefayatu'l-Ayan ve Enba'u ebna'iz-Zaman*, c. 3, s. 460.

⁵²¹ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 22.

⁵²² Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, s. 25.

⁵²³ Zehebî, *Mizanu'l-İtidal*, c. 3, s. 273; Askalanî, *Fethu'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-Buhari*, c. 8, s. 71.

⁵²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, c. 2, s. 142; Askalanî, *Fethu'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-Buhari*, c. 8, s. 71.

⁵²⁵ Kadî Abdulcebbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 241; İrfan, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, İstanbul 1983, s. 123.

⁵²⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyin*, c. 1, s. 37 vd.; Neşşar, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, Çev. Osman Tunç, İstanbul 1999, s. 186.

anlaşılmaktadır. Vasıl b. Atâ'nın ve Amr b. Ubeyd'in kendi din ve kültür çevreleriyle yaptıkları tartışma oturumları da sonradan teşekkül edecek Mu'tezili Tevhid anlayışına başlangıç teşkil etmiştir. Allah'ın cisim veya gölge olmadığı, şahıs, cevher veya araz kabul edilemeyeceği, Allah için uzunluk, derinlik ve genişliğin söz konusu olmadığı, Allah'ın parçalara ayrılamayacağı ve bölünemeyeceği, Allah'ın kudret, hay ve ilim sıfatlarının zıddı olan acz, ölüm ve cehaletle vasıflanamayacağı⁵²⁷ ve benzeri fikirler sonraki dönemde bu geleneğe dâhil olmuştur.

Mu'tezile'nin beş ilkesinin teşekkülünün en önemli ismi Ebû'l- Hüzeyl (ö. 227/841) de, Fars kökenli olup, Abdulkays'ın mevlâsıdır.⁵²⁸ Ebû'l Hüzeyl, -yaklaşık olarak Mehdi (ö. 169/785) döneminden itibaren başlayarak Me'mun (ö. 218/833) dönemini içine alan zaman dilimi içerisinde- Ehl-i kitab, Seneviyye vb. diğer din mensuplarıyla ve İslâm fırkalarıyla yaptığı münazaralar ve felsefe kitaplarını incelemiştir. Bunun neticesinde, Allah-âlem ilişkisi, cisim, cüzü la yetecezza, hareket, sükûn, ilahî sıfatlar, makdûrâtın sonluluğu, ehl-i cennet ve ehl-i cehennem hareketleri gibi konularda derinleşmiş ve onunla Mu'tezile'nin en önemli esası olan tevhîd prensibi teşekkül etmiştir.⁵²⁹ Mu'tezile'nin bir sonraki kuşakta yer alan Ebû Ishak en- Nazzâm İbrahîm b. Seyyâr (ö. 231/845) da mevâlî kesimindedir. Felsefî ilimlerde derinleşen Nazzam, Seneviyye/Dualistler, Sümeniyye/Budizm ve filozofların ilmî tartışmalarına katılmış ve Mu'tezilî düşünce sisteminin teşekkülünde etkin bir konuma yükselmiştir.⁵³⁰ Mu'tezile bu çerçevede Ehl-i Kitapla birlikte Seneviyye/Dualistler, Sümeniyye/Budizm, mülhîd filozoflar ve zanadıkayla mücadele etmiştir. Mu'tezilenin bu akımlarla ilişki kurması İslâm dinini düşünce platformunda savunma amacına yöneliktir.⁵³¹

⁵²⁷Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'htilâfu'l-Mûsallîn*, s. 155 vd.; Aydınli, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 23.

⁵²⁸Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 254; Cemaleddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzi, *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1995, c. 6, s. 132.

⁵²⁹Ebû'l-Hüzeyl'in diğer din mensuplarıyla Tevhîd çerçevesinde yaptığı münazaralar hakkında daha geniş bilgi için Bkz. Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 258; Hatip Bağdadi, *Târîhu Bağdad*, c. 3, s. 367-368; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, c. 6, s. 133 vd.

⁵³⁰Hatip Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. 6, s. 97; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 131.

⁵³¹İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahya (ö. 840/1436), *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal min Eczai Kitabu'l-Bahr ez-Zahhar el-Cami'Limezahibi Ulemai'l-Emsar*, thk. Muhammed Cevad Meşkur, Tebriz 1959, s. 1-3.

Mu'tezile, dinî düşünce alanında akla büyük önem veren ve aklî tartışma metodunu ilk kullanan ekollerden biridir. Bu metodu, düşmanlarının yöntemlerini öğrenerek İslâmı savunma ve onların metoduyla onlarla mücadele etmek suretiyle kullanmışlardır.⁵³² Mu'tezile mensuplarını aklî istidlal ve düşünme tekniğine başvurmaya sevk etmiştir. Irak kültür ortamında yetişmeleri dolayısıyla eski kültür ve medeniyetlerin etkisinde kalmıştır. Bunun yanında Mu'tezile mensuplarının mevâlîden olması, kendilerini yabancı din ve kültürlerle cevap vermek zorunda hissetmeleri, Yahudi ve Hristiyanlarla sürekli diyalog halinde olmaları ve eski felsefî görüşlere muttali olmalarından dolayıdır.⁵³³ Mu'tezilenin Arap edebiyatında mahir olmaları, özellikle de ikna kabiliyeti, hasmı susturma gücü ve güzel sözlerle cezbetme yetenekleri, bu konuda onları cesaretlendiren ve güçlü kılan etkenlerdi.⁵³⁴ Nazzâm'ın öğrencisi Câhız'ın da mevâlî olduğu ve Habeşli bir zenci soyundan geldiği rivayeti⁵³⁵ bulunmaktadır. Câhız'ın *Fadlu'l-mevâlî ale'l-Arab (Mevâlî'nin Araba üstünlüğü)* adlı başka bir kitap yazdığı da rivayet edilmiştir. Bu durumu Bağdadî eleştirmiş ve Câhız'ın çelişkilerine vurgu yapmıştır.⁵³⁶ Câhız'ın, *Kitabu's-Sudan ve'l-Bîzan*,⁵³⁷ gibi eserleri, Arap dışı unsurların durumuyla ilgilendiğini ve yaşadığı dönemdeki yeni kültürlerin İmparatorluk bünyesine uyum sağlamada bir rol üstlendiğini göstermektedir. İslâm coğrafyasının genişlemesi ve yeni kültürlerin katılımıyla farklı düşünce kalıpları oluşmuştur. Bu süreçte Mu'tezili bilginler, eski din ve kültürleriyle münazara ve mücadelede olgunlaştırdıkları metot ve tekniklerle yeni bir sistemin gelişmesine imza atmışlardır. Felsefeye ilgi duymaları ve böylece felsefî donanıma sahip olmaları, ağırlıklı olarak mevâlî kesimden olan Mu'tezilî bilginlerin, görüşlerini ve ilkelerini şekillendirmiş; dini okuma ve yorumlamada yeni değerler oluşturmalarını sağlamıştır.⁵³⁸

⁵³² Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 24.

⁵³³ Ebû Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler*, s. 161; Ayrıca Mu'tezile ile diğer din ve kültürler arasındaki etkileşim hakkında daha geniş bilgi için bkz. George F. Hourani, "Islamic and Non-Islamic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism", *Int. J. Middle East Stud.* 7 (1976), s. 59-87; Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 24.

⁵³⁴ Bkz. Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyin*, c. 1, s. 107.

⁵³⁵ İbn Hallikân, *Vefayatu'l-Ayan ve Enba'u ebna'iz-Zaman*, c. 3, s. 470 vd.; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 5, s. 2101; İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeyni'l-Abidin el-Hairî el-Mazindirî, Beyrut 1988, s. 208.

⁵³⁶ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 177.

⁵³⁷ Yâkut, el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 7, s. 2119.

⁵³⁸ Aydınlı, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", s. 25.

SONUÇ

Tarih boyunca iktisâdî bağımsızlık siyasî bağımsızlığın en önemli unsurunu teşkil etmiştir. İslâm öncesi dönemde kabilelerin gruplaşması ve iktisâdî anlaşmalar sonucunda meydana gelen bloklaşmalar, Mekke'nin idarî yapısı ve siyasetinde belirleyici bir rol oynamıştır. Aynı durum, kabilelerin Hz. Peygamber'in tebliği karşısında tutum belirlemelerinde de etkili olmuştur. Ekonomisi ticarete dayanan Mekke şehri ve ileri gelenleri İslâm'a karşı çıkmışlar, yayılmasına müsaade etmemişlerdir. Cahiliye döneminde çeşitli sebeplerle Haşimoğulları'na düşman olan kabileler aynı davranışlarını İslâm'a ve Müslümanlara karşı da göstermişlerdir. İslâm'a ilk girenlerin önemli bir kısmını Mekke'nin ileri gelenleri arasında olmayan insanların yanında, ekonomisi güçlü olmayan Arap ve Arap olmayan insanlar oluşturmuştur. Daha sonra İslâm'ın güzelliklerini gören insanlar İslâm'ı kabul etmeye başlamış, sayıları artmıştır. Müslümanların sayısı arttıkça, Mekkeli müşrikler, eziyetlerini arttırmış, Müslümanlara ekonomik boykot gibi yaptırımlar uygulamaya çalışmıştır.

Hz. Peygamber döneminde, genel olarak bir birlik vardı. Onun sağlığında, insanlar arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkiler belirli kurallar içinde devam etmiş, son zamanlarına kadar önemli bir ayrılık, çatışma yaşanmamıştır. Yalnız Hz. Peygamber'in vefatından sonra da çeşitli ihtilâflar yaşanmıştır. Diğer bölgelerden veya ülkelerden İslâm'la tanışma, kurulan ticari ilişkilerle de sağlanmış, farklı düşünceden oluşan Arap dışı unsur olarak Mevâli ortaya çıkmıştır. Bu da İslâm'ın yaşanmasında ve uygulanmasında farklı anlayışları ortaya çıkarmış, ilerleyen zamanlarda aynı düşünceye sahip insanların oluşturduğu mezhepleri ortaya çıkarmıştır. Gerek ülke siyasetine yön vermede, gerek mezheplerin oluşumunda ekonomik olayların ve Arap dışı unsur olan Mevâlî'nin payının olduğunu söyleyebiliriz.

Sosyo-politik alanda cereyan eden olayların, siyasî nitelikli haksızlıkların ve ekonomik yanlış uygulamaların, Müslüman toplumun bölünüp parçalanmasına sebep olduğu, hayatın her alanında belirleyici bir konumda olan dinin kişi, grup ya da kitleler tarafından istismar aracı yapıldığı ve böylece birçok fırkanın doğmasına zemin oluşturduğu görülmektedir. İslâm tarihinde görülen mezheplerin önemli bir

kısımının ortaya çıkışında Mevâlînin de payı olduğunu söyleyebiliriz. Bu kesim, Emevîler döneminde elde ettiği siyasî ve ekonomik malzemeyi iyi bir şekilde kullanmış ve olaya dinî bir içerik kazandırarak mezheplerin ve görüşlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Mevâlînin ve sorunlarının, her mezhebin oluşumunda birincil derecede etkin olduğunu söyleyebilmek de mümkün değildir.

Mürcie mezhebinin insan iradesi ve özgürlük konularındaki görüşlerinin şekillenmesinde, mevâlînin problemlerine çözüm bulma isteği etkili olmuştur. Şia açısından bakıldığında, ilk Şîî hareketlerin bünyesinde Arap unsurun yanında mevâlînin de bulunduğu ve bazı Mevâlînin fikirlerinin ortaya çıkıp kabul edilip geliştirilmesinde önemli bir rol üstlendiği görülmektedir.

Mu'tezilî ilkelerin ve fikirlerin oluşum sürecinde ise, fetihlerle İslâm coğrafyasına giren kitlelerin ve felsefî tercüme faaliyetinin oluşturduğu “hızlı kültür değişimi” olgusunun etkinliği kendini hissettirmiştir.

Her insan, içinde yetiştiği ve yaşamını sürdürdüğü toplumun ürünüdür. Mevâlînin de, yetiştikleri çevrede şekillenen hayat felsefelerinin, İslâm olmalarından sonra yaşadıkları siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel olayların, onların dini anlama ve yorumlama tarzını belirlemede etkili olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, kanaatimizce, Kur'an'ı anlama ve algılama metotları, ya da bir kısmının Kur'an'daki müteşâbih ayetlerden yararlanmak amacıyla bu ayetleri kendi görüşleri doğrultusunda yorumlamaları ve nassa ilişkin kanıtlara bağlandıklarını iddia etmeleri, mezheplerin ve görüşlerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akbulut**, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hâdiselerinin Kelami Problemlere Etkisi*, İstanbul 1992.
- Akyüz**, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîler'in Kuruluş Devrinde İslâm Kamu Hukûku*, Dergâh Yay., İstanbul 1991.
- Algül**, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, 1-5, Gonca Yayınevi, İstanbul 1987.
- “Fedek”, *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, ss. 294-295.
- “Muâhât”, *DİA*, İstanbul 2005, c. 30, ss. 308-309.
- Altuntaş**, Halil-Şahin, Muzaffer, *Kur'an- Kerim Meâli*, TDV Yay., Ankara 2006.
- Akoğlu**, Muharrem, *Câhiliyye Dönemi Arap Kültürünün Mezheplerin Doğuşuna Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995.
- Apak**, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- “Şuubiyye”, *DİA*, Ankara 2010, c. 39, s. 244-246.
- Aydın**, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul 1991.
- Aydınlı**, Osman, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, Gazi Ün., *ÇİFD*, c. 2, sy. 3.
- Atçeken**, İsmail Hakkı, “Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları”, *SÜİFD*, 13. Sayı, Konya 2002.
- Bağdâdî**, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed (ö. 429/1037), *el-Fark beyne'l-firak*, neşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, trs.
- Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1991.
- Bağdadi**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib, (ö. 462/1070), *Tarihu Bağdad*, 1-29, Beyrut trs.

Balcı, İsrâfil, *Hz. Ebûbekir Döneminde Diplomatik Münasebetler ve Andlaşmalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996.

Barlak, Hasan, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasî Gelişmelerine Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.

Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ (ö. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, nşr. Muhammed Hamidullah, 1-9, Kahire 1959.

-----*Fütûhu'l-Buldân*, Çev. Mustafa Fayda, T.C. Kültür Bak. Yay., Ankara 2002.

Bernard, Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İÜEF. Yay., İstanbul 1979.

Bozkurt, Nebi - Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, Ankara 2003, c. 29, ss. 281-29.

-----"Mekke", *DİA*, İstanbul 1995, c. 28, ss. 555-572.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *Sahihu'l-Buhâri*, Çağrı Yay., 1-8, İstanbul 1992.

-----*Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, Çev. Mehmed Sofuoğlu, İstanbul 1988.

Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitâbevi Yay., İstanbul 1997.

Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yay., Ankara 1982.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, (ö. 255/869), "Risaletu's-Sudan", *Resailü'l-Cahız-er-Resailü's-Siyasîyye*, thk. Ali Ebû Mülhim, Beyrut, trs.

-----*el-Beyân ve't-Tebyin*, thk. Abdüsselâm M. Harun, 1-4, Kahire 1948.

Çakırtaş, Mehmet, *Emevîler Döneminde Şiddet Hareketleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 2007.

Çelikkol, Yaşar, “Cahiliye Döneminde Yesrib’in Etnik Yapısı (İlk Çağlardan M.600 Yılına Kadar)”, Fırat Ün., *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 15, sayı: 1, Elazığ 2005.

Dayf, Şevki, *el-Asru'l-Cahili*, 3. Baskı, Kahire 1970.

Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996.

-----*Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed Davud (ö. 282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdulmun'im Amir, by. trs.

Dûri, Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, Çev. Sabri Orman, Endülüs Yay., İstanbul 1991.

Ebû Ubeyd, *Kitabu'l-Emval*, Çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1970.

Ebû Zehra, Muhammed, (ö. 1394/1974), *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler*, Çev. H. Karakayak Aytekin, İstanbul 1983.

Ecer, A. Vehbi, *İslâm Tarihi Dersleri*, Kayseri 1991.

Erkal, Mehmet, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yayınları, İstanbul 2006.

Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl (ö. 330/941), *Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve 'htilâfu'l-Mûsâllîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut 1990.

Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık: İslâm Eğitim Tarihinde Fikri Bir Geleneğin Değişimi*, Çev. A. Açıkgenç-M. H. Kırbaşoğlu, Ankara 1990.

-----*Kur'anı Yorumlama*, Çev. Osman Taştan, İslâmi Araştırmalar, Sayı 5, Ankara 1987.

Ferrûh, Ömer, *Târîhu Sadri'l-İslâm ve 'd-Devletü'l-Ümeviyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983.

-----*el-Arab ve'l-İslâm fi'l-Havzi'l-Ğarbî mine'l-Bahri'l-Ebyazi'l-Mütevessit*, 2.baskı, Beyrut 1981.

Fığlah, E. Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1986.

-----“Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler”, *İslâmi İlimler Dergisi*, sayı 4, Ankara, 1980.

-----*İmâmiyye Şîası*, Selçuk Yay., İstanbul 1984.

Gaston, Bouthoul, *Zihniyetler*, Çev: Semlin Evrim, *İÜEF* Yay., İstanbul 1975.

Gurabî, Ali Mustafa, *Tarihu'l-Fıraku'l-İslâmiyye ve Neş'eti İlmi'l-Kelami inde'l-Müslimin*, Mısır 1948.

Haberli, Mehmet, *Eş'ari'nin Makâlat'ında Hâricîlerin Sınıflandırılması ve Öne Çıkan Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *MÜSBE*, İstanbul 2006, s. 5.

Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.

-----*İlk İslâm Devleti*, Çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yay., İstanbul 1992.

-----*İslâm Peygamberi*, Çeviren: Salih Tuğ, İrfan Yay., 1-2, İstanbul 1993.

-----“Hayber”, *DİA*, c. 17, İstanbul 1998, ss. 21-22.

Hammas, Haydar, “Emevîler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü”, (el- İdare fi'l-Asri'l-Emevî, Şam 1978, s.337-357'nin çevirisi), Çev. İrfan Aycan, *AÜİFD*, c. 37, Ankara 1997.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, 1-6, İstanbul 1991.

Hatiboğlu, M. Said, “*Hilafetin Küreyşliliği*”, *AÜİFD*, c. 23, Ankara 2005.

Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 1-2, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989.

Hizmetli, Sabri, “İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, Ankara 1983.

-----*İslâm Tarihi*, Ankara 1999.

Hourani, George F., “*Islamic and Non-Islamic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism*”, *Int. J. Middle East Stud.* 7 (1976), s. 59-87.

İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (ö. 328/939), *el-Ikdu'l-Ferîd*, nşr. Mufîd Muhammed Kâmiha, 1-9, Beyrut 1987.

İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (ö. 314/926), *el-Futûh*, 1-5, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *Kitabu'l-İman*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, Dimaşk 1965.

İbnü'l Cevzi, Cemaleddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1995.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalâni (ö. 852/1448), *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz, Muhammed Fuat Abdalbaki, Muhibbuddin el-Hatib, 1-13, Beyrut 1390.

İbn Haldun, (ö. 808/1405), *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadirî Ugan, 1-3, MEB. Yay., İstanbul 1989.

İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), *Vefayatu'l-Ayan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, ed.: İhsan Abbas, 1-8, Beyrut 1972.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sekkâ, 1-4, Kahire 1955.

İbn Kesir, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer ed-Dimeşki (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, Çev. Mehmet Keski, Çağrı yay., 1-15, İstanbul 1994.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (ö.276/889), *el-İmâme ve's-siyase*, thk. Muhammed Mahmud er-Râfî, 1-2, Mısır 1904.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem el- Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, 1-15, Beyrut 1990.

-----*Muhtasar Tarih-i Dimaşk li İbn Asakir*, thk. İbrahim Salih, Dimaşk 1989.

İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahya, (ö. 840/1436), *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal min Eczai Kitabu'l-Bahr ez-Zahhar el-Cami' Limezahibi Ulemai'l-Emsar*, thk. Muhammed Cevad Meşkûr, Tebriz 1959.

İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeyni'l-Abidin el-Hairî el-Mazindirî, Beyrut 1988.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö.230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübra*, 1-9, Beyrut trs.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Abide en-Nemri (ö. 262/876), *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltut, 1-4, 2. Baskı, Cidde 1973.

İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebû'l-Abbas b. Abdilhalim (ö. 728/1328), *Külliyât*, Çev. İ.H. Sezer, 1-4, İstanbul 1986-1988.

İbnü'l Esîr, İzzüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l Kerâm (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, 1-9, İstanbul 1985.

İbrahim, Mahmud, "İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal Ve İktisadi Şartlar", Çev. Mustafa Özel, *İktisat ve İş Dünyası Dergisi*, İstanbul Aralık-1993.

İlhan, Avni, "Bedâ", *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, ss. 290-291.

İrfan, Abdulhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, İstanbul 1983.

-----"Cebriyye", *DİA*, İstanbul 1993, c. 7, ss. 205-208.

İsfehânî, Ebû'l-Ferec, (ö.356/967), *Kitabu'l-Egânî*, 1-31, Bulak, trs.

İsferâyini, Ebû'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir, *et-Tebzir Fi'd-Din Ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye Ani'l-Fırak'ül Halikin*, (yay. Muhammed Kevseri), 1940.

Kabbânî, Abdülaziz, *el-Asabiyye Bünyetü'l-Müctemei'l-Arabiyye*, Beyrut, 1997.

Kadı Abdulcebbâr, *Fadlu'l-İtizal Ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1986.

-----*el-Muğnî fi Ebbab't-Tevhid ve'l-Adl.*

Kahraman, Yusuf, Abdülkâhir el-Bağdadî, *Şehristânî ve İbn Hazm'ın İslâm Mezheplerini Tasnif Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul 2003.

Kallek, Cengiz, “*Asr-ı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1994.

Kılıç, Ünal, “Kufelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, *CÜİFD*, c. 6, Sivas 2002.

Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul 1992.

Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahriği- İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.

Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yay., Ankara 2000.

-----*İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000.

-----“*Siyasî-İtikadî Düşünce Ekollerinin Ortaya Çıkış Sebepleri*”, *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi* adlı kitap içerisinde, İlitam, Ankara 2000, Ankara 2000.

-----“*İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu*”, *İslâmiyât*, Ankara, 2001, sayı: 4.

-----“*Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihî Süreç İçinde Semerelendirilmesi*”, *İslâmiyat*, Ankara 2000.

Kutluay, Yaşar, *Tarihte Ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Ankara 1968.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac (ö.261/875), *el-Câmû's-Sahih*, Çağrı Yay., 1-6, İstanbul 1992.

-----*Tercümet-ü Sahihi Müslim ve Şerhuhû*, thk. Ahmet Davudoğlu, İstanbul 1974.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, Çev. A. Muhtar Büyükçınar, 1-8, İstanbul 1981.

Neşşar, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu I*, Çev. Osman Tunç, İstanbul 1999.

Nevin, A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.

Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri Ve Günümüz Şîîliği*, TDV Yay., Ankara 1993.

-----“Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, Oş Devlet Ün. İlahiyat Fak. İlmi Dergisi, 2004.

-----“Şîîliğin Doğuşu Meselesi”, *AÜİFD*, c. 36, Ankara 1997.

Oleary, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Ankara 1971.

Önkal, Ahmet, *Resûlullâh'ın İslâm'a Davet Metodu*, 6. bsk, Esra Yayıncılık, Konya 1990.

-----“Hazrec”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 17, ss. 143-144.

Öz, Mustafa “Mezhep Kavramı Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 15, sayı 1-2, Ankara 2002.

Özaydın, Abdülkerim, “Arap”, *DİA*, İstanbul 1991, c. 3, ss. 272-324.

Özkuyumcu, Nadir, “Haris b. Süreyc”, *DİA*, İstanbul 1998, c. 17, s. 201.

Sarıçam, İbrahim, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, TDV Yay., Ankara 2007.

Sarıkaya, Mehmet Saffet, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta 2003.

Seyyid, Abdülaziz Sâlim, *Târîhu'l-Müslimin ve Asâruhum fi'l-Endelüs mine'l-Fethi'l-'Arabî hattâ Sükûti'l-Hilâfeti bi Kurtuba*, Beyrut 1988.

Sezer, Baykan, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul 1981.

Sırma, İhsan Süreyya, “Asr-ı Saadet Öncesinde Mekke Toplumu”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, Ed. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995.

Şahin, Ali İhsan, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2008.

Şehristânî, Muhammed b. Abdulkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Muhammed Fehmi Muhammed, 1-3, Beyrut 1990.

-----*İslâm Mezhepleri*, Çev. Mustafa Öz, İstanbul 2005.

Şimşek, Sultan Nevai, *Dört Halife Döneminde Yönetim ve Toplumsal Sınıflar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2005.

Tâberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922); *Tarih-i Tâberî Tercümesi*, Can Kitabevi, 1-4, Konya 1979.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî (ö. 279/892), *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoglu, Yunus Emre Yay., 1-6, İstanbul 1981.

Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi: Giriş*, İstanbul 1996.

-----, "Mevlâ", *DİA*, Ankara 2004, c. 29, ss. 440-441.

Thomson, William, "İslâm ve Mezhepleri", *DÜİFD*, sayı 1, İzmir 1983.

Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yay., İstanbul 1980.

Watt, Montgomery, *Hız. Muhammed Mekke'de*, Çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara 1986.

-----*İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara 1981.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963.

-----*İslâmiyetin İlk Devrinde Dini Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989.

Vloten, G. Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, Çev. Mehmed Said Hatipoğlu, Ankara 1986.

Ya'kubi, Ahmed b. Ebi Yakub. Cafer, (İbn Vazıh) (ö. 294/897), *Tarihu'l-Ya'kubi*, 1-2, Beyrut 1993.

Yakût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh (ö. 626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1986.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1986.

-----“Berberîler”, *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, ss. 478-482.

Yiğit, İsmail, “Mevâli”, *DİA*, Ankara 2004, c. 29, ss. 424-426.

Yüceer, İsa, *İtikâdi Mezhepler Tarihi*, Yüzüncü Yıl Ün. Ofset Basım Tesisleri, Van 1995.

Yüksel, Ahmet Turan, *İslâmın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yay., İstanbul 1999.

Zehebi, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748-1347), *Mizanü'l-İtidal*, nşr., Ali Muhammed el-Bicâvî, 1-4, Kahire 1963.

Zengin, Fethullah, *Medine'nin İslâmlaşması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2008.

Zeydan, Corci b. Habîb, 1971-1974, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Megamiz, 1-5, İstanbul 1974.

Zümrüt, Osman, *İslâm'da Kamuoyo Oluşumu*, Kültür Bakanlığı, Başvuru Eserleri, Ankara 1997.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Fersah>. [01.03.2013].

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	ALİ HANÇER	İmza:	
Doğum Yeri:	KARAMAN		
Doğum Tarihi:	01.04.1978		
Medeni Durumu:	EVLİ		

Öğrenim Durumu

Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	BİFA		KARAMAN	1984-1989
Ortaöğretim	İMAM-HATİP		KARAMAN	1992-1995
Lise	İMAM-HATİP		KARAMAN	1996-1999
Lisans	İLAHİYAT		SAKARYA	2011
Yüksek Lisans	İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ		KONYA	2013
Becerileri:	FUTBOL, SANTRAÇ...			
İlgi Alanları:	SPOR, BİLGİSAYAR, TEKNOLOJİK GELİŞMELER...			
İş Deneyimi:	İMAM-HATİP			

Aldığı Ödüller:	
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	PROF. DR. SEYYİD BAHÇIVAN, DOÇ. DR. SİDDİK KORKMAZ
Tel:	0 338 2142799
Adres	MANSUR DEDE MAH. İ.F.KAYSERİLİPĞLU CAD. NO:48 KARAMAN